

Πανεπιστήμιο Κρήτης
Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών – Τμήμα Ιατρικής –
Τμήμα Βιολογίας – Τμήμα Κοινωνιολογίας

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών Βιοηθικής

Διπλωματική Εργασία για το Μεταπτυχιακό Δίπλωμα Ειδίκευσης :

Διερεύνηση των Επιστημολογικών Θεμελίων της Βιοηθικής:

Ηθικός Ρεαλισμός έναντι Ηθικού Κονστρουκτιβισμού

Δήμητρα Μαυρίδου

Εξεταστική Επιτροπή : Σταυρούλα Τσινόρεμα, Γιώργος Μαραγκός, Παύλος Σούρλας

Οκτώβριος 2010

Περιεχόμενα	σελ. 1
Abstract	σελ. 2
Περίληψη	σελ. 4
Πρόλογος	σελ. 6

Πρώτο Κεφάλαιο : Ορισμός Πεδίου. Μεθοδολογία. Ανάλυση Βασικών Εννοιών.

1. Εισαγωγή: Τα πρωταρχικά περί ηθικής ερωτήματα.....	σελ. 12
2. Κανονιστική Ηθική και Μεταηθική.....	σελ. 13
3. Ηθικός Νατουραλισμός. Ηθικός Ρεαλισμός. Ηθικός Κονστρουκτιβισμός.	σελ. 16
3.1 Ηθικός Νατουραλισμός.	
3.2. Ηθικός Ρεαλισμός.	
3.3. Ηθικά Γεγονότα.	
3.4. Συνθήκες αληθείας των ηθικών προτάσεων.	
3.5. Ηθικός Κονστρουκτιβισμός.	
3.6. Ο Ηθικός Κονστρουκτιβισμός ανάμεσα στον Ηθικό Ρεαλισμό και στον Ηθικό Αντιρεαλισμό.	
3.7. Ο Ηθικός Κονστρουκτιβισμός ανάμεσα στην Ηθική Γνωσιοκρατία και στην Ηθική Μη Γνωσιοκρατία.	

Δεύτερο Κεφάλαιο : Δύο αντίπαλες όψεις της αντικειμενικότητας στην ηθική : Εξελικτικός Ηθικός Ρεαλισμός έναντι Ηθικού Κονστρουκτιβισμού.

1. Εισαγωγή.....	σελ. 35
2. Εξελικτικός Ηθικός Ρεαλισμός.	σελ. 36
2.1. Ναι μεν, αλλά..... : Οι αδυναμίες της δαρβινικής (μετα)ηθικής.	
3. Ηθικός Κονστρουκτιβισμός: Από την ηθική «προκατασκευή» της φυσικής επιλογής στην «κατασκευή» της ηθικής με υποκειμενική επιλογή και δέσμευση.	σελ. 45
3.1. Ηθική Συμβολαιοκρατία - Ηθικός Κονστρουκτιβισμός.	
3.2. Ο Καντιανός Ηθικός Κονστρουκτιβισμός.	
3.3. Επαληθευσιμότητα της ηθικής κρίσης και αντικειμενικότητα στον ηθικό κονστρουκτιβισμό.	
3.4. Αποτελεί ή όχι τελικά ο κονστρουκτιβισμός διακριτή μεταηθική θεωρία; (Μετα)Ηθικός Κονστρουκτιβισμός.	
4. Συμπεράσματα.	σελ. 59

Τρίτο Κεφάλαιο : Ένα συγκεκριμένο παράδειγμα αντιπαράθεσης εξελικτικού ηθικού ρεαλισμού και ηθικού κονστρουκτιβισμού : Η αντιπαράθεση Frans De Waal και Christine Korsgaard.

1. Εισαγωγή.....	σελ. 62
2. Η θέση του De Waal: <i>Η διαδικασία δεν προδιαγράφει το δρόμο για την επιτυχία.</i>	σελ. 63
3. Η αντίθεση της Korsgaard : <i>Η διαδικασία προδιαγράφει το δρόμο για την επιτυχία.</i>	σελ. 71
3.1. Κίνηση, Δράση και Πράξη.	
4. Συμπεράσματα.	σελ. 79
4.1. Διάθεση και Πρόθεση.	
4.2. Φυσική Αναγκαιότητα και Κανονιστικός Αυτοέλεγχος.	
Γενικά Συμπεράσματα.	σελ. 84
Επίλογος.	σελ. 90

Βιβλιογραφία.	σελ. 92
----------------------------	---------

A critical investigation in the epistemological foundations of Bioethics : Moral Realism vs Moral Constructivism.

Abstract

Bioethics is the normative field which aims to clarify and justify the moral criteria for the assessment of action related to developments in the fields of the life sciences and biotechnology. It is thus a practical, reflective field, with a normative methodology and therefore continuous with moral philosophy.

In the present dissertation we examine a question in the foundations of Bioethics by scrutinizing certain philosophical approaches which endorse the objectivity of morality: naturalistic versions of moral realism and Kantian versions of moral constructivism. The main question of the dissertation is the following: How can moral normativity be justified and which could be the grounds of the objectivity in (bio)ethics? Could moral normativity be conceptually grounded in facts about the world? If it could not, would that mean an absolute renunciation of any claim of objectivity in morality and thus in bioethics? Or, it might be, that moral constructivism is the answer to the objectivity of morals?

We approach moral naturalism in the restricted sense, that is as an ontological and equally epistemological/ methodological thesis (Barry Stroud). The assumptions of restricted moral naturalism create a tension as far as the explanation of morality is concerned. Moral evaluation is without any doubt a part of our daily lives and moral concepts exist even though their existence can not be detected in the empirical world. How shall the moral concepts and judgments which refer to existing but not observable objects be explained? According to restricted naturalism : “ by the methods of empirical sciences, the sole methods of attaining knowledge of what exists.” More specifically, naturalistic moral realism acknowledges the existence of one and true moral objectivity that is founded in natural intrinsic moral facts or properties that exist and are true independently of any subjective opinion or conviction, or independently of the procedure of attaining knowledge of their existence. So the question arises; if morality derives from the natural state of things how are moral agents motivated for moral action and on which grounds are they bound to morality? However, in recent versions of naturalistic moral realism moral facts and truths are approached as independent from the subjects mind, only in the robust sense of mind dependence. This means that according to recent versions of naturalistic moral realism moral values and principles are connected to human

thinking without however being its product. Thus, moral realism is not necessarily incompatible with some versions of subjectivism and relativism. The moral facts that as moral realism claims exist are not necessarily independent of human capacities and practices (Allan Gibbard). In that sense, we approach moral realism in an extended concept of the term so that moral objectivity could be approached as a fact relevant to intersubjective agreement or practice.

We approach moral constructivism as thoroughgoing (Sharon Street). Thoroughgoing moral constructivism of the Kantian tradition is the thesis according to which moral principles and values as well as moral commitments are products of the construction of human critical – practical Reason. According to this tradition the natural world is not moral but can be constructed by reasonable moral agents in order to become moral. The universalization principle of the Kantian categorical imperative “act only according to that maxim whereby you can at the same time will that it should become a universal law without contradiction” constructs the objectivity and answers at the same time to the demand of the unconditional character of morality.

The most promising argument about the reconciliation of moral commitment and scientific explanation is given today by the so called evolutionary ethics. In this dissertation, we contrast evolutionary ethics with Kantian constructivism (Christine Korsgaard). The contrast is achieved by analyzing and scrutinizing the fundamental assumptions of the two different approaches. A more refined illumination of the debate is achieved with the examination of the dialogue between the philosopher Christine Korsgaard and the ethologist Frans De Waal. In the Conclusion we exploit the adequacy of the two approaches by a short reference to the principle of autonomy in Bioethics.

The proposal of moral constructivism emerges as the more plausible and reasonable justification of the objectivity and source of the normativity in ethics/morality and, thus, in Bioethics.

Περίληψη

Η βιοηθική είναι το κανονιστικό πεδίο το οποίο καλείται να αποσαφηνίσει τα νέα ηθικά ερωτήματα που ανακύπτουν για την ανθρώπινη πράξη σε σχέση με τις εξελίξεις στις επιστήμες της ζωής και στη βιοτεχνολογία και να προσδιορίσει τα ηθικά κριτήρια που απορρέουν σε σχέση με την αξιοποίηση των εξελίξεων αυτών. Η βιοηθική είναι ηθικοπρακτικός στοχασμός, κριτικός, δηλαδή, στοχασμός με κανονιστικό στόχο και ως τέτοια είναι μεθοδολογικά συνεχής με την ηθική φιλοσοφία.

Στην παρούσα εργασία επιχειρείται η διερεύνηση των θεμελίων της (βιο)ηθικής, με την εξέταση ορισμένων φιλοσοφικών προσεγγίσεων που υποστηρίζουν την αντικειμενικότητα στην ηθική: ειδικότερα εξετάζουμε νατουραλιστικές εκδοχές του ηθικού ρεαλισμού και καντιανές εκδοχές του ηθικού κονστρουκτιβισμού. Το κύριο ερευνητικό ερώτημα της εργασίας είναι το εξής : Πώς θεμελιώνεται η κανονιστικότητα και πιο μπορεί να είναι το έρεισμα της αντικειμενικότητας στη (βιο)ηθική; Μπορεί εννοιολογικά η κανονιστικότητα να θεμελιωθεί σε γεγονότα του εμπειρικού κόσμου; Εάν δεν μπορεί, αυτό θα σήμαινε παραίτηση από κάθε αξίωση αντικειμενικής θεμελίωσης της ηθικής και κατ' επέκταση της βιοηθικής; Ή μήπως ο ηθικός κονστρουκτιβισμός αποτελεί την απάντηση στο αίτημα της αντικειμενικότητας στην ηθική;

Εκλαμβάνουμε τον ηθικό νατουραλισμό με τη στενή του έννοια, ως οντολογικό και ταυτόχρονα επιστημολογικό/ μεθοδολογικό (Barry Stroud). Οι παραδοχές του στενού ηθικού ρεαλισμού δημιουργούν μια ένταση ως προς την εξήγηση της ηθικής: Η ηθική αξιολόγηση αποτελεί, αναμφισβήτητα, αναπόσπαστο κομμάτι της καθημερινότητάς μας και οι ηθικές έννοιες υπάρχουν χωρίς όμως να εντοπίζονται στον εμπειρικό κόσμο. Πώς θα εξηγηθούν οι ηθικές έννοιες και κρίσεις οι οποίες αναφέρονται σε υπαρκτές, μεν, ωστόσο μη παρατηρήσιμες «οντότητες»; Ο στενός νατουραλισμός απαντά: «Με τις μεθόδους των εμπειρικών επιστημών, τις μόνες μεθόδους γνωστικής πρόσβασης σε ό,τι υπάρχει». Πιο συγκεκριμένα, ο νατουραλιστικός ηθικός ρεαλισμός αναγνωρίζει ότι υπάρχει μια και μοναδική αληθής αντικειμενικότητα στην ηθική η οποία θεμελιώνεται σε φυσικά εγγενή ηθικά γεγονότα ή ιδιότητες που υπάρχουν και αληθεύουν ανεξαρτήτως της οποιασδήποτε υποκειμενικής μας γνώμης ή πεποίθησης, ή, ανεξαρτήτως της διαδικασίας μέσα από την οποία τα γνωρίζουμε. Το ερώτημα που ανακύπτει εδώ είναι το εξής: εάν η ηθική έγκειται στη φυσική κατάσταση των πραγμάτων πώς κινητοποιούμαστε για ηθική

πράξη και πώς προκύπτει η ηθική δέσμευση; Στις σύγχρονες, πάντως, εκδοχές του νατουραλιστικού ηθικού ρεαλισμού τα ηθικά γεγονότα και οι ηθικές αλήθειες εκλαμβάνονται ως ανεξάρτητα από τον νου των υποκειμένων μόνον υπό την ισχυρή έννοια της εξάρτησης από τον νου. Αυτό σημαίνει ότι σύμφωνα με τις σύγχρονες εκδοχές του νατουραλιστικού ηθικού ρεαλισμού οι ηθικές αξίες και αρχές συνδέονται με την ανθρώπινη σκέψη χωρίς ωστόσο να αποτελούν εξολοκλήρου προϊόν της. Έτσι, ο ηθικός ρεαλισμός δεν είναι κατ' ανάγκην ασύμβατος με εκδοχές του υποκειμενισμού και του σχετικισμού. Τα ηθικά γεγονότα των οποίων την ύπαρξη επικαλείται ο ηθικός ρεαλισμός δεν νοούνται κατ' ανάγκην ως ανεξάρτητα από τις ανθρώπινες ικανότητες και πρακτικές (Peter Railton, Allan Gibbard). Στην παρούσα εργασία, εκλαμβάνουμε τον ηθικό ρεαλισμό με μια διευρυμένη έννοια του όρου κατά την οποίαν η αντικειμενικότητα μπορεί να εκλαμβάνεται και ως ένα γεγονός γύρω από διυποκειμενικές συμφωνίες και πρακτικές.

Εκλαμβάνουμε τον ηθικό κονστρουκτιβισμό ως πλήρη (Sharon Street). Ο πλήρης ηθικός κονστρουκτιβισμός της καντιανής παράδοσης είναι η θέση σύμφωνα με την οποίαν τόσο οι ηθικές αρχές και αξίες όσο και οι ηθικές δεσμεύσεις αποτελούν προϊόν κατασκευής του ανθρώπινου κριτικού- πρακτικού Λόγου. Σύμφωνα με την παράδοση αυτή ο φυσικός κόσμος δεν είναι ηθικός αλλά δομείται από τους έλλογους δρώντες ώστε να γίνει ηθικός. Η αρχή της καθολικευσιμότητας όπως εκφράζεται μέσα από την κατηγορική προσταγή του Kant "πράττε μόνον σύμφωνα με έναν τέτοιο γνώμονα μέσω του οποίου μπορείς συνάμα να θέλεις αυτός ο γνώμονας να γίνει καθολικός νόμος» δομεί την αντικειμενικότητα στην ηθική απαντώντας παράλληλα στο αίτημα του απροϋπόθετου χαρακτήρα της ηθικής δέσμευσης.

Το πειστικότερο σήμερα νατουραλιστικό εγχείρημα της συμφιλίωσης της ηθικής δέσμευσης και της επιστημονικής εξήγησης της ηθικής επιχειρεί η εξελικτική ηθική την οποίαν αντιπαραβάλλουμε με τον ηθικό κονστρουκτιβισμό της καντιανής παράδοσης. Η αντιπαραβολή αυτή επιχειρείται μέσω της ανάλυσης και του κριτικού ελέγχου των βασικών θέσεων των δυο προσεγγίσεων. Μια πιο εκλεπτυσμένη διασαφήνιση επιτυγχάνεται μέσω της εξέτασης του διαλόγου της φιλοσόφου Christine Korsgaard με τον ηθολόγο Frans De Waal. Στα συμπεράσματα αξιοποιούμε την ανάλυση των δύο προσεγγίσεων μέσα από μια σύντομη αναφορά στη σχέση της αρχής της αυτονομίας με τη βιοηθική. Η πρόταση του ηθικού κονστρουκτιβισμού προκύπτει ως η πλέον εύλογη δικαιολόγηση της αντικειμενικότητας και πηγή της κανονιστικότητας στην ηθική και κατ' επέκταση στη βιοηθική.

Πρόλογος.

Όταν αναφερόμαστε στη βιοηθική δεν αναφερόμαστε σε κάποια καινούρια επιστήμη, αλλά αναφερόμαστε σε ένα πεδίο συνάντησης διαφορετικών επιστημών και θεωρητικών κλάδων, ιατρικών, βιοιατρικών, φυσικών και ανθρωπιστικών που θέτουν ως στόχο την επίλυση των ηθικών, νομικών και κοινωνικών ζητημάτων που ανακύπτουν από τις εξελίξεις στον τομέα της ιατρικής, της επιστήμης και της βιοτεχνολογίας.¹ Η επίλυση των ηθικών ζητημάτων, είναι, ωστόσο, πρωτεύουσας σημασίας για την επίλυση των νομικών και κοινωνικών ζητημάτων, καθώς ο κύριος στόχος του πεδίου της βιοηθικής είναι η απάντηση στο ζήτημα του ηθικού δέοντος αναφορικά με πράξεις που σχετίζονται με την ιατρική, τις βιοεπιστήμες και τη βιοτεχνολογία.

Τέμνοντας τον φυσικοεπιστημονικό και τον κοινωνικοεπιστημονικό κόσμο, η βιοηθική στοχεύει να γεφυρώσει τον κόσμο της γνώσης με τον κόσμο της πράξης. Για το σκοπό αυτό τόσο η γνώση και η κατανόηση των εξελίξεων στις βιοιατρικές επιστήμες και στη βιοτεχνολογία, όσο και η γνώση και η κατανόηση των κοινωνικών προβλημάτων που αυτές εγκυμονούν είναι, αναμφισβήτητα, απαραίτητα. Αποτελούν, όμως, όχι τον στόχο, αλλά το προαπαιτούμενο για την εκπλήρωση του στόχου της βιοηθικής.²

Η βιοηθική, στον πυρήνα της, είναι ένας ιδιάζων ηθικοπρακτικός στοχασμός, ο οποίος εκκινεί από τη γέννηση και τη γνώση της γέννησης των νέων προκλήσεων για την ανθρώπινη ζωή και τη ζωή εν γένει στην εποχή της βιοιατρικής και της βιοτεχνολογίας. Προκλήσεων που εγκυμονούν όχι μόνον νέες ελπίδες, αλλά και «πρωτοφανή» ηθικά προβλήματα, όσον αφορά στα ζητήματα της αρχής, της διάρκειας και του τέλους της ανθρώπινης ζωής, και της τύχης του περιβάλλοντος. Η βιοηθική καλείται, αφενός, να εντοπίσει τα νέα ηθικά προβλήματα που ανακύπτουν από τις εξελίξεις στους παραπάνω τομείς, αφετέρου, να ορίσει τα κριτήρια της νέας

¹ Βλέπε, Onora O' Neill, *Autonomy And Trust In Bioethics*, Cambridge, Cambridge University Press, 2002, σελ. 1. Για μια ιστορική αναδρομή στη γέννηση και στις αρχές της βιοηθικής, βλέπε, Albert Jonsen, *The Birth of Bioethics*, Oxford, Oxford University Press, 1998.

² Βλέπε και Massimo Reichlin, "Observations On The Epistemological Status of Bioethics", In, *The Journal of Medicine and Philosophy*, 19, 1994, σελ. 95. Επίσης βλέπε και Σταυρούλα Τσινόρεμα, «Η Βιοηθική και η σύγχρονη κριτική της πράξης. Η Ηθική στην εποχή της βιοτεχνολογίας», *Δευκαλίων*, 24/2, Δεκ. 2006, σελ. 224, 226, 234 και διάσπαρτα.

δυνατότητας της ιατρικής, της βιοιατρικής και της βιοτεχνολογικής πράξης. Η στενή σύνδεση της βιοηθικής με τις επιστήμες δημιουργεί σε πολλούς την εσφαλμένη εντύπωση ότι η ρύθμιση των κριτηρίων της πράξης γίνεται από τις ίδιες τις επιμέρους επιστήμες. Όμως, καθώς ο στόχος της είναι η κριτική των όρων της πράξης, η βιοηθική διατηρεί την αυτονομία της ως προς τις επιμέρους επιστήμες με τις οποίες συνδέεται στενά κι οφείλει να συνδέεται στενά.³ Η βιοηθική είναι κριτικός στοχασμός με κανονιστικό στόχο. Είναι, με άλλα λόγια, (βιο)ηθική φιλοσοφία και ως τέτοια βρίσκεται σε συνέχεια των ηθικών θεωριών.⁴

Η θεμελίωση/ δικαιολόγηση των ηθικών θεωριών γίνεται μέσα από τη μεταηθική εξέταση. Σε αντίθεση με εκείνη τη μερίδα των φιλοσόφων οι οποίοι αντιμετωπίζουν τη μεταηθική με πνεύμα ησυχασμού, ακόμη και σκεπτικισμού, θεωρώντας, δηλαδή, ότι η μεταηθική ανάλυση είναι περιττή και αρκεί να εστιάσουμε την προσοχή μας στο «πρακτέον» της ηθικής,⁵ θεωρώ ότι η δικαιολόγηση της μεθοδολογίας που θα ακολουθήσουμε, των αρχών που θα υιοθετήσουμε και της κανονιστικής θεωρίας που θα επιλέξουμε στη βιοηθική, προαπαιτεί την αντιμετώπιση των μεταηθικών ζητημάτων.⁶

Στην παρούσα εργασία, που εκπονείται στο φιλοσοφικό, και μάλιστα μεταηθικό, επίπεδο, θα επιχειρηθεί ένα πρώτο βήμα ως προς τη διερεύνηση των επιστημολογικών θεμελιών της (βιο)ηθικής, με την εξέταση εκείνων των φιλοσοφικών παραδόσεων που, στην ισχυρή τους εκδοχή, υποστηρίζουν την αντικειμενικότητα στην ηθική: Τον ηθικό ρεαλισμό και τον ηθικό κονστρουκτιβισμό.

³ Βλέπε, Τσινόρεμα, ο.π., σελ. 226 και διάσπαρτα και Onora O'Neill, "Applied Ethics: Naturalism, Normativity and Public Policy", In, *Journal of Applied Philosophy*, Vol. 26, No. 3, 2009, διάσπαρτα.

⁴ Στο εφεξής, κάθε αναφορά στην ηθική ισχύει και για τη βιοηθική.

⁵ Υπάρχει μια μερίδα φιλοσόφων που υποστηρίζει ότι η μεταηθική εξέταση είναι περιττή, καθώς οι μεταηθικές απόψεις αντανάκλουν ουσιώδεις κανονιστικές απόψεις. Κατά τον Ronald Dworkin για παράδειγμα, στην πραγματικότητα δεν υπάρχει μεταηθική αλλά μόνον περιεχομενική κανονιστική διαμάχη ανάμεσα στον ρεαλισμό και στον αντιρεαλισμό. Βλέπε, Ronald Dworkin, "Objectivity and Truth: You' better believe it", In, *Philosophy and Public Affairs*, Vol. 25, No. 2 (Spring 1996). Η Onora O'Neill σημειώνει ότι συχνότατα η μεταηθική εξέταση παρακάμπτεται καθώς επικρατεί σε πολλούς η αισιόδοξη σκέψη ότι κάθε εύλογη ηθική θεωρία υποστηρίζει κάποιες κοινές ηθικές αρχές οι οποίες μπορούν να εξετασθούν μεταηθικά σε δεύτερη φάση. Βλέπε, Onora O'Neill, ο.π., σελ. 223.

⁶ Αυτήν την άποψη ενστερνίζεται, μεταξύ άλλων, κι ο Στέλλιος Βιρβιδάκης. Βλέπε, Στέλλιος Βιρβιδάκης, *Η Υφή της Ηθικής Πραγματικότητας*, Leader Books, Αθήνα, 2009, σελ 10, 52. Βλέπε και Michael Smith, *The Moral Problem*, Oxford, Blackwell Publishing, 2004, σελ. 14.

Η επιλογή των συγκεκριμένων φιλοσοφικών παραδόσεων οφείλεται στο γεγονός ότι θεωρώ συστατικό στοιχείο της (βιο)ηθικής την παραδοχή της αντικειμενικότητας/ καθολικευσιμότητας στην ηθική. Πού, όμως, και πώς θεμελιώνεται η αντικειμενικότητα της (βιο)ηθικής; Από πού και με ποιον τρόπο εκπηγάει ο κανονιστικός της χαρακτήρας; Η μεταηθική εξέταση καλείται στο προσκήνιο.

Η μεταηθική εξέταση αφορά τόσο στο μεταφυσικό, όσο και στο γνωσιολογικό/ επιστημολογικό και στο σημασιολογικό επίπεδο, τα οποία, ωστόσο, καθώς αλληλοεπηρεάζονται και αλληλοεξαρτώνται δεν θα τα εξετάζω ξεχωριστά. Έτσι, άξονα της εργασίας θα αποτελέσει η διερεύνηση των εννοιών της κανονιστικότητας και της αντικειμενικότητας στην ηθική, ο τρόπος με τον οποίον μπορούμε να τις προσεγγίσουμε, δηλαδή πώς ανακαλύπτεται ή πώς δομείται η κανονιστικότητα και η αντικειμενικότητα, και τέλος, ο τρόπος με τον οποίον κατευθύνει και δεσμεύει τις πράξεις μας.

Από τη μεταφυσική σκοπιά θα εξετάσω τη νατουραλιστική έκφανση του ρεαλισμού και δεν θα με απασχολήσουν οι ενορασιοκρατικές και οι υπερφυσικές/ θειστικές του εκδοχές.⁷ Σήμερα, άλλωστε, οι περισσότερες θεωρίες του ηθικού ρεαλισμού αναζητούν τα κριτήρια της ηθικής αξιολόγησης, είτε σε γεγονότα του φυσικού κόσμου, είτε σε γεγονότα σχετικά με την κοινωνική αποδοχή. Έτσι, αντιπαραθέτοντας τον ηθικό ρεαλισμό με τον ηθικό κονστρουκτιβισμό αντιπαραθέτω κάθε απόπειρα «εντοπισμού» των κριτηρίων της ηθικής αξιολόγησης σε ιδιότητες και γεγονότα του φυσικού/ εμπειρικού κόσμου προς τη θεώρηση ότι τα κριτήρια αυτά δεν εντοπίζονται σε ιδιότητες ή γεγονότα του κόσμου, αλλά είναι προϊόντα «κατασκευής» του κριτικού- πρακτικού Λόγου. Έτσι, αντιπαραθέτοντας τον ηθικό ρεαλισμό με τον ηθικό κονστρουκτιβισμό, αντιπαραθέτω, παράλληλα, τον ηθικό νατουραλισμό με τον ηθικό αντινατουραλισμό. Η αντιπαραθέση νατουραλισμού – αντινατουραλισμού δεν αφορά στο μεταφυσικό, αλλά στο επιστημολογικό/ μεθοδολογικό επίπεδο. Κι αυτό γιατί η κονστρουκτιβιστική θεώρηση της ηθικής μπορεί να είναι απολύτως σύμφωνη με τον οντολογικό νατουραλισμό.⁸ Η επιστημολογική διαφορά έγκειται στο ότι στη,

⁷ Βλέπε, Barry Stroud, “The Charm of Naturalism”, In, *Proceedings and Addresses of the American Philosophical Association*, Vol. 70, No, 2 (Nov. 1996), σελ. 44, 45, 51.

⁸ Ο οντολογικός νατουραλισμός δέχεται πως ό,τι υπάρχει και όλα όσα υπάρχουν είναι φυσικά γεγονότα. Βλέπε, Owen Flanagan, Hagop Sarkissian and David Wong, “Naturalising Ethics”, In, *Moral Psychology, Volume 1: The Evolution of Morality: Adaptations and Innateness*, Walter Sinnott - Armstrong (editor), Cambridge, Massachusetts, MIT, 2008, σελ. 21, υποσημ. 6.

μεν, νατουραλιστική θεώρηση η ηθική εκλαμβάνεται ως γνώση στην, δε, κονστρουκτιβιστική νοείται ως πράξη. Έτσι, στη, μεν, νατουραλιστική παράδοση η ηθική φιλοσοφία νοείται επιστημολογικά και μεθοδολογικά συνεχής με τις εμπειρικές επιστήμες, στη, δε, αντινατουραλιστική παράδοση η ηθική φιλοσοφία αποτελεί αυτόνομο κανονιστικό πεδίο, με δική της ιδιότυπη μεθοδολογία. Τελικά αντιπαραθέτω δυο ριζικά διαφορετικές θεωρήσεις της ηθικής : την ηθική ως εφαρμοσμένη γνώση και την ηθική ως επίλυση πρακτικών προβλημάτων.⁹

Ειδικότερα, η στενή σχέση της ηθικής με την επιστήμη στο πλαίσιο της βιοηθικής, με παρακινεί να εστιάσω σε εκείνην την έκφανση του σύγχρονου ηθικού νατουραλιστικού ρεαλισμού που διεκδικεί σήμερα να δώσει «οριστικές» μεταηθικές αλλά και κανονιστικές απαντήσεις. Πρόκειται για την επίμαχη για τη σύγχρονη ηθική φιλοσοφία, και κατ' επέκταση για τη (βιο)ηθική, εκδοχή του ηθικού νατουραλισμού, που ακούει στο όνομα «δαρβινική» ή εξελικτική ηθική. Επίμαχη, γιατί η θεωρία της εξέλιξης, περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη σύγχρονη επιστημονική θεωρία που διεκδικεί τον «λόγο» ως προς την εξέταση της ηθικής, συνδυάζει την απαιτούμενη για κάθε ηθική θεωρία συνάφεια με τα «ανθρώπινα» με την επιβεβαιωμένη επιστημονική επικύρωση που επιτάσσει ο σύγχρονος νατουραλιστικός ρεαλισμός.¹⁰ Έτσι, παίρνοντας ως αφορμή το διάλογο που αναπτύσσεται μεταξύ του ηθολόγου Frans De Waal και της κονστρουκτιβίστριας φιλοσόφου Christine Korsgaard στο συλλογικό τόμο *Primates and Philosophers, How morality evolved*,¹¹ θα διερευνήσω τις δύο όψεις της αντικειμενικότητας και της κανονιστικότητας στην ηθική: αυτήν του ηθικού ρεαλισμού, στην εκδοχή της δαρβινικής ηθικής κι εκείνην του ηθικού κονστρουκτιβισμού, στην εκδοχή της θεωρίας του πρακτικού Λόγου του Kant.

⁹ Βλέπε, Christine M. Korsgaard, *The Constitution of Agency: Essays on Practical Reason and Moral Psychology*, Oxford, Oxford University Press, 2008, σελ. 315 και διάσπαρτα (παραπέμπω στο υπ' αριθμ. 10 κεφάλαιο του βιβλίου "Realism and Constructivism in Twentieth-Century Moral Philosophy", το οποίο πρωτοπαρουσιάστηκε στο Australian Association of Philosophy το έτος 2000)

¹⁰ Βλέπε, Alex Rosenberg, "Darwinism in Moral Philosophy and Social Theory", In, *The Cambridge Companion to Darwin*, Jonathan Hodge and Gregory Radick (ed.), Cambridge, Cambridge University Press, 2003, σελ. 310 και "A Field Guide to Recent Species of Naturalism", In, *British Journal for the Philosophy of Science*, 57 (1996), σελ. 4.

¹¹ Frans De Waal, *Primates and Philosophers, How Morality Evolved*, Edited and Introduced by Stephen Macedo and Josiah Ober, Princeton New Jersey, Princeton University Press, 2006.

Σκοπός της αντιπαράθεσης των δύο αυτών θεωρήσεων της ηθικής είναι η απάντηση στο κύριο ερευνητικό ερώτημα της εργασίας : Πώς θεμελιώνεται η κανονιστικότητα της (βιο)ηθικής; Ανάμεσα στην πρόταση του ηθικού ρεαλισμού και σε εκείνην του ηθικού κονστρουκτιβισμού ποια είναι η πιο εύλογη; Ποιο μπορεί να είναι το έρεισμα της αντικειμενικότητας στη (βιο)ηθική; Μπορεί η κανονιστικότητα να θεμελιωθεί σε γεγονότα του φυσικού και κοινωνικού κόσμου; Εάν δεν μπορεί, αυτό θα σήμαινε παραίτηση από κάθε ελπίδα αντικειμενικής «θεμελίωσης» της (βιο)ηθικής; Ή μήπως η πρόταση του ηθικού κονστρουκτιβισμού αποτελεί την απάντηση στο ερώτημά μας;

Για να διερευνήσω την απάντηση στο ερώτημα αυτό, υιοθετώ μια διευρυμένη έννοια του ρεαλισμού, καθώς δύσκολα θα μπορούσε σήμερα να νοηθεί μια έννοια αντικειμενικότητας στην ηθική που να έχει έρεισμα σε μίαν ανεξάρτητη από τους ανθρώπους τάξη πραγμάτων, όπως θα ισχυριζόταν ο ρεαλισμός στη στενή/ ισχυρή του εκδοχή.¹² Έτσι, εντάσσω σε μια ευρεία έννοια του ηθικού ρεαλισμού τόσο την παράδοση της συγκινησιοκρατίας, όσο και την παράδοση της συμβολαιοκρατίας θεωρώντας ότι η επίκληση της καθολικής ανθρώπινης φύσης και ψυχολογίας και των κοινών ανθρωπίνων κοινωνικών πρακτικών, συμφωνιών και συμβάσεων είναι μια επαρκώς ρεαλιστική παραδοχή. Υπό τη διευρυμένη αυτή έννοια του ρεαλισμού το έρεισμα της αντικειμενικότητας στην ηθική έγκειται στη διυποκειμενικότητα και βρίσκεται σε αρμονία με τις σημερινές μας ενοράσεις σχετικά με τη φύση και τη σημασία της ηθικής.¹³ Με τη διευρυμένη έννοια του ρεαλισμού και τη θεώρηση της διυποκειμενικότητας ως τον πιο εύλογο τρόπο θεμελίωσης της αντικειμενικότητας στην ηθική διανοίγεται η δυνατότητα αντιπαράθεσης ανάμεσα σε λεπτότερες διαφορές των παραδοχών του ηθικού ρεαλισμού και του ηθικού κονστρουκτιβισμού. Ακριβώς για να διατηρήσω την αντιπαράθεση ανάμεσα σε ηθικό ρεαλισμό και κονστρουκτιβισμό, δεν θα εξετάσω τον τελευταίο υπό την ευρεία έννοια του όρου με

¹² Όπως τονίζει ο Ronald Dworkin δεν μπορεί σήμερα να υποστηριχθεί η θέση του *ανεξάρτητου ηθικού πεδίου* [*moral field thesis*]. Βλέπε, Dworkin, ο.π., σελ. 104.

¹³ Δεν θα εξετάσω, ωστόσο, τον μετριοπαθή ανθρωποκεντρικό ρεαλισμό της βρετανικής σχολής καθώς σκοπός μου είναι παραλλήλως η αντιπαραβολή δυο ριζικά διαφορετικών θεωρήσεων σχετικά με το περιεχόμενο των ηθικών κρίσεων και όρων και κατ' επέκταση σχετικά με τη σχέση της ηθικής φιλοσοφίας με την επιστήμη. Η αντιπαραβολή, δηλαδή, της θεώρησης ότι οι ηθικοί όροι και οι ηθικές κρίσεις είναι φορείς εμπειρικού/ γνωσιακού περιεχομένου με τη θεώρηση ότι οι ηθικοί όροι και κρίσεις είναι ανεξάρτητες από οποιοδήποτε περιεχόμενο της εμπειρίας.

την οποίαν συχνότατα απαντάται στη βιβλιογραφία,¹⁴ αλλά με τη στενή έννοια του όρου, με αναφορά, δηλαδή, στην καντιανή παράδοση της ηθικής. Ωστόσο, θα αναφερθώ διεξοδικά σε μια από τις εκφάνσεις του διευρυμένου όρου του κονστρουκτιβισμού, αυτήν της συμβολαιοκρατίας.

Στο πρώτο κεφάλαιο θα προσδιορίσω το ερευνητικό πεδίο εκθέτοντας τη μεθοδολογία που θα ακολουθήσω και αναλύοντας τις βασικές έννοιες και διακρίσεις. Στο δεύτερο κεφάλαιο θα προσεγγίσω ειδικότερα τον εξελικτικό ηθικό ρεαλισμό, θα παρουσιάσω χαρακτηριστικά ρεύματα που αναπτύσσονται στους κόλπους του και στη συνέχεια θα αναπτύξω τον ηθικό κονστρουκτιβισμό αφού καταρχήν τον αντιπαραθέσω με τη συμβολαιοκρατία με την οποίαν συχνά συγχέεται στη βιβλιογραφία. Στο τρίτο κεφάλαιο, θα εμβαθύνω στην αντιπαράθεση μεταξύ των δυο παραδόσεων μέσα από την ανάλυση του διαλόγου του De Waal και της Korsgaard. Στο πλαίσιο αυτής της εργασίας είναι αδύνατη η έκθεση, ακόμη περισσότερο, δε, η ανάλυση, του συνόλου, έστω και των βασικών σημείων του παραπάνω προβληματισμού. Έτσι, τα συμπεράσματά μας, μάλλον θέτουν τη βάση περαιτέρω προβληματισμού και έρευνας, παρά προσφέρουν την οριστική απάντηση στο ερώτημά μας. Στα γενικά συμπεράσματα διαπιστώνουμε τη σχέση της βιοηθικής με την ηθική θεωρία αναλύοντας τον διαφορετικό τρόπο με τον οποίον ο (βιο)ηθικός νατουραλισμός και ο (βιο)ηθικός αντινατουραλισμός αντιλαμβάνονται μια από τις βασικότερες αρχές της βιοηθικής, την αρχή της αυτονομίας.

¹⁴ Βλέπε, μεταξύ άλλων, John Rawls, “Kantian Constructivism in Moral Theory”, In, *Journal of Philosophy*, 77, 1980, σελ. 515.

Πρώτο Κεφάλαιο: Ορισμός Πεδίου. Ανάλυση Βασικών Εννοιών. Μεθοδολογία. Ηθικός Νατουραλισμός. Ηθικός Ρεαλισμός. Ηθικός Κονστρουκτιβισμός.

1. Εισαγωγή : Τα πρωταρχικά περί ηθικής ερωτήματα.

Υπάρχουν πράγματι ηθικές αξίες; Έχουμε πράγματι ηθικές υποχρεώσεις απέναντι στους άλλους, και αν ναι, από πού πηγάζουν; Οι άλλοι έχουν πράγματι ηθικές αξιώσεις από εμάς, και πώς θεμελιώνονται αυτές; Έχουμε ηθικές υποχρεώσεις ως προς τα ζώα και το περιβάλλον και εάν ναι, τότε από πού απορρέουν; Ποιες είναι αυτές οι ηθικές αξίες, οι ηθικές υποχρεώσεις και αξιώσεις; Υπάρχει τελικά η ηθική; Κι αν ναι, τι είναι; Ποια είναι η αληθινή της φύση; Αναπαράσταση/ καθρέφτισμα της ηθικής πλευράς του κόσμου ή «κατασκευή» του ανθρώπου; Γνώση ή πράξη; Και ποιο το «μέτρο» ή το κριτήριο της; Υπάρχουν δεσμευτικές απαντήσεις στα ηθικά ερωτήματα; Και αν ναι, είναι ή μπορούν να είναι οι απαντήσεις αυτές επαληθεύσιμες ή διαψεύσιμες;

Στην ερώτηση περί του αν υπάρχει η ηθική, τρεις είναι οι πιθανές απαντήσεις που θα μπορούσε να δώσει ένας ερωτώμενος: «Ναι». «Όχι». «Δεν γνωρίζω». Σε εκείνον που απαντά καταφατικά οι ερωτήσεις μπορούν να συνεχισθούν με τον εξής τρόπο: Εφόσον υπάρχει η ηθική, τότε πού βρίσκεται; Ποιος είναι ο «τόπος» της ηθικής; Ο ερωτώμενος έχει τις εξής τρεις εναλλακτικές δυνατότητες: Να στρέψει το βλέμμα του στον εξωτερικό κόσμο γύρω του και να τον ανιχνεύσει αναζητώντας να εντοπίσει την ηθική. Να «κοιτάξει» στον αόρατο κόσμο των διαισθήσεων και του ανεξήγητου. Τέλος, να στρέψει το βλέμμα και να «κοιτάξει» μέσα του. Στην πρώτη περίπτωση έχει τις εξής δύο εναλλακτικές: Να κοιτάξει στον φυσικό κόσμο εντός κι εκτός του ανθρώπινου οργανισμού και με τον έναν ή τον άλλον τρόπο, να ανακαλύψει ή να μην ανακαλύψει την ηθική στη φυσική σύσταση του κόσμου. Ή, να κοιτάξει στον κοινωνικό και πολιτιστικό του περίγυρο και να βρει την ηθική στα επιμέρους ήθη και έθιμα, στην κοινωνική, δηλαδή, ηθική. Στη δεύτερη περίπτωση, θα «κοιτάξει» μέσω ενός τύπου ηθικής ενόρασης σε έναν χώρο ιδιότυπων [suis generis] οντοτήτων και ποιότητων του κόσμου. Τέλος, στην περίπτωση που θα κοιτάξει μέσα του, υπάρχουν οι τρεις εξής δυνατότητες: Να βρει την ηθική στα ενδεχόμενα, ποικίλα, εκάστοτε, ιδιαίτερα κι επιμέρους συναισθήματα, στις προτιμήσεις και στις επιθυμίες του σχετικά με το πώς θα πρέπει να είναι ο κόσμος, δηλαδή στην ψυχολογική του ιδιοσυστασία και ιδιοσυγκρασία. Να βρει την ηθική στις πεποιθήσεις του σχετικά με το πώς είναι και πρέπει να είναι ο κόσμος. Τέλος, να νοήσει την ηθική

ως δεσμευτική, συνεκτική «κατασκευή» του ανθρώπινου κριτικού- πρακτικού Λόγου. Σε αυτήν την τελευταία περίπτωση του ηθικού κονστρουκτιβισμού της καντιανής παράδοσης ο ερωτώμενος θα «βρει» την ηθική στον νόμο που η ίδια του η βούληση, έλλογη, άρα αυτόνομη - δηλαδή αυτοκαθοριζόμενη κι ελεύθερη - θα θέσει για τον εαυτό της με όρους δεσμευτικούς και καθολικεύσιμους.

Σε κάθε περίπτωση όποια κι αν είναι η απάντησή μας στο ζήτημα της φύσης και της αλήθειας της ηθικής, η χρήση των ηθικών εννοιών αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της ανθρώπινης καθημερινότητας. Αναζητώντας λοιπόν την απάντηση στα προηγούμενα ερωτήματα, αναζητούμε, σε τελευταία ανάλυση, να προσδιορίσουμε το περιεχόμενο των ηθικών μας εννοιών. Πρόκειται για έννοιες που μας υποδεικνύουν πώς θα κινηθούμε στις ατραπούς του φυσικού και κοινωνικού κόσμου ή έννοιες που μας καθιστούν ικανούς να λύνουμε πρακτικά προβλήματα διαχαράσσοντας τις δικές μας διεξόδους ;¹⁵

Η εξέταση των ζητημάτων αυτών ανήκει στο χώρο της μεταηθικής. Τι ακριβώς είναι η μεταηθική; Και ποια η σχέση της με την κανονιστική ηθική;

2. Κανονιστική Ηθική και Μεταηθική.

Δύο είναι τα ζητήματα που απασχολούν την ηθική φιλοσοφία και δύο τα επίπεδα στα οποία κινείται ο φιλοσοφικός στοχασμός όταν εξετάζει την ηθική. Το πρώτο, και παλαιότερο, αφορά στον τρόπο που θα απαντήσουμε στην ερώτηση «τι είναι ηθικό (να πράξουμε)», το δεύτερο, και νεώτερο, στον τρόπο που θα απαντήσουμε στην ερώτηση «τι είναι η ηθική», δηλαδή, μεταξύ άλλων, τι σημαίνει «ηθικό». ¹⁶ Το πρώτο, *πρώτης τάξης*, ¹⁷ ερώτημα, όπως συνηθίζεται να αποκαλείται, ανήκει στο επίπεδο της κανονιστικής ηθικής και ασχολείται με το αντικείμενο της ηθικής ή, όπως το θέτει ο David O. Brink, με *ζητήματα που είναι ήδη μέσα στο χώρο*

¹⁵ Βλέπε και Korsgaard, ο.π., σελ 314, υποσημ. 34. Βλέπε επίσης, Russ Shafer-Landau, *Moral Realism, A Defense*, New York, Oxford University Press, 2003, σελ. 44.

¹⁶ Όπως σημειώνει, πάντως η Δραγώνα- Μονάχου τα μεταηθικά ζητήματα απασχόλησαν την ηθική φιλοσοφία από τις απαρχές της καθώς *θεωρητικά και πρακτικά ηθικά ζητήματα δεν διαχωρίζονταν στεγανά και η κανονιστική ηθική ήταν θεωρητική και πρακτική συγχρόνως*. Βλέπε Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου, *Σύγχρονη Ηθική Φιλοσοφία, Ο αγγλόφωνος στοχασμός*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2009, σελ. 55.

¹⁷ Βλέπε, Alexander Miller, *An Introduction to Contemporary Metaethics*, Polity Press, Cambridge, 2003, σελ. 1.

της ηθικής και εξετάζουν το τι είναι ηθικά σημαντικό.¹⁸ Το δεύτερο, δεύτερης τάξης,¹⁹ ερώτημα ανήκει στο επίπεδο της μεταηθικής, ασχολείται με τη σημασία της ηθικής, καθώς και με την οντολογία, τη γνωσιολογία/ επιστημολογία, τη γλωσσολογία, με ζητήματα δηλαδή που αφορούν στην ηθική.²⁰

Έναν τρόπο για να αντιληφθούμε τη διαφορά ανάμεσα στην κανονιστική και στη μεταηθική προσέγγιση της ηθικής προσφέρει το εξής παράδειγμα: Ενώπιον ενός συγκεκριμένου περιστατικού καλούμαι να αποφασίσω πώς θα πράξω ώστε να είμαι ηθικός. Η αρχή που θα επιλέξω ως καθοδηγητική της πράξης μου (για παράδειγμα μπορεί να επιλέξω την αρχή σύμφωνα με την οποία πρέπει με την πράξη μου να μεγιστοποιήσω την ευτυχία του μεγαλύτερου δυνατού αριθμού ατόμων, ή να ακολουθήσω την αρχή να μην λέω ποτέ ψέματα) αποτελεί αντικείμενο της κανονιστικής ηθικής. Ο λόγος ωστόσο που πράττω σύμφωνα με την αρχή που επέλεξα αποτελεί αντικείμενο της μεταηθικής.

Η διάκριση ανάμεσα στα δυο αυτά επίπεδα οδηγεί στη διάκριση ανάμεσα σε κανονιστικές/ περιεχομενικές και σε μεταηθικές θεωρίες. Οι πρώτες παρέχουν τα ουσιαστικά κριτήρια δικαιολόγησης της πράξης, ενώ οι δεύτερες δικαιολογώντας τα κριτήρια δικαιολόγησης της πράξης, θεμελιώνουν τις πρώτες. Οι σημαντικότερες κι επικρατέστερες κανονιστικές θεωρίες είναι οι συνεπειοκρατικές/ τελεολογικές θεωρίες (πραξιακός και συνεπειοκρατικός ωφελμισμός) και οι δεοντολογικές ή θεωρίες του ορθού Λόγου (κανονιστικός κονστρουκτιβισμός, θεωρίες του πρακτικού Λόγου). Μεταηθικές θεωρίες είναι ο ρεαλισμός, αντιρεαλισμός, νατουραλισμός, αντινατουραλισμός, κονστρουκτιβισμός, υποκειμενισμός, σχετικισμός και σκεπτικισμός. Οι μεταηθικές θεωρίες, περαιτέρω, διακρίνονται σε αυτές που υποστηρίζουν το γνωσιακό και περιγραφικό περιεχόμενο των ηθικών κρίσεων, σε εκείνες που υποστηρίζουν το μη γνωσιακό και μη περιγραφικό περιεχόμενό τους και στις θεωρίες του πρακτικού Λόγου οι οποίες αποτελούν μια ξεχωριστή κατηγορία.²¹

¹⁸ David O. Brink, *Moral Realism and The Foundations of Ethics*, Cambridge Studies in Philosophy, Cambridge, Cambridge University Press, 1989, σελ.1. Η μετάφραση από το αγγλικό πρωτότυπο καθώς και όλες οι μεταφράσεις όρων, φράσεων και αποσπασμάτων στην παρούσα εργασία έγιναν από μένα.

¹⁹ Βλέπε, Alexander Miller, ο.π.

²⁰ Brink, ο.π.

²¹ Βλέπε και Δραγώνα- Μονάχου, ο.π., σελ. 54- 64.

Καθώς δεν νοείται πλήρης ηθική θεωρία που να μην δικαιολογεί τα κριτήρια της πράξης τα οποία προτείνει, θεωρούμε ότι η διάκριση ανάμεσα σε κανονιστικές και μεταηθικές θεωρίες είναι όχι μόνον *δυσχερής*,²² αλλά και περιττή. Όπως, άλλωστε, παρατηρεί ο Brink, αφενός, πρακτικά ζητήματα της ηθικής εξετάζονται και από τη μεταηθική, αφετέρου οι κανονιστικές θεωρίες εμπεριέχουν κάποια αφαιρετικά πεδία τα οποία προσιδιάζουν με τη μεταηθική.²³ Όπως υποστηρίζει κι ο Στέλλιος Βιρβιδάκης, αυτό οφείλεται στο γεγονός, ότι, τα δύο επίπεδα αλληλοδιαπλέκονται και αλληλεποηρεάζονται σε τέτοιον βαθμό, ώστε οι μεταηθικές μας θεωρήσεις να επηρεάζουν τις κανονιστικές μας θέσεις, και αντίστροφα.²⁴ Το ενδιαφέρον, άλλωστε, ενός φιλοσόφου για τα ζητήματα της κανονιστικής ηθικής, υπογραμμίζει ο Michael Smith, είναι κρίσιμο για την επίλυση των μεταηθικών ζητημάτων.²⁵ Μια διασαφήνιση της διαφοροποίησης μεταξύ των δυο επιπέδων της φιλοσοφικής εξέτασης της ηθικής επιχειρεί ο T. M. Scanlon, τονίζοντας, πάντως, κι αυτός με τη σειρά του το πόσο αλληλένδετα είναι μεταξύ τους. Ο τελευταίος μαζί με τον Ronald Milo και τους προηγούμενους, ανήκουν σε εκείνους που ενστερνίζονται την άποψη ότι η μεταηθική προσέγγιση δεν μπορεί να είναι κανονιστικά ουδέτερη. Ο Milo, ωστόσο, τονίζει ότι ο κανονιστικός χρωματισμός μιας μεταηθικής θεωρίας θα πρέπει να διατηρηθεί στον ελαχιστότατο δυνατό βαθμό.²⁶ Την άποψη της εσωτερικής σύνδεσης μεταξύ κανονιστικής/ περιεχομενικής ηθικής και μεταηθικής ενστερνίζεται και ο Matthew H. Kramer, ο οποίος μάλιστα υποστηρίζει τη θέση ότι είναι αναπόφευκτη η σύνδεση της μεταηθικής εξέτασης με την εξέταση περιεχομενικών ζητημάτων στην ηθική. Υποστηρίζει, δηλαδή, ότι *παρότι οι περισσότερες μεταηθικές θεωρίες είναι λογικώς ουδέτερες ως προς ένα γενικό σύνολο από συγκεκριμένες υποκειμενικές απόψεις σε σχέση με ιδιαίτερα ηθικά προβλήματα, καμία (ή σχεδόν καμία) από αυτές δεν είναι λογικώς ουδέτερη ως προς «όλες» τις υποκειμενικές*

²² Σύμφωνα με τον Brink είναι δύσκολο να θέσει κανείς τα κριτήρια ανάμεσα στα δύο αυτά επίπεδα προσέγγισης της ηθικής φιλοσοφίας. Βλέπε, Brink, ο.π., σελ. 1.

²³ Βλέπε, ο.π., σελ. 83.

²⁴ Βλέπε, Βιρβιδάκης, ο.π, σελ. 10, 11, 12.

²⁵ Βλέπε, Smith, ο.π., σελ. 3.

²⁶ Βλέπε, T. M. Scanlon, “The Aims and Authority of Moral Theory”, In, *Oxford Journals of Legal Studies*, Vol. 12, No. 1 (Spring, 1992), σελ. 5- 8 και Ronald Milo, “Contractarian Constructivism”, In, *Journal of Philosophy*, Vol. 92, No. 4 (Apr., 1995), σελ. 203.

απόψεις σε σχέση με αυτά.²⁷ Σε κάθε περίπτωση, όπως υπογραμμίζει ο Smith, η μεταηθική εξέταση προηγείται λογικά της κανονιστικής εξέτασης καθώς δεν μπορούμε να ελπίζουμε να κάνουμε κανονιστική ηθική χωρίς πρώτα να έχουμε εξετάσει τα πρότυπα της ορθότητας των επιχειρημάτων μας.²⁸

Είτε δεχθούμε την παραπάνω διάκριση, είτε όχι, πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι η μεταηθική εξέταση αποτελεί κομμάτι της ηθικής φιλοσοφίας και δεν νοείται δικαιολογημένη κανονιστική ηθική θεωρία που να μην απαντά παραλλήλως στα ερωτήματα του δεύτερου και του πρώτου επιπέδου. Εξέχον παράδειγμα σε αυτήν την περίπτωση αποτελεί ο καντιανός ηθικός κονστρουκτιβισμός με τον οποίον καταρρίπτεται η διάκριση ανάμεσα σε κανονιστικό και μεταηθικό επίπεδο.²⁹

3. Ηθικός Νατουραλισμός, Ηθικός Ρεαλισμός και Ηθικός Κονστρουκτιβισμός.

Οι απαντήσεις των μεταηθικών θεωριών στα ερωτήματα που αφορούν στο ζήτημα του περιεχομένου αλλά και της έννοιας και της «φύσης» της ηθικής, καθώς και του τρόπου με τον οποίον αποκτούμε πρόσβαση σε αυτήν ποικίλλουν. Θυμίζουμε ότι έχουμε τις εξής δυνατότητες. Να απαντήσουμε ότι δεν υπάρχει η ηθική κι εδώ βρισκόμαστε στο χώρο του αντιρεαλισμού, είτε στην εκδοχή του σχετικισμού, είτε του σκεπτικισμού. Να απαντήσουμε ότι υπάρχει η ηθική κι εδώ βρισκόμαστε είτε στο χώρο του ρεαλισμού, είτε στον αντιρεαλισμό,³⁰ ακόμη και στην εκδοχή του σχετικισμού και σκεπτικισμού, στην περίπτωση που εννοούμε ότι η ηθική υπάρχει ως σύμβαση, ως πλάνη ή ως αυταπάτη (συμβολαιοκρατία, θεωρίες πλάνης, φιζιοναλισμού).³¹ Στο συμπέρασμα αυτό φαίνεται να οδηγούμαστε συχνά όταν

²⁷ Matthew H. Kramer, *Moral Realism as a Moral Doctrine*, Oxford, Wiley-Blackwell, 2009, σελ. 5

²⁸ Smith, ο.π., σελ. 14.

²⁹ Η Sharon Street υποστηρίζει ότι στον ηθικό κονστρουκτιβισμό, και όχι μόνον στον καντιανό, η διάκριση ανάμεσα σε κανονιστική ηθική και μεταηθική τείνει να καταρριφθεί. Βλέπε, Sharon Street, "Constructivism about Reasons", In, Russ Shafer- Landau (ed), *Oxford Studies in Metaethics*, Vol. 3, Oxford, Oxford University Press, 2008, σελ. 217, υποσημ. 22.

³⁰ Για τον τρόπο που νοείται η ύπαρξη της ηθικής στην παράδοση του αντιρεαλισμού, βλέπε παρακάτω, σελ. 25.

³¹ Ο J. L. Mackie επιχειρηματολογεί υπέρ μιας θεωρίας της πλάνης ως προς την αντικειμενικότητα στην ηθική. Βλέπε, J. L. Mackie, "From Ethics: Inventing Right and Wrong", In, Stephen Darwall, Allan Gibbard and Peter Railton (eds), *Moral Discourse and Practice*, Oxford, Oxford University Press, 1997, σελ. 94. Οι Michael Ruse και Edward O. Wilson θεωρούν ότι όσον αφορά την ηθική η αντικειμενικότητα δεν είναι παρά μία ψευδαίσθηση. Βλέπε, Michael Ruse and Edward O. Wilson,

ψάχνουμε να βρούμε την ηθική στον φυσικό ή στον κοινωνικό μας περίγυρο ή στην ανθρώπινη ψυχολογία μας (πεποιθήσεις, επιθυμίες και συναισθήματα). Όταν, δηλαδή, αναζητούμε την ηθική μέσα σε εμπειρικά ή φυσιοκρατικά συμφραζόμενα. Σε κάθε περίπτωση, η απάντηση ότι υπάρχει ηθική μπορεί να εντάσσεται είτε στον αντιρεαλισμό, είτε στον ρεαλισμό είτε, τέλος, στον κονστρουκτιβισμό. Εδώ θα εξετάσουμε τις μεταηθικές εκείνες παραδόσεις, σύμφωνα με την ισχυρή εκδοχή των οποίων η ηθική όχι μόνον υπάρχει, αλλά είναι αληθής και αντικειμενική. Η αλήθεια και η αντικειμενικότητα της ηθικής, ωστόσο, νοείται κυριολεκτικά στην πρώτη και «κονστρουκτιβιστικά» στη δεύτερη περίπτωση : αναφερόμαστε στον ηθικό ρεαλισμό και τον ηθικό κονστρουκτιβισμό.

Πριν όμως προχωρήσουμε στην ανάλυση των όρων «ρεαλισμός» και «κονστρουκτιβισμός», και στον τρόπο με τον οποίον θα τους εννοήσουμε, θα πρέπει να διευκρινίσουμε την έννοια με την οποίαν αναφερόμαστε στον ηθικό νατουραλισμό.

3.1. Ηθικός Νατουραλισμός.

Ο ηθικός νατουραλισμός, εκδοχή του ευρύτερου φιλοσοφικού νατουραλισμού,³² σε μία ευρεία έννοιά του μπορεί να σημαίνει είτε τη *συμφιλίωση* της ηθικής με τον νατουραλισμό, είτε τη *συνένωση* της ηθικής με τον ηθικό ρεαλισμό.³³ Αυτό σημαίνει ότι δεν είναι όλος ο ηθικός νατουραλισμός ρεαλιστικός, τουλάχιστον «επισήμως», φανερά.

Οι απόπειρες συμφιλίωσης της ηθικής με τον φυσικό/ κοινωνικό κόσμο, μεθοδολογικά επιχειρούνται με πολλούς τρόπους, αλλά τελικά εμφανίζονται με τρεις όψεις :³⁴ 1. Ως ρεαλισμός, στην περίπτωση που η αναζήτηση της ηθικής ως

“Moral Philosophy as Applied Science”, In, *Philosophy*, 1986, 61: 173-192, σελ. 179. Ως φιξιοναλισμός νοείται η *προσποίηση αναφοράς σε ανύπαρκτα ηθικά γεγονότα και ιδιότητες*. Βλέπε, Βιρβιδάκης, ο.π., σελ. 320.

³² Βλέπε, Flanagan, ο.π., σελ. 1.

³³ Βλέπε, James M. Sias III, *Naturalism and Moral Realism*, A Thesis submitted in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Master of Arts in the College of Arts and Sciences, Georgia State University, Under the direction of Andrew Altman, 2007, σελ. 11.

³⁴ Η σύνδεση της ηθικής με τον φυσικό κόσμο «επιτυγχάνεται» με πολλούς τρόπους. Είτε με τη θεώρηση ότι τα ηθικά γεγονότα ταυτίζονται με φυσικά γεγονότα, είτε ότι συγκροτούνται από, είτε ότι συνίστανται σε, είτε ότι προκύπτουν από, είτε ότι επιγίνονται σε (επιγένεση), είτε ότι αναδύονται από

συστατικού στοιχείου του κόσμου επιτυγχάνει και οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η ηθική υπάρχει και αληθεύει, καθώς είναι εγγενής στα πράγματα, άρα η αντικειμενικότητά της είναι μια και μοναδική, άρα δεσμευτική. 2. Ως σχετικισμός, στην περίπτωση που η αναζήτηση της ηθικής στον φυσικό/ κοινωνικό κόσμο επιτυγχάνει μερικώς και οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η ηθική είναι σχετική με επιμέρους διαθέσεις, προτιμήσεις, πεποιθήσεις, συμφωνίες και συμβάσεις, συνεπώς δεν υπάρχει μια μοναδική, δηλαδή, δεσμευτική, παρά μια ρευστή αντικειμενικότητα με πολλές όψεις, και 3. Ως σκεπτικισμός, στην περίπτωση που η αναζήτηση αυτή αποτυγχάνει πλήρως και άρα οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για μια μάταιη και αδιέξοδη αναζήτηση, καθώς η ηθική δεν βρίσκεται πουθενά στον κόσμο. Όταν, επομένως, η φυσιοκρατική αναζήτηση δεν καταφέρει να εντοπίσει ένα γεγονός του κόσμου από όπου να προκύπτει η ηθική και να διασφαλίζεται η μια και μοναδική δεσμευτική αντικειμενικότητά της, καταλήγει, στην καλύτερη περίπτωση, στο συμπέρασμα ότι η ηθική υπάρχει για να ικανοποιεί υποκειμενικές προτιμήσεις ή για να εξυπηρετεί ατομικά συμφέροντα, ότι είναι δηλαδή σχετικιστική και εργαλειακή και στην χειρότερη περίπτωση αποφαινεται ότι η ηθική είναι μια αυταπάτη. Η δομή της επιχειρηματολογίας του νατουραλισμού, είτε ρητά είτε άρρητα είναι, πάντως, ρεαλιστική καθότι ο νατουραλισμός αναζητά την ηθική σε υπαρκτά γεγονότα και ιδιότητες του φυσικού κόσμου. Λαμβάνοντας υπόψη την τελευταία παρατήρηση θα εστιάσουμε στην προσπάθεια συνένωσης του ηθικού νατουραλισμού με τις ρεαλιστικές παραδοχές. Θα αναφερόμαστε σε μια ισχυρή και μια ισχνή μορφή (ή, αλλιώς, σε μια στενή και μια ευρεία έννοια) του ρεαλισμού, συμπεριλαμβάνοντας στην τελευταία μετριοπαθείς ρεαλιστικές εκφάνσεις και σχετικισμό.

Ο ηθικός νατουραλισμός μπορεί να είναι είτε οντολογικός, είτε επιστημολογικός/ μεθοδολογικός.³⁵ Υιοθετώντας τη διάκριση του Barry Stroud ανάμεσα σε στενό [*restricted*] και σε ευρύ ή ανοιχτόμυαλο [*expanded/ open minded*] ηθικό νατουραλισμό, εδώ θα αναφερόμαστε στον πρώτο, ο οποίος είναι εξίσου οντολογικός και επιστημολογικός.³⁶ Σύμφωνα με τον στενό ηθικό νατουραλισμό, ό,τι

(αναδυτισμός), είτε ότι ανάγονται σε φυσικά γεγονότα (αναγωγισμός/ φυσικαλισμός). Η σύνδεση της ηθικής με τον φυσικό κόσμο, τέλος, «αποτυγχάνει» με την ακραία μορφή του εξαιρετισμού.

³⁵ Βλέπε, Stroud, ο.π., σελ. 44 και Flanagan, ο.π., σελ. 2, 5. Όπως παρατηρεί ο Flanagan, ο ηθικός νατουραλισμός δεν αφορά τόσο την οντολογία, όσο τη μεθοδολογία της ηθικής έρευνας.

³⁶ Ο στενός είναι ουσιαστικά ένας πλήρης ηθικός νατουραλισμός. Ο Stroud τον αποκαλεί με αυτόν τον τρόπο επειδή αφενός περιορίζει στενά το περιεχόμενο του φυσικού κόσμου θεωρώντας φυσικό μόνον

υπάρχει ανήκει στον φυσικό κόσμο και η γνώση μας για ό,τι υπάρχει κομίζεται αποκλειστικά μέσω των εμπειρικών επιστημών. Η επιστημολογική/ μεθοδολογική στενότητα του ηθικού νατουραλισμού δημιουργεί, αναπόφευκτα, μian ένταση ως προς την εξήγηση/ δικαιολόγηση των ηθικών μας εννοιών και κρίσεων, οι οποίες αναφέρονται σε υπαρκτές, ωστόσο, μη παρατηρήσιμες «οντότητες». Η ηθική αξιολόγηση αποτελεί, αναμφισβήτητα, αναπόσπαστο κομμάτι της καθημερινότητάς μας και οι ηθικές έννοιες υπάρχουν χωρίς όμως να εντοπίζονται στον φυσικό κόσμο. Καθώς όμως επικρατεί η θεώρηση ότι η μόνη μέθοδος γνωστικής πρόσβασης σε ό,τι υπάρχει είναι αυτή των εμπειρικών επιστημών, το περιεχόμενο των ηθικών εννοιών και κρίσεων θα πρέπει να αναζητηθεί με επιστημονικές μεθόδους σε φυσικές ιδιότητες, γεγονότα ή ποιότητες. Σύμφωνα με τον ηθικό νατουραλισμό οι ηθικές έννοιες υπάρχουν, επειδή αναφέρονται σε φυσικά ή κοινωνικά γεγονότα. Έχουν, δηλαδή, φυσικό ή κοινωνικό περιεχόμενο.³⁷

Αναφερόμενοι, λοιπόν, στον ηθικό νατουραλισμό αναφερόμαστε σε εκείνο το πεδίο της φιλοσοφικής σκέψης γύρω από την πηγή της ηθικής που αρνείται τα δυο κλασικά και διαχρονικά επιχειρήματα υπέρ της ανεξαρτησίας της ηθικής κρίσης από τα εμπειρικά συμφοραζόμενα : το επιχείρημα του Hume για τη «φυσιοκρατική πλάνη» και το επιχείρημα του Moore για το «ανοιχτό ερώτημα».³⁸ Αυτό σημαίνει ότι στον

ό,τι εξηγείται αποκλειστικά με αιτιακούς μηχανισμούς, αφετέρου θεωρεί ως μόνη έγκυρη μεθοδολογία για την προσέγγιση της γνώσης του φυσικού κόσμου την νατουραλιστική. Ο *ευρύς* ηθικός νατουραλισμός, σύμφωνα με τον Stroud, φαίνεται να συνδυάζει τη ρεαλιστική άποψη σύμφωνα με την οποία οι αξιολογικές κρίσεις είναι επιδεκτικές επαλήθευσης ή διάψευσης με την αντινατουραλιστική άποψη σύμφωνα με την οποία η μέθοδος της ηθικής δεν μπορεί να είναι ίδια με αυτές των φυσικών επιστημών. Βλέπε, Stroud, ο.π., σελ. 49, 50, 53, 54.

³⁷ Ο Stroud προτείνει ως λύση για το αδιέξοδο στο οποίο οδηγεί ως προς τις αξιολογικές συμπεριφορές ο στενός νατουραλισμός την αντινατουραλιστική απάντηση της εννοκρατίας ή την νατουραλιστική απάντηση της εκφρασιοκρατίας. Βλέπε, Stroud, ο.π., σελ. 51. Εμείς θα προτείνουμε, παρακάτω, τον ηθικό κονστρουκτιβισμό.

³⁸ Βλέπε, Alex Rosenberg, “A Field Guide to Recent Species of Naturalism”, ο.π., σελ. 3. Η *φυσιοκρατική πλάνη*, όπως την ονόμασε ο Moore, έγκειται στην παρατήρηση του Hume ότι είναι λανθασμένη η θεώρηση ότι το «δέον» μπορεί να συναχθεί από το «είναι». Αυτό σημαίνει ότι δεν είναι δυνατόν να συνάγουμε κανονιστικά συμπεράσματα από περιγραφικές προκειμένες. Βλέπε, David Hume, *Treatise of Human Nature*, [1739], Oxford, Oxford University Press, 1978. Το *ανοιχτό ερώτημα* καταδεικνύει την ανεξαρτησία των ηθικών εννοιών από οποιοδήποτε φυσικό ή μεταφυσικό περιεχόμενο. Είτε προσδώσουμε στην έννοια του αγαθού το χ είτε το ψ περιεχόμενο, θα παραμένει πάντοτε ανοιχτό το ερώτημα, εάν το χ ή το ψ είναι αγαθό. Το ίδιο ισχύει για όλες τις αξιολογικές

στενό ηθικό νατουραλισμό το ηθικό «δέον» παράγεται από το εμπειρικό «είναι» και οι ηθικοί όροι είναι δυνατόν να ορισθούν με αναφορά σε φυσικούς όρους.³⁹ Κάτι που συνεπάγεται την υιοθέτηση της θεώρησης ότι οι εμπειρικές επιστήμες είναι η μόνη πηγή της κατανόησης της ηθικής και οι μέθοδοί τους προσφέρονται για τη μέθοδο της ηθικής αξιολόγησης.

3.2. Ηθικός Ρεαλισμός.

Ο ηθικός ρεαλισμός αναγνωρίζει ότι υπάρχει μια και μοναδική αληθής αντικειμενικότητα στην ηθική η οποία θεμελιώνεται σε εγγενή ηθικά γεγονότα ή ιδιότητες που υπάρχουν και αληθεύουν ανεξαρτήτως της οποιασδήποτε υποκειμενικής μας γνώμης ή πεποίθησης, ή, όπως το θέτει η Christine Korsgaard, ανεξαρτήτως της διαδικασίας μέσα από την οποίαν τα γνωρίζουμε (*περιχομενικός ρεαλισμός*).⁴⁰

Καθώς τα ηθικά γεγονότα και οι ιδιότητες είναι μη παρατηρήσιμα, ο ηθικός ρεαλισμός τα εξετάζει ως υποθέσεις οι οποίες, αδυνατώντας να δικαιολογηθούν βάσει της παρατήρησης, δικαιολογούνται είτε βάσει του γεγονότος ότι εξυπηρετούν τους σκοπούς μιας θεωρίας που θα εξηγήει τις ηθικές έννοιες και κρίσεις (επιστημολογικός ρεαλισμός) είτε βάσει των μεταφυσικών μας ενοράσεων σχετικά με την αντικειμενικότητα στην ηθική (μεταφυσικός ρεαλισμός). Γίνεται κατανοητό ότι για

έννοιες. G. E., Moore, *From Principia ethica*, [1903], Darwall, Stephen, Gibbard, Allan and Railton, Peter (eds), *Moral Discourse and Practice*, Oxford, Oxford University Press, 1997.

³⁹ Θα πρέπει στο σημείο αυτό να αναφέρουμε ότι υπάρχει μια άλλη σύγχρονη εκδοχή ηθικού νατουραλισμού, που αποτελεί μια μέση οδό μεταξύ ρεαλισμού και αντιρεαλισμού. Το ρεύμα αυτό, που συνδέεται με τη βρετανική σχολή, εκλαμβάνει την ηθική κρίση ως ανιχνευτή δευτερευουσών ποιοτήτων στα πράγματα και στις καταστάσεις. Εδώ διασώζεται ο αυτόνομος χαρακτήρας των ηθικών κρίσεων, καθώς οι τελευταίες δεν ταυτίζονται με τις επιστημονικές κρίσεις. Οι ηθικές ιδιότητες σύμφωνα με αυτές τις θεωρήσεις ταυτοχρόνως ενυπάρχουν στα πράγματα και παράγονται από την ευαισθησία μας. Τέτοια είναι η περίπτωση της νεοαριστοτελικής θεωρίας του John McDowell που εκλαμβάνει τις ηθικές αξίες και τις αρετές ως προδιαθεσικές ιδιότητες αντικειμενικού χαρακτήρα. Βλέπε Βιρβιδάκης, ο.π., σελ 13, 77, 165. Ο Stroud χαρακτηρίζει το ρεύμα αυτό ως *εύλογο νατουραλισμό* [*sensible naturalism*]. Βλέπε, Stroud, ο.π., σελ. 49.

⁴⁰ Πρόκειται για τον κατά την Korsgaard *περιχομενικό* [*substantive*] ηθικό ρεαλισμό. Η Korsgaard διακρίνει ανάμεσα σε *περιχομενικό και διαδικαστικό* [*procedural*] ρεαλισμό. Βλέπε, Korsgaard, *The Sources of Normativity*, Cambridge, Cambridge University Press, 1996, σελ. 35 – 37. Για τον διαδικαστικό ρεαλισμό, βλέπε, παρακάτω, σελ. 23.

να κάνουμε λόγο για έναν πλήρη, ισχυρό, ρεαλισμό θα πρέπει αυτός να είναι μεταφυσικός. Ο με την ισχυρή έννοια του όρου νοούμενος ρεαλισμός δέχεται ότι η παραδοχή της ύπαρξης της ηθικής υπερβαίνει τα εμπειρικά δεδομένα.

Εμείς εννοούμε τον ηθικό ρεαλισμό ως το αντίστοιχο του επιστημονικού ρεαλισμού. Σύμφωνα με το επιστημονικό ρεαλισμό, *οι επιστημονικές θεωρίες που σχετίζονται με μη παρατηρήσιμες ιδιότητες και οντότητες της πραγματικότητας θα πρέπει να εκλαμβάνονται ως κυριολεκτικώς αληθείς περιγραφές της πραγματικότητας και οι ιδιότητες και οι οντότητες στις οποίες αναφέρονται οι θεωρίες αυτές θα πρέπει να θεωρείται ότι υπάρχουν, παρά την απουσία της άμεσης εμπειρικής απόδειξής τους.*⁴¹

Όπως, ήδη, αναφέραμε δεν είναι όλος ο ηθικός ρεαλισμός νατουραλιστικός.⁴² Ο ηθικός νατουραλισμός αποτελεί μία, και μάλιστα την επιστημολογικώς και μεταφυσικώς πειστικότερη, μεταξύ περισσοτέρων, εκδοχή του ηθικού ρεαλισμού. Στην ισχυρή, ανεπιτήδευτη εκδοχή του ο ηθικός ρεαλισμός υποστηρίζει την αντικειμενικότητα νοώντας την ηθική εντελώς ανεξάρτητη από τη σκέψη του υποκειμένου.⁴³ Στις σύγχρονες, πάντως, εκδοχές του, στον ηθικό ρεαλισμό υπάρχουν ηθικά γεγονότα και ηθικές αλήθειες οι οποίες είναι ανεξάρτητες από τον νου των υποκειμένων μόνον υπό την ισχυρή έννοια της εξάρτησης από τον νου.⁴⁴ Ο ρεαλιστής Peter Railton, για παράδειγμα, υπογραμμίζει ότι στη θεωρία του η ηθική αξία εκλαμβάνεται ως ανθρώπινη αξία που υφίσταται μόνον επειδή υπάρχουν οι άνθρωποι και ότι η έννοια του αγαθού είναι *σχεσιακή [relational]*.⁴⁵ Αυτό σημαίνει

⁴¹ Βλέπε, Rosenberg, “Darwinism in Moral Philosophy and Social Theory”, ο.π., σελ. 313.

⁴² Βλέπε στον πρόλογο, σελ. 4.

⁴³ Ωστόσο, υποστηρίζεται ότι ο ηθικός ρεαλισμός στην ισχυρή του μορφή σπανίως απαντάται σήμερα. Βλέπε Βιρβιδάκη, ο.π., σελ. 62. Όπως σημειώνει ο Russ Shafer- Landau, *κάθε εύλογη θεωρία περί ηθικής ισχυρίζεται ότι μερικές από τις ηθικές αλήθειες εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από την νοητική κατάσταση του δρώντα*. Βλέπε Shafer- Landau, ο.π., σελ. 15. Όπως παρατηρούν οι Darwall, Gibbard και Railton, *στην εποχή που η πλατωνική ηθική εννοκρατία έχει χάσει όσους την ακολουθούσαν, η διάκριση ανάμεσα σε ηθικό ρεαλισμό, οιονεί ρεαλισμό και κονστρουκτιβισμό δεν μπορεί πλέον να νοηθεί ως δέσμευση σε ή απόρριψη ενός πεδίου ηθικών γεγονότων ανεξάρτητων από τις ανθρώπινες ικανότητες και τα συμφέροντα*. Stephen Darwall, Allan Gibbard and Peter Railton, “Toward Fin de Siecle Ethics: Some Trends”, In, *The Philosophical Review*, 101: 1, (Jan., 1992), σελ. 187.

⁴⁴ Βλέπε, Milo, ο.π. σελ. 191- 192.

⁴⁵ Βλέπε, Peter Railton, *Facts, Values and Norms, Essays Toward A Morality Of Consequence*, Cambridge, Cambridge University Press, 2003, σελ. 16. Παραπέμπω στο πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου

ότι ο ηθικός ρεαλισμός δεν είναι κατ' ανάγκην ασύμβατος με εκδοχές του υποκειμενισμού και του σχετικισμού.⁴⁶ Τα ηθικά γεγονότα των οποίων την ύπαρξη επικαλείται ο ηθικός ρεαλισμός δεν νοούνται κατ' ανάγκην ως ανεξάρτητα από τις ανθρώπινες ικανότητες και πρακτικές. Γεγονότα σχετικά με την ανθρώπινη φύση και τις κοινωνικές πρακτικές αποτελούν, όπως υποστηρίζει και ο Geoffrey Sayre McCord, γνήσια ηθικά γεγονότα.⁴⁷

3.3. Ηθικά Γεγονότα.

Στον νατουραλιστικό ρεαλισμό, τα ηθικά γεγονότα ταυτίζονται με, προκύπτουν από, συνίστανται ή ανάγονται σε γεγονότα του φυσικού/ εμπειρικού κόσμου. Θα τα κατατάξουμε σε δυο βασικές κατηγορίες ακολουθώντας τη θεώρηση του Brink, σύμφωνα με την οποίαν φυσικά γεγονότα είναι τα *οικεία* μας γεγονότα, όσα δηλαδή ανήκουν στον φυσικό και στον κοινωνικό κόσμο :⁴⁸

1. Επιστημονικός Ηθικός Νατουραλισμός: Εδώ η ηθική αξιολόγηση συνδέεται με φυσικά ή ψυχολογικά γεγονότα. Στην πρώτη περίπτωση γίνεται δεκτό ότι υπάρχουν ανεξάρτητα από τον άνθρωπο ηθικά γεγονότα και ιδιότητες τα οποία ταυτίζονται με, ανάγονται σε ή συγκροτούνται από φυσικά γεγονότα και φυσικές ιδιότητες. Στη δεύτερη περίπτωση γίνεται δεκτό ότι τα ηθικά γεγονότα προκύπτουν από ή συνίστανται σε ψυχολογικά γεγονότα και ιδιότητες, σε γεγονότα δηλαδή σχετικά με συναισθήματα ή με έκφραση συναισθημάτων, ή σε γεγονότα σχετικά με προτιμήσεις και επιθυμίες και την έκφραση αυτών. Και στις δυο περιπτώσεις, οι προτάσεις που αναφέρονται σε αυτά τα γεγονότα και τις ιδιότητες είναι επιδεκτικές επαλήθευσης ή διάψευσης, με τον τρόπο που είναι επιδεκτικές επαλήθευσης ή διάψευσης οι προτάσεις που αναφέρονται στην ύπαρξη των φυσικών γεγονότων και ιδιοτήτων. Η

το οποίο πρωτοδημοσιεύθηκε ως “Moral Realism”, In, *The Philosophical Review*, XCV, No. 2 (April 1986) : 163- 207.

⁴⁶ Την άποψη αυτή υποστηρίζουν οι David O. Brink και Geoffrey Sayre –McCord. Όπως παρατηρεί ο Brink ο ηθικός ρεαλισμός είναι ουδέτερος ως προς τη διάκριση ανάμεσα σε υποκειμενικές και αντικειμενικές θεωρίες της ηθικής αξίας. Βλέπε, Brink, ο.π., σελ. 20-21 και Geoffrey Sayre McCord “Moral Realism”, In, *The Oxford Handbook of Ethical Theory*, David Copp (edit), Oxford, Oxford University Press, 2006, σελ. 41.

⁴⁷ Βλέπε, ο.π.

⁴⁸ Σύμφωνα με τον Brink, ο ηθικός νατουραλισμός ισχυρίζεται ότι τα ηθικά γεγονότα δεν είναι τίποτε άλλο παρά οικεία γεγονότα του φυσικού κόσμου- συμπεριλαμβανομένου και του κοινωνικού κόσμου. Brink, ο.π., σελ. 156.

ύπαρξη των γεγονότων αυτών είναι ανεξάρτητη από τη μέθοδο επιβεβαίωσής της ή, αλλιώς, είναι *ανεξάρτητη* από τα *τεκμήρια* [evidence] που έχουμε για τα γεγονότα αυτά.⁴⁹ Εδώ κυμαινόμαστε ανάμεσα στον ισχυρό (μεταφυσικό και/ ή επιστημολογικό) ρεαλισμό και στον σκεπτικισμό, αναλόγως του βαθμού επιτυχίας ανεύρεσης της ηθικής.

2. Κοινωνιολογικός Ηθικός Νατουραλισμός : Εδώ η ηθική αξιολόγηση ανάγεται σε κοινωνικά, πολιτικά και πολιτισμικά συμφραζόμενα ως προς τα οποία σχετικοποιείται.⁵⁰ Τα ηθικά γεγονότα ταυτίζονται με, συνίστανται σε, ή ανάγονται σε πολιτικούς και κοινωνικούς θεσμούς και συμβάσεις, κοινωνικές κατασκευές και δομές, *δίκτυα προσωπικών και θεσμικών σχέσεων, ενσώματες πρακτικές* [embodied practices]⁵¹ και *κοινωνικές και πολιτισμικές αναπαραστάσεις*.⁵² Εδώ θα πρέπει να διακρίνουμε ανάμεσα σε δυο ρεύματα : Σε ένα αντιθεωρητικό, θετικιστικό ρεύμα στο οποίο τονίζονται τα παρατηρήσιμα στοιχεία των κοινωνικών δομών και έτσι η ηθική ανάγεται σε συμβάσεις, συμφωνίες ή συμβόλαια. Στο ρεύμα αυτό, η όποια έννοια ηθικής αντικειμενικότητας προκύπτει είναι συμβατική. Και σε ένα θεωρητικό ρεύμα στο οποίο δίνεται έμφαση σε μη παρατηρήσιμα στοιχεία και μηχανισμούς, όπως άδηλες κοινωνικές αναπαραστάσεις, ατομικές και εθνογραφικές ταυτότητες και πρακτικές και κοινωνικές και ατομικές πιέσεις που ασκούν οι πολιτικοί και οι κοινωνικοί μηχανισμοί επάνω μας. Και στις δυο εκδοχές του κοινωνιολογικού νατουραλισμού τα ηθικά γεγονότα και οι ηθικές αλήθειες *συγκροτούνται* από τα *τεκμήρια* που έχουμε για αυτά.⁵³

⁴⁹ Βλέπε, Brink, ο.π., σελ. 17, 20.

⁵⁰ Όπως καταμαρτυρείται στο προλογικό σημείωμα της συλλογής *Naturalized Bioethics*, ο κοινωνιολογικός νατουραλισμός εκλαμβάνει την ηθική ως *θεωρία* σχετική με την *πρακτική συγκεκριμένων ανθρώπων σε συγκεκριμένους χρόνους, τόπους, πολιτισμούς και επαγγελματικά περιβάλλοντα*. Βλέπε, *Naturalized Bioethics : toward responsible knowing and practice*, Hilde Lindemann, Marian Verkerk, Margaret Urban Walker (eds), Cambridge, Cambridge University Press, 2009.

⁵¹ Βλέπε, Margaret Urban Walker, "Introduction", In, *Naturalized Bioethics : toward responsible knowing and practice*, Hilde Lindemann, Marian Verkerk, Margaret Urban Walker (eds), Cambridge, Cambridge University Press, 2009, σελ. 18.

⁵² Βλέπε, Onora O'Neill, "Applied Ethics: Naturalism, Normativity and Public Policy", ο.π., σελ. 222.

⁵³ Ο Brink διακρίνει με αυτόν τον τρόπο τον κονστρουκτιβισμό από τον ρεαλισμό. Βλέπε, Brink, ο.π., σελ. 20. Ο Brink όμως εκλαμβάνει τον κονστρουκτιβισμό ως γνωσιακή ηθική θεωρία, αντίθετα από τον τρόπο που εννοούμε τον κονστρουκτιβισμό, όπως θα διευκρινίσουμε αμέσως παρακάτω, στην

Εάν δεχθούμε ότι τα ανωτέρω γεγονότα και οι ιδιότητες είναι εγγενώς ηθικά τότε οδηγούμαστε στη θεώρηση ότι οι ηθικές προτάσεις που αναφέρονται σε αυτά έχουν γνωσιακό περιεχόμενο, αποτελούν υπαρκτικές βεβαιώσεις και, ακολούθως, ότι οι ηθικές κρίσεις έχουν αντικειμενικό περιεχόμενο με την αυστηρή έννοια του όρου.

Εάν πάλι υποθέσουμε, ακολουθώντας τη θεώρηση του John Locke για τις δευτερεύουσες ιδιότητες, ότι όλα τα ανωτέρω γεγονότα και ιδιότητες του φυσικού/κοινωνικού κόσμου ασκούν επάνω μας τις δυνάμεις τους οι οποίες μας προκαλούν συναφείς με αυτά ηθικές αντιδράσεις (ηθικά συναισθήματα και ηθικές πεποιθήσεις) και μας οδηγούν στην εκφορά συναφών ηθικών κρίσεων, τότε χωρίς να μπορούμε να προσδιορίσουμε τη φύση των ηθικών γεγονότων δεχόμαστε την ύπαρξη τους διαμέσω των ενδείξεων που έχουμε για αυτήν μέσα από τις επιδράσεις που ασκούν οι δυνάμεις τους επάνω μας.⁵⁴ Υπό αυτήν την έννοια οι προτάσεις που αναφέρονται στα ηθικά γεγονότα αποτελούν ενός είδους ασαφείς υπαρκτικές βεβαιώσεις, των οποίων οι συνθήκες επαλήθευσης, όσον αφορά στους φορείς των δυνάμεων που ασκούνται επάνω μας, είναι έμμεσες και απροσδιόριστες.

3.4. Συνθήκες αληθείας των ηθικών προτάσεων.

Κατ' αναλογίαν του επιστημονικού ρεαλισμού, τρεις είναι κατά τον Richard Boyd οι βασικές παραδοχές του ηθικού ρεαλισμού: 1. Οι ηθικές προτάσεις ανήκουν στο είδος των προτάσεων που είναι επιδεκτικές επαλήθευσης ή διάψευσης (κυριολεκτικά ή, έστω, κατά προσέγγιση) 2. Η αλήθεια και το ψεύδος των ηθικών προτάσεων είναι κατά βάση ανεξάρτητη από τις ηθικές μας γνώμες, θεωρίες κλπ και 3. Οι συνήθεις κανόνες του ηθικού συλλογισμού – μαζί με τους συνήθεις κανόνες του επιστημονικού και καθημερινού συλλογισμού- αποτελούν μια αξιόπιστη μέθοδο για την κατά προσέγγιση απόκτηση και τη βελτίωση της ηθικής γνώσης.⁵⁵

παρούσα εργασία. Αυτό που ο Brink εκλαμβάνει ως κονστρουκτιβισμό, εμείς ακριβώς το κατατάσσουμε στον κοινωνιολογικό νατουραλισμό. Όπως παρατηρεί ο Milo, σε περίπτωση που υιοθετούσαμε το κριτήριο της ανεξαρτησίας της ηθικής από τα τεκμήρια [evidence] ή τους λόγους που έχουμε για να πιστεύουμε σε αυτήν, όπως προτείνει ο Brink για να ορίσει τον ρεαλισμό, θα έπρεπε να κατατάξουμε τον κονστρουκτιβισμό στον ρεαλισμό. Βλέπε, Milo, ο.π., σελ 190.

⁵⁴ Βλέπε, John, Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, [1690], The Pennsylvania State University, 1999, σελ. 117- 119, 123, 125, 282, 283, 359, 367, 526, 527, 535, 547, 551, 574, 577.

⁵⁵ Βλέπε Richard N. Boyd, "How to Be a Moral Realist", In, *Essays on Moral Realism*, Geoffrey Sayre-McCord (ed), Cornell, Cornell University Press, σελ. 182.

Βασική παραδοχή του ηθικού ρεαλισμού είναι η δυνατότητα κυριολεκτικής επαλήθευσης ορισμένων από τις υπαρκτικές βεβαιωτικές ηθικές προτάσεις που αφορούν στα ηθικά γεγονότα. Το ερώτημα έγκειται στο ποιες είναι και πώς καθορίζονται οι συνθήκες αληθείας των ηθικών προτάσεων. Οι συνθήκες αληθείας των ηθικών προτάσεων ενδέχεται να είναι «υποκειμενικές», όταν αναφέρονται ουσιαστικά σε συγκεκριμένο υποκείμενο, «διυποκειμενικές» όταν αναφέρονται σε ικανότητες, συμβάσεις και πρακτικές μιας ομάδας ατόμων, ή «αντικειμενικές», όταν δεν κάνουν ουδεμία αναφορά σε ανθρώπους, στις ικανότητές τους, σε κοινωνικές πρακτικές ή συμβάσεις.⁵⁶ Όπως υποστηρίζει ο Sayre-McCord ο ρεαλισμός δεν είναι μοναδικό προνόμιο των αντικειμενικών θεωριών,⁵⁷ και όπως θα διαφανεί στη συνέχεια οι συνθήκες αληθείας των ηθικών προτάσεων δεν μπορεί παρά να είναι διυποκειμενικές, και μάλιστα πρακτικές, χωρίς ωστόσο το γεγονός αυτό να κλονίζει την έννοια της αντικειμενικότητας στην ηθική.

Όπου και εάν αναφέρονται οι συνθήκες αληθείας των ηθικών προτάσεων στον ρεαλισμό, οι ηθικές κρίσεις έχουν, εδώ, γνωσιακή, θεωρητική διάσταση και συνεπώς επαληθεύονται θεωρητικά.⁵⁸ Αυτό σημαίνει ότι οι ηθικές κρίσεις μπορούν να αποδεικνύονται αληθείς ή ψευδείς με βάση το εάν αντανακλούν, τα ηθικά γεγονότα και τις ηθικές ιδιότητες του εμπειρικού κόσμου. Στην περίπτωση αυτή μια ηθική κρίση αληθεύει όταν περιγράφει ορθά μια φυσική, ή κοινωνική πραγματικότητα. Στον ηθικό ρεαλισμό, όπως υπογραμμίζει η Korsgaard, οι ηθικές προτάσεις είναι επιδεκτικές αληθοτιμών επειδή οι ηθικές έννοιες που περιλαμβάνονται σε αυτές περιγράφουν ή αναφέρονται σε κανονιστικές οντότητες ή γεγονότα που υπάρχουν ανεξάρτητα από αυτές τις ίδιες τις έννοιες.⁵⁹ Αυτό σημαίνει ότι σε μια δαρβινική θεμελίωση της ηθικής, για παράδειγμα, αληθής είναι η ηθική κρίση «το χ είναι ορθό ή καλό», όταν και επειδή «το χ προάγει τη μεγιστοποίηση της αρμοστικότητας [fitness]»⁶⁰, επειδή, είτε το γνωρίζουμε, είτε δεν το γνωρίζουμε, η τάση για

⁵⁶ Βλέπε, Geoffrey Sayre-McCord, “Introduction : The Many Moral Realisms”, In, *Essays on Moral Realism*, Geoffrey Sayre-McCord (ed), Cornell, Cornell University Press, 1988, σελ. 14, 15, 16.

⁵⁷ Ο.π., σελ. 16.

⁵⁸ Βλέπε, Korsgaard, *The Sources of Normativity*, ο.π., σελ. 37.

⁵⁹ Korsgaard, *The Constitution of Agency: Essays on Practical Reason and Moral Psychology*, ο.π., σελ. 302.

⁶⁰ Η αρμοστικότητα [fitness] έγκειται στην αντικειμενική βιολογική τάση κάθε οργανισμού να αναπαράγεται.

μεγιστοποίηση της ατομικής ή της περιεκτικής αρμοστικότητας,⁶¹ εγγενής στη φύση ανθρώπινων και μη όντων, προάγει την αναπαραγωγή του ανθρώπινου είδους. Εδώ, η έννοια «ορθό» ή «καλό» περιγράφει μια πραγματικότητα του φυσικού κόσμου στην οποία αποκτήσαμε γνωστική πρόσβαση μέσω της επιστήμης, και ειδικότερα μέσω της θεωρίας της εξέλιξης : την τάση των οργανισμών για μεγιστοποίηση της ατομικής ή περιεκτικής αρμοστικότητάς τους. Εάν, όμως, μια άλλη επιστημονική θεωρία μας πληροφορήσει ότι τελικά δεν είναι η τάση για τη μεγιστοποίηση της αρμοστικότητας, παρά κάποιο άλλο βιολογικό γεγονός ή ιδιότητα που, εγγενές στην ανθρώπινη φύση, οδηγεί στην αναπαραγωγή και άρα στην επιβίωση του είδους, τότε η πρώτη κρίση θα αποδειχθεί ψευδής.⁶²

Η σύζευξη ηθικού νατουραλισμού και ηθικού ρεαλισμού φαίνεται να οδηγεί σε μια φαινομενολογικά,⁶³ μεταφυσικά και επιστημολογικά ισχυρή και εύλογη θεμελίωση της αντικειμενικότητας/ διυποκειμενικότητας. Το ισχυρό επιχείρημα υπέρ του νατουραλιστικού ηθικού ρεαλισμού είναι ότι συμφιλιώνει την ανθρώπινη ανάγκη για επίκληση αντικειμενικών ηθικών κανόνων και αξιών με την απουσία οποιασδήποτε υπερφυσικής ή θειστικής οντολογίας και επομένως με την επιστημονική γνώση. Όμως, όπως θα δούμε διεξοδικότερα στο επόμενο κεφάλαιο, οι παραδοχές του στενού ηθικού νατουραλισμού καθιστούν την αξιολογική κρίση και, ως εκ τούτου, την ηθική κανονιστικότητα αδρανή.

3.5. Ηθικός Κονστρουκτιβισμός.

Ο ηθικός κονστρουκτιβισμός είναι η παράδοση που μοιράζεται με τον ρεαλισμό την παραδοχή ότι υπάρχει αντικειμενικότητα στην ηθική. Όπως, ήδη, αναφέραμε,⁶⁴ ο κονστρουκτιβισμός συναντάται συχνά στη βιβλιογραφία με μια

⁶¹ Η περιεκτική αρμοστικότητα μπορεί να είναι είτε η επιλογή συγγενών [kin selection], είτε η ανταποδοτική φιλαλληλία [reciprocal altruism].

⁶² Μια ανάλογη διχογνωμία περί του περιεχομένου του ηθικώς ορθού εκφράζεται, ήδη, όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, στους εξελικτικούς κύκλους. Κάποιοι ανάγουν την ηθική στη φυσική ροπή των ειδών για φιλαλληλία και συνεργατικότητα και κάποιοι άλλοι στη φυσική ροπή στον εγωισμό.

⁶³ Χρησιμοποιώ τον όρο με αναφορά στην καθημερινή φαινομενολογία και όχι στη φιλοσοφική παράδοση που ανάγεται στον Husserl.

⁶⁴ Βλέπε, πρόλογος, σελ. 7.

ευρεία, ή κατά την Ο' Neill ελάχιστη [*minimal*] έννοια,⁶⁵ κατά την οποίαν εσφαλμένα θεωρείται ότι περιλαμβάνει όχι μόνον αντικειμενικές, αλλά και υποκειμενικές και σχετικιστικές θεωρήσεις της ηθικής.⁶⁶ Εκλαμβάνεται, δηλαδή, ως μία παράδοση που περιλαμβάνει θεωρήσεις κατά τις οποίες η ηθική είναι προϊόν της ανθρώπινης βούλησης, νοούμενης με την ευρεία έννοια του όρου, νοούμενης, δηλαδή, όπως σημειώνει ο Milo, είτε ως αυτό που πράγματι κάνουν, είτε ως εκείνο που θα έκαναν υπό ιδανικές συνθήκες τα ανθρώπινα όντα⁶⁷: ως προϊόν ανθρώπινης πράξης που βασίζεται είτε σε ατομικές επιλογές, είτε σε επιθυμίες, συναισθήματα, πεποιθήσεις ή σκέψεις. Αυτή ακριβώς η ευρεία έννοια του ηθικού κονστρουκτιβισμού υποδηλώνεται με τον *διαδικαστικό ρεαλισμό* που προτείνει η Korsgaard, για να εννοήσει την ευρύτερη παράδοση εκείνη σύμφωνα με την οποίαν *τα ηθικά συμπεράσματα είναι επιταγές του πρακτικού Λόγου, ή προβολές των ανθρώπινων συναισθημάτων ή αποτελέσματα μιας διαδικασίας κατασκευής.*⁶⁸ Υπό αυτήν την ευρεία έννοια, ο ηθικός κονστρουκτιβισμός εμφανίζεται στη βιβλιογραφία με δυο βασικές μορφές: Πρόκειται, σύμφωνα με τη διάκριση της Ο' Neill, για την *ισχνή* εκδοχή της συμβολαιοκρατίας [*contractualism*] και για την *ισχυρή* εκδοχή του

⁶⁵ Βλέπε, Onora O'Neill, "Constructivism vs Contractualism", In, *Ratio* (new series), XVI (4 December 2003) : 319- 331, σελ. 320.

⁶⁶ Ο Shafer-Landau για παράδειγμα διακρίνει ανάμεσα σε υποκειμενικές, σχετικιστικές, αντικειμενικές, καντιανές και συμβολαιοκρατικές κονστρουκτιβιστικές θεωρίες. Βλέπε, Shafer-Landau, ο.π., σελ. 14, 39, 40. Ο Brink διακρίνει ανάμεσα σε σχετικιστικό και μη σχετικιστικό κονστρουκτιβισμό. Βλέπε, Brink, ο.π., σελ. 20. Βλέπε, επίσης, Milo, ο.π., σελ. 193- 194. Ένα παράδειγμα υποκειμενιστικού - σχετικιστικού κονστρουκτιβισμού αποτελεί η θεωρία του Gilbert Harman κατά την οποία όταν κρίνουμε μια πράξη ορθή υπονοούμε ότι η πράξη αυτή είναι ορθή σε σχέση με μια συγκεκριμένη συμφωνία. Η έννοια της συμφωνίας στον Harman δεν είναι τυπική-συμβατική. Πρόκειται για συμφωνία σχετική με τις προθέσεις μεταξύ περισσότερων δρώντων, όπου με τον όρο «προθέσεις» υπονοούνται διαθέσεις ή συνήθειες. Βλέπε, Gilbert Harman, "Moral Relativism Defended", In, *The Philosophical Review*, Vol. 84, No. 1, (Jan., 1975) : 3-22. Μια άλλη περίπτωση σχετικιστικού κονστρουκτιβισμού είναι η περίπτωση της θεωρίας του David Gauthier. Βλέπε, David Gauthier. *Morals by Agreement*, Oxford, Oxford University Press, 1989.

⁶⁷ Στην ευρεία έννοια του κονστρουκτιβισμού συμπεριλαμβάνονται συχνά στη βιβλιογραφία και οι θεωρίες του αμερόληπτου παρατηρητή. Ο Milo, για παράδειγμα, παρότι βρίσκει ότι χαρακτηρίζονται από έναν ισχύο ρεαλισμό παρόλα αυτά έχοντας κρίσιμες διαφορές με τον ωμό ρεαλισμό, εντάσσει τις θεωρίες του αμερόληπτου παρατηρητή και του συμβασιοκρατικού κονστρουκτιβισμού στις θεωρίες του ηθικού κονστρουκτιβισμού. Βλέπε, Milo, ο.π., σελ. 192-193.

⁶⁸ Βλέπε, Korsgaard, *The Sources of Normativity*, ο.π, σελ. 35.

καντιανού κονστρουκτιβισμού, ⁶⁹ τις οποίες θα αντιπαραθέσουμε παρακάτω. ⁷⁰ Εμείς θα χρησιμοποιούμε τον όρο «κονστρουκτιβισμός» αναφερόμενοι στην καντιανή παράδοση της ηθικής καθώς εντάσσουμε τη συμβολαιοκρατία, στον ηθικό νατουραλισμό, και μάλιστα σε μια ισχυρή μορφή ρεαλισμού.

Ο καντιανός κονστρουκτιβισμός είναι η κατεξοχήν αντινατουραλιστική παράδοση που μοιράζεται με τον ρεαλισμό την παραδοχή ότι η ηθική υπάρχει, αληθεύει και είναι αντικειμενική. Και είναι αντινατουραλιστικός υπό την έννοια ότι εδώ η ύπαρξή και η αντικειμενικότητα της ηθικής δεν θεμελιώνονται σε ιδιότητες και γεγονότα του φυσικού/ κοινωνικού κόσμου. Αυτό, όμως, δεν σημαίνει ότι στον καντιανό ηθικό κονστρουκτιβισμό γίνεται επίκληση οποιασδήποτε αντινατουραλιστικής οντολογίας. ⁷¹ Το οντολογικό πλαίσιο είναι νατουραλιστικό, αλλά η μέθοδος ανεύρεσης των ηθικών κανόνων και αρχών δεν έχει νατουραλιστικό έρεισμα και περιεχόμενο. Η ηθική, εδώ, είναι «κατασκευή» του κριτικού- πρακτικού Λόγου, είναι αποτέλεσμα μιας συγκεκριμένης έλλογης διαδικασίας παραγωγής. Η επαληθευσιμότητα των ηθικών εννοιών δεν ανάγεται στο ότι αυτές περιγράφουν γεγονότα του εξωτερικού κόσμου αλλά έγκειται στο ότι οι ηθικές έννοιες επιλύουν πρακτικά προβλήματα τα οποία έχει εντοπίσει ο κριτικός- πρακτικός Λόγος, έχει, δηλαδή, πρακτικό χαρακτήρα. ⁷² Στον καντιανό κονστρουκτιβισμό ο αντινατουραλισμός είναι επιστημολογικός και μεθοδολογικός. Υπό αυτήν την έννοια, θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο ηθικός κονστρουκτιβισμός ανήκει στον κατά Stroud *ευρύ/ ανοιχτόμυαλο* νατουραλισμό, ο οποίος δέχεται ότι υπάρχουν τομείς γνώσης οι οποίοι δεν είναι επιδεκτικοί σε νατουραλιστική επιστημολογική προσέγγιση. ⁷³

Στο πλαίσιο του ηθικού κονστρουκτιβισμού, η ηθική φιλοσοφία διατηρεί την επιστημολογική και μεθοδολογική αυτονομία της ως προς τις εμπειρικές επιστήμες. Η εξέταση των ηθικών ζητημάτων είναι διακριτή από την εξέταση των φυσικών και

⁶⁹ Η Ο' Neill διακρίνει ανάμεσα σε μια *περιορισμένη* [*limited*] έννοια ενός *ισχυρού* κονστρουκτιβισμού που περιλαμβάνει συμβατοκρατικές θεωρίες χομπσιανής προέλευσης και τον *ισχυρό* κονστρουκτιβισμό της καντιανής παράδοσης. Βλέπε, Ο'Neil, "Constructivism vs Contractualism", ο.π. σελ. 320.

⁷⁰ Βλέπε, δεύτερο κεφάλαιο, σελ. 41-44.

⁷¹ Αντίθετα, στη βιβλιογραφία συνήθως υποστηρίζεται ότι η καντιανή ηθική θεωρία είναι πλήρως, δηλ. και μεταφυσικός, αντινατουραλιστική. Βλέπε, επί παραδείγματος, Flanagan, ο.π., σελ. 6, 7.

⁷² Βλέπε, Korsgaard, *The Constitution of Agency: Essays on Practical Reason and Moral Psychology*, ο.π., σελ. 323 - 324 και της ίδιας *The Sources of Normativity*, ο.π., σελ. 35-37.

⁷³ Βλέπε ανωτέρω, σελ. 14, υποσημ, 36.

εμπειρικών ζητημάτων. Έτσι, καθώς οι ηθικές έννοιες είναι μη αναγώγιμες σε φυσικές/ εμπειρικές έννοιες, η ηθική αξιολόγηση θεωρείται πρωτογενής.

3.6. Ο Ηθικός Κονστρουκτιβισμός ανάμεσα στον Ηθικό Ρεαλισμό και στον Ηθικό Αντιρεαλισμό.

Υπάρχουν δυο βασικές μεταηθικές διακρίσεις τις οποίες δεν θα υιοθετήσουμε. Η πρώτη είναι η «κλασική» διάκριση ανάμεσα σε ρεαλισμό και αντιρεαλισμό. Υπό το πρίσμα αυτής της διάκρισης, στον ρεαλισμό συνήθως κατατάσσονται όλες οι θεωρίες οι οποίες αποφαίνονται καταφατικά για την ύπαρξη της ηθικής αντικειμενικότητας την οποίαν ανακαλύπτουν είτε στον φυσικό/ εμπειρικό κόσμο (νατουραλισμός), είτε σε έναν «κόσμο» ιδιότυπων οντοτήτων (ενορασιοκρατία), είτε σε έναν υπερφυσικό/ υπερβατικό κόσμο διακριτό από τον κόσμο που ζούμε (θεισμός, υπερφυσικός ρεαλισμός) και πάντως, όποια και αν είναι η θεώρηση περί της φύσης τους, τα ηθικά γεγονότα και οι ηθικές ιδιότητες είναι ανεξάρτητα από την υποκειμενικότητα και την ψυχολογία μας.⁷⁴ Αντίθετα, στον αντιρεαλισμό, συνήθως, κατατάσσονται θεωρίες που συνδέουν την ηθική με την υποκειμενικότητα και την ανθρώπινη ψυχολογία. Αφενός, θεωρίες οι οποίες υποστηρίζουν την αντικειμενικότητα στην ηθική την οποίαν, όμως, σε αντίθεση με τον ρεαλισμό δεν εννοιολογούν ως οντότητα του φυσικού/ εμπειρικού κόσμου (θεωρίες εξιδανίκευσης/ ιδεαλισμός, θεωρίες του πρακτικού Λόγου, κονστρουκτιβισμός), αφετέρου, νατουραλιστικές σχετικιστικές/ επιμεροκρατικές θεωρίες, όπως η συμβολαιοκρατία, η εκφρασιοκρατία και οι συγκινησιοκρατικές / θεωρίες της ηθικής αίσθησης - οι οποίες μέσω του μεθοδολογικού ευρήματος του αμερόληπτου παρατηρητή θεμελιώνουν την αντικειμενικότητα της ηθικής κρίσης στην αμεροληψία ενός ευαίσθητου εχέφρονος θεατή -⁷⁵ σύμφωνα με τις οποίες η ηθική είναι σχετική με επιμέρους συμφωνίες, εκφράσεις συναισθημάτων, αντανάκλασεις συναισθημάτων, διαθέσεις, προτιμήσεις ή

⁷⁴ Πρόκειται για τον κλασικό τρόπο εννοιολόγησης του ηθικού ρεαλισμού στη βιβλιογραφία. Στην παρούσα εργασία πρόκειται για την ισχυρή μορφή του ηθικού ρεαλισμού.

⁷⁵ Το μεθοδολογικό εύρημα του αμερόληπτου παρατηρητή ανάγεται στους Adam Smith και David Hume. Βλέπε, Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, [1759], New York, Cossimo Classics, 2007 και David Hume, ο.π. και του ίδιου, *An Enquiry concerning the Principles of Morals*, Oxford, Oxford University Press, 1998.

αποτελεί προβολή συναισθημάτων.⁷⁶ Τις θεωρήσεις αυτές εμείς τις εντάσσουμε στον ρεαλισμό καθώς θεωρούμε ότι η θεμελίωση της ηθικής στην κοινή, και υπό αυτήν την έννοια αντικειμενική, ανθρώπινη φύση και ψυχολογία και στις ανθρώπινες ικανότητες, ανάγκες και πρακτικές είναι μια επαρκώς ρεαλιστική παραδοχή.⁷⁷ Σε κάθε περίπτωση, ο διαψευσμένος ηθικός νατουραλισμός (σχετικισμός ή σκεπτικισμός) αποτελεί κατά την κλασική κατάταξη ένα κομμάτι του αντιρεαλισμού. Με άλλα λόγια, ο αντιρεαλισμός στην ηθική μερικές φορές είναι νατουραλιστικός –κι αυτού του είδους τον αντιρεαλισμό θα τον εντάξουμε στην εργασία αυτή σε μια ευρεία έννοια του ρεαλισμού - κι άλλες φορές είναι αντινατουραλιστικός - κι αυτόν θα τον εξετάσουμε στον ηθικό κονστρουκτιβισμό. Θα παρακάμψουμε την εν λόγω διάκριση στην παρούσα εργασία για δύο λόγους. Για τον λόγο ότι, όπως σημειώσαμε παραπάνω, θεωρούμε ότι τόσο ο σχετικισμός, όσο και ο σκεπτικισμός, που στη βιβλιογραφία «κλασικά» κατατάσσονται στον αντιρεαλισμό υποκρύπτουν, έστω και άρρητα, ρεαλιστικές παραδοχές. Αλλά κυρίως για τον λόγο ότι θεωρούμε πως η υιοθέτηση της διάκρισης ρεαλισμού- αντιρεαλισμού δημιουργεί σύγχυση ως προς την κατάταξη του ηθικού κονστρουκτιβισμού.⁷⁸ Παρότι, όπως σημειώσαμε παραπάνω, τόσο ο ρεαλισμός όσο και ο κονστρουκτιβισμός υποστηρίζουν την αντικειμενικότητα στην ηθική, εντούτοις η κονστρουκτιβιστική θεώρηση της ηθικής αντικειμενικότητας,

⁷⁶ Μια χαρακτηριστική περίπτωση προβολοκρατίας αποτελεί η θεωρία του *οιονεί* ρεαλισμού [quasi realism] του Simon Blackburn. Στη θεωρία του Blackburn το γεγονός ότι οι ηθικές κρίσεις φαίνεται να έχουν συνθήκες αληθείας δεν συνεπάγεται ότι δεν είναι προβολές των υποκειμενικών μας στάσεων. Βλέπε, Βιρβιδάκης, ο.π., σελ. 78.

⁷⁷ Βλέπε και John Mizzoni, “Darwinian Ethics and Moral Realism”, In, *Ethical Issues for the Twenty-First Century*, Virginia, Philosophy Documentation Center, 2005, σελ. 203. Επίσης, βλέπε και Milo που διατυπώνει την άποψη ότι είναι θεμιτή η θεώρηση ότι οι θεωρίες του αμερόληπτου παρατηρητή (θεωρίες ηθικής αίσθησης, προβολοκρατίας) αποτελούν μια ισχυρή μορφή ρεαλισμού. Βλέπε, Milo, ο.π., σελ. 192, υποσημ. 14.

⁷⁸ Σε αυτήν την περίπτωση θα ήταν καλή ιδέα να υιοθετήσουμε τη διάκριση ανάμεσα σε ρεαλισμό και ιρεαλισμό, όπως προτείνει ο Βιρβιδάκης. Η χρήση του όρου «ιρεαλισμός» προτείνεται για να υποδηλωθεί συγκεκριμένα η άρνηση της ύπαρξης ηθικών οντοτήτων, ιδιοτήτων, γεγονότων ή καταστάσεων πραγμάτων, αντί του «αντιρεαλισμός» που σημαίνει άρνηση του ρεαλισμού σε κάθε επίπεδο. Βλέπε, Βιρβιδάκης, ο.π., σελ. 72. Πρέπει να σημειώσουμε, πάντως, ότι η κατάταξη των σύγχρονων θεωριών στις κατηγορίες ρεαλισμού και αντιρεαλισμού είναι σήμερα ιδιαίτερα περίπλοκη καθώς εμφανίζονται κάποιες μεικτές η υβριδικές μεταηθικές θεωρίες που συνδυάζουν στοιχεία από αμφότερες τις παραδόσεις. Βλέπε και Βιρβιδάκης, σελ. 13.

όπως θα αναπτύξουμε στη συνέχεια της εργασίας, διαφέρει ριζικά από τη ρεαλιστική θεώρησή της. Η διάκρισή του από τον ρεαλισμό δεν σημαίνει, ωστόσο, ταύτιση του κονστρουκτιβισμού με τον αντιρεαλισμό. Όπως το θέτει η Ο' Neill, το γεγονός ότι η ισχυρή εκδοχή του ηθικού κονστρουκτιβισμού απορρίπτει, ή, έστω, τοποθετεί σε παρένθεση, τον ηθικό ρεαλισμό δεν σημαίνει ότι ο ηθικός κονστρουκτιβισμός αποδέχεται τις αντιρεαλιστικές παραδοχές. Ούτε όσες από αυτές παραιτούνται από κάθε απόπειρα δικαιολόγησης της ηθικής, αλλά ούτε και εκείνες οι οποίες προσδίδουν στην έννοια της δικαιολόγησης έναν τόσο ισχύο χαρακτήρα, ώστε να είναι αδύνατον να προκύψει ένα ισχυρό είδος αντικειμενικότητας στην ηθική.⁷⁹ Ο Ronald Milo, από την άλλη, υποστηρίζει ότι από τη στιγμή που ο κονστρουκτιβισμός θεωρεί ότι τα ηθικά γεγονότα είναι κάτι περισσότερο από αντανάκλασεις των συναισθηματικών αντιδράσεων ενός αμερόληπτου παρατηρητή απέναντι σε μη ηθικά γεγονότα, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως μια εκδοχή του ηθικού ρεαλισμού. Αλλά κάτι τέτοιο, τονίζει, θα προκαλούσε σύγχυση καθώς ο κονστρουκτιβισμός υποστηρίζει ότι τα ηθικά γεγονότα κατασκευάζονται από υποθετικούς συμβαλλόμενους και δεν έχουν καμία ανεξάρτητη οντότητα πέρα από αυτόν τον ίδιο τον τρόπο κατασκευής τους.⁸⁰ Η Korsgaard, από την πλευρά της, υπογραμμίζει μία βασική κοινή παραδοχή ανάμεσα στον ρεαλισμό και στον κονστρουκτιβισμό: ότι οι προτάσεις που περιέχουν ηθικές έννοιες είναι επιδεκτικές επαλήθευσης ή διάψευσης.⁸¹ Κάτι που σημαίνει ότι αμφότερες οι παραδόσεις δέχονται την ύπαρξη αντικειμενικότητας στην ηθική. Γίνεται φανερό ότι η απόφαση για την κατάταξη του κονστρουκτιβισμού είτε στον ρεαλισμό, είτε στον αντιρεαλισμό θα επηρεαστεί από τα κριτήρια που θα επιλεγθούν για τον ορισμό των πεδίων.⁸² Ανεξαρτήτως, όμως, του πεδίου που τελικά θα επιλέξουμε για να κατατάξουμε τον κονστρουκτιβισμό, σε κάθε περίπτωση δεν θα εξασφαλίσουμε την κατανόηση των παραδοχών που είναι εγγενείς στην κονστρουκτιβιστική θεώρηση της ηθικής. Όπως θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε στη συνέχεια, ο μεταηθικός κονστρουκτιβισμός αποτελεί μια ξεχωριστή περίπτωση και καταλαμβάνει έναν δικό του χώρο, κάπου ανάμεσα στον ρεαλισμό και

⁷⁹ Βλέπε, Ο'Neil, *Constructivism vs Contractualism*, ο.π., σελ. 321.

⁸⁰ Ο Milo αναφέρεται σε υποθετικούς συμβαλλόμενους γιατί εκλαμβάνει τον κονστρουκτιβισμό ως συμβολαιοκρατικό [contractarian constructivism]. Βλέπε, Milo, ο.π., σελ. 190.

⁸¹ Βλέπε, Korsgaard, *The Constitution of Agency: Essays on Practical Reason and Moral Psychology*, σελ. 302.

⁸² Βλέπε και Milo, ο.π., ιδιαίτερα σελ. 190 - 193.

τον αντιρεαλισμό.⁸³ Πρόκειται, όπως προτείνει ο Βιρβιδάκης, για ένα τρίτο είδος θεώρησης της ηθικής πραγματικότητας, όπου οι ηθικές ιδιότητες δεν είναι ούτε πραγματικές (ρεαλισμός), ούτε πλασματικές (αντιρεαλισμός), αλλά μορφικές, τυπικές ιδιότητες χαρακτηριστικές ενός είδους δομής που προσιδιάζει στις κρίσεις μας σχετικά με τις πράξεις. Η ηθική πραγματικότητα στην περίπτωση του κονστρουκτιβισμού είναι *τυπική ή δομική*.⁸⁴

3.7. Ο Ηθικός Κονστρουκτιβισμός ανάμεσα στην Ηθική Γνωσιοκρατία και στην Ηθική Μη Γνωσιοκρατία.

Η δεύτερη διάκριση που δεν θα υιοθετήσουμε και που έχει επικρατήσει ως προϊόν της εποχής της αναλυτικής φιλοσοφίας είναι η διάκριση ανάμεσα σε ηθική γνωσιοκρατία και μη γνωσιοκρατία. Στην πρώτη περίπτωση υποστηρίζεται ότι υπάρχει ηθική γνώση και αλήθεια, συνεπώς οι ηθικές κρίσεις έχουν γνωσιακό περιεχόμενο και άρα είναι επιδεκτικές επαλήθευσης ή διάψευσης, ενώ σύμφωνα με τη δεύτερη περίπτωση δεν υφίσταται ηθική γνώση και αλήθεια, επομένως οι ηθικές κρίσεις έχουν μη γνωσιακό περιεχόμενο, καθώς εκφράζουν συναισθήματα ή πρακτικές επιταγές.⁸⁵ Η διάκριση αυτή, χωρίς να φαίνεται να επηρεάζει ιδιαίτερα στη βιβλιογραφία τις θεωρήσεις περί του τι είναι ο ηθικός ρεαλισμός (παρότι σύμφωνα με τη δική μας θεώρηση στον ρεαλισμό ανήκουν και οι συγκινησιοκρατικές θεωρίες που είθισται στη βιβλιογραφία να κατατάσσονται στις μη γνωσιοκρατικές) επηρεάζει εκείνες περί ηθικού κονστρουκτιβισμού. Κι αυτό επειδή ο ρεαλισμός συνδέεται άμεσα με την παραδοχή του γνωσιακού περιεχομένου των ηθικών κρίσεων, καθώς υιοθετεί τη θεώρηση πως η ηθική είναι μέρος της σύστασης του κόσμου, την οποίαν καλούμαστε να «ανακαλύψουμε». Εκλαμβάνει δηλαδή την ηθική ως γνώση παρόμοια με την γνώση που αποκτούμε για τον φυσικό κόσμο μέσω της επιστήμης. Στην περίπτωση αυτή οι ηθικές κρίσεις έχουν περιγραφικό και γνωσιακό περιεχόμενο και ως τέτοιες είναι επιδεκτικές επαλήθευσης ή διάψευσης.⁸⁶ Στην παρούσα εργασία η

⁸³ Βλέπε και Ο'Neil, *Constructions of Reason, Exploration of Kant's practical philosophy*, Cambridge, Cambridge University Press, 1989, σελ. 206 .

⁸⁴ Βλέπε, Βιρβιδάκης, ο.π., σελ. 6.

⁸⁵ Βλέπε, Μονάχου, ο.π., σελ. 61.

⁸⁶ Πάντως, η διάκριση ανάμεσα σε γνωσιακό και μη γνωσιακό περιεχόμενο των ηθικών κρίσεων δεν ταυτίζεται/ εξαντλείται με τη διάκριση ανάμεσα σε ισχυρό ρεαλισμό και αντιρεαλισμό καθώς, αφενός, υπάρχουν γνωσιακές θεωρήσεις που αντικρούουν την αντικειμενική ύπαρξη της ηθικής, και οι οποίες

διάκριση σε γνωσιακές και μη γνωσιακές θεωρήσεις της ηθικής δεν μας ενδιαφέρει για δύο λόγους : Για τον λόγο ότι εκλαμβάνουμε τον ρεαλισμό με μια ευρεία έννοια στην οποία εντάσσουμε και τις κατά την κλασική ταξινόμηση θεωρούμενες ως μη γνωσιακές περί ηθικής θεωρίες, όπως οι θεωρίες της ηθικής αίσθησης / συγκινησιοκρατίας, οι οποίες κατά την κλασική κατάταξή τους ανήκουν στον αντιρεαλισμό. Αλλά κυρίως για τον λόγο ότι η υιοθέτηση της εν λόγω διάκρισης είναι ιδιαίτερος προβληματική ως προς την κατάταξη του κονστρουκτιβισμού, καθώς τον εκτοπίζει από το μεταηθικό τοπίο. Είναι γεγονός ότι, σε μια επιφανειακή προσέγγισή του, ο κονστρουκτιβισμός ενδέχεται να εκληφθεί, είτε ως γνωσιακή θεωρία, για τον λόγο ότι αναγνωρίζει την αντικειμενικότητα στην ηθική (καθώς, κατά την κλασική κατάταξη, ο ρεαλισμός δηλαδή η παραδοχή της ηθικής αντικειμενικότητας συνδέεται μόνον με τις θεωρούμενες ως γνωσιακές θεωρίες), είτε ως μη γνωσιακή θεωρία, για τον λόγο ότι υποστηρίζει ότι οι ηθικοί όροι δεν μπορούν να αναχθούν σε φυσικούς όρους, υποστηρίζει δηλαδή την αυτονομία της ηθικής φιλοσοφίας ως θεωρητικού πεδίου.⁸⁷ Όμως, στον κονστρουκτιβισμό οι ηθικές προτάσεις δεν αποτελούν περιγραφικές προτάσεις οι οποίες μεταφέρουν γνώση για το πώς είναι ο κόσμος, και αναμφισβήτητα δεν αποτελούν εκφράσεις συναισθημάτων. Παρόλα αυτά, όπως θα διαφανεί στη συνέχεια, στον κονστρουκτιβισμό, όπως και στον ρεαλισμό (αλλά, όπως θα δούμε αργότερα, όχι με τον τρόπο του ρεαλισμού) οι ηθικές προτάσεις είναι με έναν ιδιαίτερο τρόπο επιδεκτικές επαλήθευσης ή διάψευσης, γεγονός που ενισχύει τη σύγχυση που οδηγεί ορισμένους στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για γνωσιοκρατική

σύμφωνα με την επικρατούσα ταξινόμηση κατατάσσονται στον αντιρεαλισμό (πχ σκεπτικισμός, όπως η θεωρία του *λάθους* του Mackie, ή σχετικισμός), αφετέρου, υπάρχουν μη γνωσιακές θεωρίες που δέχονται αντικειμενικότητα στην ηθική (όπως οι μετακαντιανές θεωρίες ή η περίπτωση της θεωρίας των Terry Horgan and Mark Timmons, “Non descriptivist Cognitivism: Framework for a New Metaethic”, In, *Philosophical Papers*, 29, (2000) : 121-153). Ο ηθικός ρεαλισμός με άλλα λόγια είναι ένα μόνον ένα από τα είδη των γνωσιακών θεωριών. Βλέπε Βιρβιδάκης, σελ. 70.

⁸⁷ Πρέπει εδώ να σημειώσουμε ότι η θεώρηση σύμφωνα με την οποίαν η ηθική κρίση διατηρεί την αυτονομία της σε σχέση με τα εμπειρικά δεδομένα συνδέεται με τις μη γνωσιοκρατικές θεωρίες, στις οποίες κατατάσσεται, συλλήβδην, η παράδοση της εκφρασιοκρατίας και της συγκινησιοκρατίας. Στην εργασία αυτή, εάν υιοθετούσαμε τη διάκριση ανάμεσα σε γνωσιακές και μη γνωσιακές θεωρίες, θα κατατάσσαμε τη συγκινησιοκρατία στην πρώτη κατηγορία, καθώς το συναίσθημα ενέχει και γνωσιακό περιεχόμενο. Θα επανέλθω στο θέμα αυτό παρακάτω. Βλέπε, τρίτο κεφάλαιο, ειδικά σελ. 64 – 66.

θεωρία.⁸⁸ Για τον λόγο αυτό η Korsgaard αντικαθιστά τη διάκριση ανάμεσα σε γνωσιοκρατία και μη γνωσιοκρατία με τη διάκριση ανάμεσα σε θεωρίες που εκλαμβάνουν την ηθική ως εφαρμοσμένη γνώση και σε θεωρίες που την εκλαμβάνουν ως επίλυση πρακτικών προβλημάτων.⁸⁹ Όπως θα διαφανεί στα επόμενα κεφάλαια, με την παραδειγματική εξέταση της εξελικτικής θεώρησης της ηθικής, στην πρώτη περίπτωση ανήκουν οι ρεαλιστικές νατουραλιστικές θεωρήσεις της ηθικής. Στη δεύτερη περίπτωση εξέχον είναι το παράδειγμα του ηθικού κονστρουκτιβισμού.

⁸⁸ Όπως τονίζει η Korsgaard, ο στενός και άκαμπος διαχωρισμός σε γνωσιακές και μη γνωσιακές θεωρίες των ηθικών κρίσεων αφήνει έξω από το τοπίο τις θεωρίες του πρακτικού Λόγου, κι έτσι κάποιιοι αναγκάζονται να ερμηνεύσουν εσφαλμένα τον Kant ως γνωσιοκράτη ή επιτακτοκράτη (δηλ. μη γνωσιοκράτη). Βλέπε, Korsgaard, *The Constitution of Agency: Essays on Practical Reason and Moral Psychology*, ο.π. σελ. 309- 310. Ο Shafer-Landau, για παράδειγμα, ανήκει σε αυτούς που χαρακτηρίζουν τον κονστρουκτιβισμό σε κάθε του εκδοχή (ο Shafer-Landau χρησιμοποιεί τον όρο κονστρουκτιβισμός με την πολύ ευρεία έννοιά του), άρα ακόμη και τον καντιανό κονστρουκτιβισμό, ως γνωσιακή ηθική θεωρία. Βλέπε Shafer-Landau, ο.π., σελ., 39 - 40. Ο Milo φαίνεται να συμφωνεί με την Korsgaard υποστηρίζοντας ότι οι θεωρίες του συμβολαιοκρατικού κονστρουκτιβισμού αποτελούν ιδιαίτερη κατηγορία σε σχέση με τη διάκριση ανάμεσα σε γνωσιακές και μη γνωσιακές περί ηθικής θεωρίες. Βλέπε, Milo, ο.π., σελ. 192. Ο Βιρβιδάκης διακρίνει την κατασκευασιοκρατία τόσο από τη γνωσιοκρατία όσο και από την μη γνωσιοκρατία, και την προτείνει ως διακριτό είδος της ηθικής γνωσιολογίας. Βλέπε, Βιρβιδάκης, ο.π., σελ. 7.

⁸⁹ Βλέπε, Korsgaard, ο.π., σελ. 321, 325.

Δεύτερο Κεφάλαιο : Δύο αντίπαλες όψεις της αντικειμενικότητας στην ηθική : Εξελικτικός Ηθικός Ρεαλισμός έναντι Ηθικού Κονστρουκτιβισμού.

1. Εισαγωγή.

Τόσο στον επιστημονικό όσο και στον κοινωνιολογικό νατουραλισμό η ηθική νοηματοδοτείται με «ρεαλιστικά υλικά», κάτι που σημαίνει ότι οι ηθικές αξίες αποτελούν *συστατικό υλικό του κόσμου [fabric of the world]*,⁹⁰ οι ηθικές κρίσεις εκλαμβάνονται ως φορείς γνώσης, είναι δηλαδή, περιγραφικές και οι ηθικοί όροι εκλαμβάνονται ως ανιχνευτές της κανονιστικής πλευράς του κόσμου. Με άλλα λόγια, η ηθική εδώ εκλαμβάνεται ως γνώση του φυσικού κόσμου και των κοινωνικών συμβάσεων και αναπαραστάσεων. Και η πρόσβασή μας στη γνώση διαμεσολαμβάνεται από την επιστήμη. Έτσι, υποκρύπτεται η παραδοχή ότι τα ηθικά γεγονότα αποτελούν πεδίο επιστημονικής έρευνας ακριβώς όπως συμβαίνει με τα φυσικά και τα κοινωνικά γεγονότα. Κάτι που σημαίνει ότι οι φυσικές και ανθρωπιστικές επιστήμες όπως η βιολογία, η θεωρία της εξέλιξης, η ηθολογία, οι νευροεπιστήμες, η εξελικτική ψυχολογία, η κοινωνιολογία και η ανθρωπολογία - εθνογραφία είναι αρμόδιες, αφενός, να εξετάσουν και να φωτίσουν ζητήματα που αφορούν στις πηγές της ανθρώπινης ικανότητας για ηθική και στους υποκειμενικούς, διυποκειμενικούς, κοινωνικούς, πολιτισμικούς και διαπολιτισμικούς τρόπους με τους οποίους εκδηλώνεται, αφετέρου, να προσδώσουν περιεχόμενο στην έννοια της ηθικής, ορίζοντας το δέον και το αγαθό. Υποστηρίζεται, έτσι, ότι για τη θεμελίωση της ηθικής κρίσης απαιτείται ένα διαρκές *δούναι και λαβείν* ανάμεσα στο περιγραφικό και στο κανονιστικό επίπεδο,⁹¹ με την έννοια ότι οι πληροφορίες που μας παρέχουν οι επιστήμες αποτελούν το «υλικό» βάσει του οποίου θα ορίσουμε το «ορθό» και το «αγαθό», και θα καθορίσουμε, εν τέλει, τα κριτήρια της ηθικής πράξης

Προκύπτουν, όμως, τα εξής βασικά ερωτήματα : εάν η ηθική έγκειται στη γνώση της φυσικής/ κοινωνικής κατάστασης των πραγμάτων, πώς αποκτούμε, ως ηθικοί δρώντες, πρόσβαση σε αυτή τη γνώση, πώς μπορεί η γνώση αυτή να μας κινητοποιήσει για την ηθική πράξη και, περαιτέρω, με ποιον τρόπο μπορεί αυτή η γνώση να δεσμεύσει απροϋπόθετα την πράξη μας, να μας υποχρεώσει δηλαδή να πράξουμε ηθικά ; Όταν η δικαιολόγηση της ηθικής πράξης ταυτίζεται με την εξήγησή

⁹⁰ Βλέπε, Mackie, ο.π., σελ. 89.

⁹¹ Βλέπε, Flanagan, ο.π., σελ. 11.

της προκύπτει, άλλωστε, το ερώτημα του πώς «επικυρώνεται» η ηθική πράξη. Φαίνεται πώς ο ηθικός νατουραλιστικός ρεαλισμός δεν μπορεί να απαντήσει στο ηθικό πρόβλημα : στην παράλληλη, δηλαδή, παραδοχή ότι υπάρχει ηθική αντικειμενικότητα και ότι η ηθική έχει πρακτικό και δεσμευτικό χαρακτήρα. Ο, μεν, ισχυρός ρεαλισμός (ό,τι, δηλαδή, είθισται να κατατάσσεται στην ηθική γνωσιοκρατία) θεμελιώνει μια συμπαγή ηθική αντικειμενικότητα αδυνατώντας, ωστόσο, να απαντήσει εύλογα στο ερώτημα του πώς κινητοποιείται ο δρών για την ηθική πράξη, ο, δε, ισχνότερος ρεαλισμός (ό,τι, δηλαδή, είθισται να κατατάσσεται στην ηθική μη γνωσιοκρατία) απαντά με εύλογο τρόπο στο ερώτημα της κινητοποίησης του δρώντος αλλά αδυνατεί να στηρίξει επαρκώς την ηθική αντικειμενικότητα, καθώς θεμελιώνει την αντικειμενικότητα στη διυποκειμενικότητα μέσω της επίκλησης στην κοινή ανθρώπινη φύση ή στις κοινές ανθρώπινες πρακτικές.⁹²

Εξάλλου, η παραδοχή ότι οι ηθικές έννοιες αποκτούν διαφορετικό περιεχόμενο σε διαφορετικές περιστάσεις, όπως αυτές κάθε φορά αποκαλύπτονται από τις φυσικές ή κοινωνικές επιστήμες, εγκυμονεί τη σχετικοποίηση της ηθικής αξιολόγησης. Απαιτείται κάποιος περιορισμός ώστε να τεθεί ένα όριο στον σχετικισμό που κλονίζει αυτήν την ίδια την έννοια της αντικειμενικότητας στην ηθική. Ένα από τα σημαντικότερα ζητήματα, λοιπόν, στα οποία οφείλει ο σύγχρονος ηθικός ρεαλισμός να απαντήσει για να διατηρήσει το κύρος του είναι ο συμβιβασμός της παραδοχής ότι η ηθική κινητοποιεί τον ηθικό δρώντα και δεσμεύει την πράξη του με τις επιστημονικές εξηγήσεις της ηθικής.

2. Εξελικτικός Ηθικός Ρεαλισμός.

Υποστηρίζεται ότι το πειστικότερο σήμερα εγχείρημα της συμφιλίωσης της ηθικής δέσμευσης και της επιστημονικής εξήγησης της ηθικής επιχειρεί η εξελικτική ηθική, η ισχυρότερη και πληρέστερη εξηγητικά εκδοχή του σύγχρονου ηθικού νατουραλισμού, με τις δυο εκφάνσεις της, την κανονιστική/ περιεχομενική και τη μεταηθική.⁹³ Η εξελικτική ηθική έρχεται να θέσει ένα ουσιώδες/ αντικειμενικό όριο

⁹² Βλέπε, Smith, ο.π., σελ. 9- 12.

⁹³ Βλέπε, Rosenberg, “Darwinism in Moral Philosophy and Social Theory”, ο.π., σελ. 310 -311. Ο Kitcher είναι ιδιαιτέρως σκεπτικός όσον αφορά στο κατά πόσο μπορούμε να θεωρούμε τον ηθικό δαρβινισμό ως μια ικανοποιητική μεταηθική θεωρία. Βλέπε, Philip Kitcher, “Giving Darwin His Due”, www.columbia.edu/~psk16/darwin.htm, σελ. 8 από 8. Σύμφωνα με τον Lewens, είναι δυνατόν να

στον σχετικισμό τον οποίον εγκυμονούν οι νατουραλιστικές εκφάνσεις της ηθικής. Το όριο αυτό είναι η καθολική ανθρώπινη φύση και οι ιδιαίτερες ικανότητες και ανάγκες της, όπως αυτές έχουν εξελικτικά διαμορφωθεί.⁹⁴ Πέρα από κάθε τοπική και πολιτισμική ιδιαιτερότητα, ο ηθικός δαρβινισμός, σε μεταηθικό επίπεδο φωτίζει την προέλευση της ανθρώπινης ικανότητας για ηθικές κρίσεις υπό το φως της επιστημονικής θεωρίας της φυσικής επιλογής, περιγράφοντας γεγονότα σχετικά με την τάση του ανθρώπινου είδους (όπως και όλων των έμβιων οργανισμών) προς την *προσαρμογή* [adaptation] και την *αρμοστικότητα* [fitness],⁹⁵ και σε κανονιστικό επίπεδο «δικαιολογεί» την ορθότητα των βασικών επικρατούντων ηθικών κανόνων, θεμελιώνοντάς την στην εξελικτική ιστορία τους, εξηγώντας, με άλλα λόγια, τους λόγους για τους οποίους επιβίωσαν.⁹⁶ Είτε με τον έναν, είτε με τον άλλον τρόπο, πρόκειται για το εγχείρημα της *γενεαλογίας* της ηθικής.⁹⁷

Πρέπει, εδώ, να σημειώσουμε το εξής : στην εξελικτική ηθική, ηθικά ορθό είναι ό,τι επικρατεί με φυσική επιλογή, επομένως η ορθότητα της ηθικής κρίσης βρίσκεται σε συνάρτηση με την ενδεχομενικότητα, καθώς η εξέλιξη θα μπορούσε να έχει ακολουθήσει διαφορετικά «μονοπάτια» από αυτά που έχει ακολουθήσει. Η παρατήρηση αυτή δεν σημαίνει, όμως, την ασυμβατότητα της δαρβινικής ηθικής με τον ρεαλισμό. Η εξελικτική ηθική δεν είναι ασύμβατη, και για έναν λόγο περισσότερο δεν είναι αντίθετη, με τον ηθικό ρεαλισμό, παρόλο που ένας από τους κυρίους αντιπροσώπους της, ο Michael Ruse ισχυρίζεται, χωρίς όμως παράλληλα να

αποδέχεται κάποιος μια ισχνή δαρβινική κανονιστική ηθική και να απορρίπτει τη δαρβινική μεταηθική. Βλέπε, Tim Lewens, “What is Darwinian Naturalism?”, In, *Biology and Philosophy*, (2002), 20, σελ. 910.

⁹⁴ Κατά τον Flanagan αυτό το όριο είναι ουσιώδες καθώς η δαρβινική ηθική κατά την άποψη του μπορεί να αποφανθεί για το τι αποτελεί καλό για τον άνθρωπο. Βλέπε, Flanagan, ο.π., σελ 16. Αντίθετα, κατά την άποψη του Kitcher, η δαρβινική ηθική αδυνατεί να θέσει ουσιώδη όρια ως προς το τι αποτελεί καλό για την ανθρώπινη φύση ή την ανθρώπινη λειτουργία. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι αδυνατεί να στηρίξει την αντικειμενικότητα ως προς το τι αποτελεί καλό. Αυτό σημαίνει ότι τα όρια αυτά δεν μπορούν να τεθούν με αναφορά σε βιολογικές και ψυχολογικές ιδιότητες. Βλέπε, Kitcher, ο.π., σελ. 2 από 8.

⁹⁵ Βλέπε, Rosenberg, ο.π., σελ. 311, 312 και διάσπαρτα. Βλέπε, Flanagan, ο.π., σελ 9, 10, 12, 16.

⁹⁶ Βλέπε, Flanagan, ο.π., σελ 16 και Rosenberg, ο.π. σελ. 311.

⁹⁷ Βλέπε, Flanagan, ο.π., σελ. 9, 10.

το θεμελιώνει, το αντίθετο.⁹⁸ Κι αυτό γιατί, για να ισχύει ο ρεαλισμός δεν απαιτείται να υποθέσουμε ότι η ανθρώπινη φύση θα έπρεπε να έχει κατ' ανάγκη εξελιχθεί, όπως έχει εξελιχθεί. Αυτό που απαιτείται είναι η γνώση ότι η ανθρώπινη φύση είναι *καθολική* [*universal species-wide*], γνώση που, ακριβώς, κομίζει και αυτή η ίδια η θεωρία του Ruse.⁹⁹ Η ενδεχομενικότητα, με άλλα λόγια, της ανθρώπινης φύσης και των ηθικών γεγονότων που σχετίζονται με αυτήν δεν έρχεται σε αντίθεση με τον ηθικό ρεαλισμό, καθώς, όπως το θέτει ο Brink, *η αλήθεια στον ηθικό ρεαλισμό στρέφεται γύρω από την ύπαρξη ηθικών γεγονότων και όχι γύρω από την τροπικότητά τους* [*modal status*].¹⁰⁰ Η αλήθεια των ηθικών γεγονότων, δηλαδή, δεν αφορά στο κατά πόσο ήταν δυνατόν ή αναγκαίον να έχουν συμβεί με τον τρόπο που συνέβησαν.

Η εξελικτική ηθική αξιώνει να καταλάβει τα δυο επίπεδα της ηθικής φιλοσοφίας : Το κανονιστικό και το μεταηθικό.¹⁰¹ Πέρα, ωστόσο, από τη διάκριση ανάμεσα σε δαρβινικές κανονιστικές και μεταηθικές θεωρίες, μπορούμε να διακρίνουμε δυο βασικά ρεύματα που διατρέχουν την εξελικτική ηθική.¹⁰² Το ένα

⁹⁸ Την άποψη αυτή υποστηρίζει ο Mizzoni. Βλέπε, Mizzoni, ο.π.. Βλέπε, Michael Ruse, "Is Darwinian Metaethics Possible? (And If It Is, Is It Well Taken?)", In, *Evolutionary Ethics and Contemporary Biology*, Giovanni Boniolo, Gabriele De Anna (ed), Cambridge, Cambridge Studies in Philosophy and Biology, 2006,σελ. 21, 23, 25.

⁹⁹ Βλέπε, Mizzoni, ο.π., σελ. 204.

¹⁰⁰ Βλέπε, Brink, όπως τον παραθέτει ο Mizzoni. Βλέπε, Mizzoni, ο.π., σελ. 204. Ο Mizzoni, μάλιστα, υποστηρίζει ότι η δαρβινική μεταηθική είναι εγγενώς αντισχετικιστική καθώς δεν συνδέει την ηθική με επιμέρους πολιτισμούς. Βλέπε, Mizzoni, ο.π, σελ. 203, 204. Διαφορετική είναι η άποψη της Sharon Street η οποία υποστηρίζει την ασυμβατότητα του *αυθεντικού* ρεαλισμού με την δαρβινική ηθική. Σύμφωνα με την ταξινόμηση της Street αυθεντικές ρεαλιστικές θεωρίες περί ηθικής αξιολόγησης είναι όσες υποστηρίζουν ότι το ποια φυσικά γεγονότα ταυτίζονται με τα αξιολογικά γεγονότα είναι ανεξάρτητο από όλες τις αξιολογικές μας συμπεριφορές. Κατά την ταξινόμηση αυτή η θεωρία του Peter Railton, στην οποία αναφερθούμε παρακάτω, δεν ανήκει στον αυθεντικό ρεαλισμό. Βλέπε, Sharon Street, "A Darwinian Dilemma", In, *Philosophical Studies* (2006) 127, σελ. 136-138.

¹⁰¹ Ο Rosenberg διακρίνει ανάμεσα σε δυο γενικά ρεύματα : στη δαρβινική ηθική (που είναι κανονιστική/ περιεχομενική) και στη μεταηθική, βλέπε, Rosenberg, ο.π. σελ. 311 και διάσπαρτα. Ο Kitcher κάνει μια λεπτότερη διάκριση ανάμεσα σε τέσσερα ρεύματα εξελικτικής ηθικής, όπου περιλαμβάνονται και μεικτά κανονιστικά και μεταηθικά εγχειρήματα. Βλέπε, Kitcher "Four Ways of "Biologizing" Ethics", In, K. Bayertz (ed.), *Evolution und Ethic*, Stuttgart, Reclam, 1993, σελ. 440.

¹⁰² Κατά τον Kitcher είναι τρία ρεύματα εκ των οποίων το πρώτο συνδιαλέγεται με τη φιλοσοφία του Αριστοτέλη και τα άλλα δυο με τη νεότερη φιλοσοφία, κυρίως τις θεωρίες των Hobbes και Hume. Η

από αυτά ακολουθώντας την παράδοση του Hobbes εξηγεί την ηθική με όρους εξυπηρέτησης συμφερόντων και αναγκών του ανθρώπινου είδους. Θεωρεί ότι ο άνθρωπος είναι εκ φύσεως αήθικος ή ανήθικος και ότι οι επινοημένοι ηθικοί κανόνες, οι οποίοι αντέχουν στο χρόνο, εξυπηρετούν την ανθρώπινη ανάγκη για κοινωνική συμβίωση. Εδώ τα κριτήρια της ηθικής αξιολόγησης ανάγονται στη γνώση φυσικών γεγονότων σχετικά με την εξέλιξη των κοινωνικών συμβάσεων. Θεμέλιο της ηθικής είναι ο εργαλειακός λόγος, η ικανότητα, δηλαδή, της ανεύρεσης των κατάλληλων μέσων για την επιτυχή ικανοποίηση αναγκών και συμφερόντων. Αν και εξελικτικό, αυτό το ρεύμα φαίνεται να υπονοεί την ασυνέχεια ανθρώπων και ζώων ως προς την ηθική συμπεριφορά.¹⁰³ Αν ακολουθώντας τον Rosenberg ονομάσουμε το ρεύμα αυτό «ηθικό δαρβινισμό», καθώς δεν στοχεύει μόνον στην εξήγηση της ηθικής αλλά και στην παραγωγή περιεχομενικών αρχών σχετικά με το ποιοι ηθικοί κανόνες προάγουν με αποτελεσματικότερο τρόπο την κοινωνική συμβίωση, θα εντάξουμε το δεύτερο ρεύμα στη δαρβινική μεταηθική. Ως μεταηθική θεωρία, ο δαρβινισμός αποσκοπεί να εξηγήσει την προέλευση της ανθρώπινης ικανότητας για ηθικές κρίσεις υπό το φως της επιστημονικής θεωρίας της φυσικής επιλογής.¹⁰⁴ Κύριος στόχος της δαρβινικής μεταηθικής είναι η συμφιλίωση του «χάσματος» μεταξύ του νοήματος των ηθικών εννοιών και των ισχυρισμών σχετικά με τις αιτίες των ηθικών δεσμεύσεων που προκύπτουν από της ηθικές έννοιες.¹⁰⁵ Το ρεύμα που διατρέχει τη δαρβινική μεταηθική, ακολουθώντας την παράδοση του Hume εξηγεί την ηθική με ψυχολογικούς/ συγκινησιοκρατικούς όρους. Θεωρεί ότι ο άνθρωπος είναι εκ φύσεως ηθικός και ανάγει τους ηθικούς κανόνες σε έκφραση συναισθημάτων ή σε συναισθηματικά και ψυχολογικά γεγονότα. Σε αυτό το ρεύμα κομβικές είναι οι έννοιες της συνεργατικότητας και της ανταποδοτικής φιλαλληλίας,¹⁰⁶ μέσα από τις

διάκριση ανάμεσα στο δεύτερο και στο τρίτο ρεύμα, κατά τον Kitcher, έγκειται στο σημείο εκκίνησης. Το ένα ρεύμα ξεκινά από τη φιλοσοφία και αναζητά πληροφορίες από τη θεωρία της εξέλιξης, ενώ το άλλο ξεκινά από τη θεωρία της εξέλιξης και στη συνέχεια ανατρέχει στις ηθικές θεωρίες. Βλέπε, επίσης, Kitcher, “Biology and Ethics”, In, *The Oxford Handbook of Ethical Theory*, David Copp (edit), Oxford, Oxford University Press, 2006, σελ. 164, 165.

¹⁰³ Βλέπε και Frans De Waal, *ο.π.*, σελ. 6 και 52 και διάσπαρτα.

¹⁰⁴ Βλέπε, Rosenberg, *ο.π.*, σελ. 311 και διάσπαρτα.

¹⁰⁵ Βλέπε, *ο.π.*, σελ. 311.

¹⁰⁶ Για τη διάκριση, ωστόσο, που θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ανάμεσα στη «βιολογική» και στην «ψυχολογική» και ακόμη περισσότερο στην «ηθική» ανταποδοτική φιλαλληλία, βλέπε Kitcher, *ο.π.*, σελ. 169 και του ιδίου “Ethics and Evolution : How to Get Here from There”, In, *Primates and*

οποίες υποδηλώνεται η συνέχεια μεταξύ ανθρώπων και ζώων ως προς την ηθική συμπεριφορά.¹⁰⁷

Ο δαρβινικός ηθικός ρεαλισμός, απηχώντας το επιστημολογικό πρόγραμμα του επιστημονικού ρεαλισμού, δέχεται ότι υπάρχουν στον κόσμο ηθικές ιδιότητες και γεγονότα τα οποία εκδηλώνονται λιγότερο ή περισσότερο στις κοινωνικές δομές, κάτι για το οποίο μας πληροφορεί η επιστημονική θεωρία της δαρβινικής επιλογής των ηθικών κανόνων.¹⁰⁸ Πρόκειται για έναν συγκερασμό των δυο τύπων νατουραλισμού : του φυσικοεπιστημονικού και του κοινωνιολογικού, που αναφέραμε ανωτέρω. Παράδειγμα αυτού του ρεύματος αποτελεί η κανονιστική/ περιεχομενική θεωρία του Peter Railton.¹⁰⁹ Ο Railton, παρέχοντας περιγραφές και εξηγήσεις των σημαντικότερων χαρακτηριστικών της εξέλιξης των ηθικών κανόνων, ανάγει την ορθότητα των ηθικών κρίσεων και αξιών στην κανονιστική εξέλιξή τους.¹¹⁰ Ανάγει, δηλαδή, την ηθική αξιολόγηση σε γεγονότα σχετικά με τους μηχανισμούς επιλογής της κοινωνικής και βιολογικής εξέλιξης, μηχανισμούς οι οποίοι, όπως σημειώνει, ευνοούν συμπεριφορές που ικανοποιούν *συλλογικά, γονοτυπικά, όσο και ατομικά ή φαινοτυπικά* κριτήρια σχετικά με το ποιες είναι οι ευνοϊκότερες συνθήκες της ανθρώπινης διαβίωσης.¹¹¹ Όπως κι ο ίδιος σημειώνει, η θεωρία του, ανάγοντας το ηθικά ορθό σε αυτό που είναι από την *κοινωνική σκοπιά* εργαλειακά ορθολογικό, σε αυτό, δηλαδή, που θα γινόταν ορθολογικά αποδεκτό στην περίπτωση που τα αντικειμενικά συμφέροντα όλων των εν δυνάμει ενδιαφερομένων λογίζονταν ως *ισότιμα*,¹¹² δεν υποστηρίζει τίποτα περισσότερο από προβλέψεις και αντιγεγονοτικές [*counterfactual*] γενικεύσεις, όπως η ακόλουθη: *με το πέρασμα του χρόνου και υπό κάποιες συνθήκες περισσότερο από κάποιες άλλες θα πρέπει να περιμένουμε την άσκηση μιας πίεσης πάνω σε πρακτικές οι οποίες ικανοποιούν επαρκέστερα το κριτήριο*

Philosophers, How morality evolved, Stephen Macedo and Josiah Ober (ed), Princeton University Press, 2006, σελ. 125,127,128,129,131, 132, 139.

¹⁰⁷ Βλέπε και De Waal, *Primates and Philosophers, How Morality Evolved*, Edited and Introduced by Stephen Macedo and Josiah Ober, Princeton New Jersey, Princeton University Press, 2006, ιδιαίτερα σελ. 6 και 53 και διάσπαρτα.

¹⁰⁸ Βλέπε, Rosenberg, ο.π., σελ. 313.

¹⁰⁹ Βλέπε, Railton, ο.π., σελ. 22.

¹¹⁰ Βλέπε, ο.π., σελ. 18, 28.

¹¹¹ Βλέπε, ο.π., σελ. 26.

¹¹² Ο.π., σελ. 22.

της ορθολογικότητας.¹¹³ Γίνεται προφανές ότι για τον Railton το κριτήριο της ορθολογικότητας ταυτίζεται με το κριτήριο της βιωσιμότητας, άρα με το κριτήριο της προσαρμογής και της αρμοστικότητας. Ηθικά ορθό είναι αυτό που προάγει την βιωσιμότητα των ανθρώπινων κοινωνιών και την προσαρμογή τους στο ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον.¹¹⁴ Έτσι, καθώς οι ηθικές αξίες και προσταγές θεμελιώνονται σε γεγονότα σχετικά με τον άνθρωπο και το περιβάλλον του,¹¹⁵ στη θεωρία του Railton, όπως και σε κάθε νατουραλιστικό εγχείρημα θεμελίωσης της ηθικής, οι λόγοι δικαιολόγησης της πράξης μένουν στο επίπεδο της αιτιακής εξήγησής της.

Παράδειγμα μεταηθικής δαρβινικής θεωρίας αποτελεί η εκφρασιοκρατική θεωρία του Allan Gibbard, η οποία αποσκοπεί να εξηγήσει την προέλευση της ηθικής κανονιστικότητας καθιστώντας την ηθική, όπως σημειώνει ο Rosenberg, όσο αντικειμενική μπορεί να επιτρέψει ο ηθικός νατουραλισμός.¹¹⁶ Σύμφωνα με τη θεωρία της εκφραστικότητας του κανονιστικού προτύπου/ κανόνα [*norm expressivism*] του Gibbard, όταν κρίνουμε ότι μια πράξη είναι ορθή εκφράζουμε την αποδοχή ενός συστήματος κανόνων που επιτρέπουν την εν λόγω πράξη, και όταν κρίνουμε μια πράξη ως ανορθόλογη εκφράζουμε την απόρριψη οποιουδήποτε συστήματος κανονιστικών προτύπων ή κανόνων που δεν την απαγορεύει.¹¹⁷ Η αντικειμενικότητα των ηθικών κανόνων έγκειται, με άλλα λόγια, στο κατά πόσο αυτοί οι κανόνες θα θεωρούνταν ορθολογικοί από δρώντες οι οποίοι δεν τους ενστερνίζονται.¹¹⁸ Στην προσέγγιση του Gibbard ηθικοί είναι οι κανόνες που έχουν επιλεχθεί με τη διαδικασία της φυσικής επιλογής επειδή συντείνουν στην προώθηση της συνεργασίας μεταξύ των μελών μιας κοινωνίας.¹¹⁹ Επικρατεί η άποψη ότι στην προσέγγιση του Gibbard, όπως και σε ανάλογες μη γνωσιοκρατικές εκφρασιοκρατικές-συγκινησιοκρατικές θεμελιώσεις της ηθικής, η ηθική δεν θεμελιώνεται σε ηθικά γεγονότα.¹²⁰ Αυτό που πρέπει να σημειώσουμε, ωστόσο, είναι ότι στις περιπτώσεις

¹¹³ Ο.π., σελ. 26.

¹¹⁴ Βλέπε, ο.π. σελ. 21, 22, 23, 24, 25, 29 και Rosenberg, ο.π., σελ. 313, 314.

¹¹⁵ Βλέπε, Railton, ο.π., σελ. 203.

¹¹⁶ Βλέπε, Rosenberg, ο.π., σελ. 317.

¹¹⁷ Βλέπε, Allan Gibbard, *Wise Choices, Apt Feelings, A Theory of Normative Judgment*, Clarendon Press, Oxford, 2001.

¹¹⁸ Βλέπε, Rosenberg, ο.π., σελ. 319.

¹¹⁹ Βλέπε, ο.π., σελ. 320.

¹²⁰ Βλέπε, ο.π. σελ. 318 και Smith, ο.π., σελ. 20.

αυτές η ηθική δεν θεμελιώνεται σε ανεξάρτητα από την ανθρώπινη ψυχολογία ηθικά γεγονότα, αλλά σε γεγονότα σχετικά με τον *συντονισμό* των συναισθημάτων και τη ροπή της ανθρώπινης φύσης προς τη *συνεργατικότητα*, στη βιολογική δηλαδή λειτουργία της ανθρώπινης ψυχολογίας, όπως αυτή έχει εξελιχθεί. Έτσι, σύμφωνα με την κλασική κατάταξη η θεωρία του Gibbard εντάσσεται στον αντιρεαλισμό, και σύμφωνα με τη δική μας κατάταξη στον υπό ευρεία έννοια ρεαλισμό.

2.1. Ναι μεν, αλλά..... : Οι αδυναμίες της δαρβινικής (μετα)ηθικής.

Τόσο στη δαρβινική μεταηθική, όσο και στη δαρβινική ηθική η ανθρώπινη επιλογή για ηθική εξηγείται/ «δικαιολογείται» με βάση τη διαδικασία της φυσικής επιλογής. Ο δαρβινικός ηθικός ρεαλισμός φαίνεται να υπονοεί ότι υπάρχουν κάποιες «φυσικές» αξιολογικές αλήθειες οι οποίες προηγούνται των εξελικτικών διαδικασιών, των φυσικών αιτιών, δηλαδή, της ηθικής συμπεριφοράς.¹²¹ Η εξήγηση έγκειται, είτε στο γεγονός ότι «επιλέχθησαν» τρόποι συμπεριφορών ή κοινωνικές συνήθειες και θεσμικοί κανόνες που προάγουν τη βιωσιμότητα του είδους, επειδή αυτοί ακριβώς είναι οι «ηθικοί» τρόποι, συμπεριφορές, κανόνες και συνήθειες (παραδοχή που είναι, όμως, ασύμβατη με την έννοια της επιστήμης), είτε ότι αυτές οι συμπεριφορές, οι συνήθειες και οι κανόνες «επιλέχθησαν» επειδή ακριβώς προάγουν την επιβίωση του είδους και για αυτόν τον λόγο θεωρούνται ηθικοί (παραδοχή που κλονίζει την έννοια του ισχυρού ηθικού ρεαλισμού, καθώς η φυσική επιλογή βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με την ενδεχομενικότητα).¹²² Αναμφισβήτητα, όσον αφορά την απάντηση στο γενετικό/ γενεαλογικό περί ηθικής ερώτημα, δηλαδή στο πώς και στο γιατί έχει προκύψει και πώς έχει εξελιχθεί η ηθική ικανότητα στους ανθρώπους, η εξελικτική ηθική με τις διάφορες εκφάνσεις της προσφέρει τις πιο ενδιαφέρουσες, αν και, θα πρέπει να σημειώσουμε, όχι όλες από αυτές επιστημονικώς επικυρωμένες, εξηγήσεις που μπορεί να προσφέρει σήμερα ο επιστημονικός λόγος.¹²³ Όμως η απάντηση στο γενετικό/ γενεαλογικό περί ηθικής ερώτημα δεν συνδέεται και δεν

¹²¹ Βλέπε, Street, ο.π., σελ. 154.

¹²² Για μια ενδιαφέρουσα ανάπτυξη αυτού του θέματος, που καταλήγει στη θεώρηση ότι η δαρβινική θεμελίωση της ηθικής αξιολόγησης δημιουργεί μιαν ανεπίλυτη ένταση και έρχεται σε αντίφαση με τις επιστημονικές εξηγήσεις, Βλέπε, Street, ο.π.

¹²³ Ο Kitcher υπογραμμίζει ότι οι περισσότερες από τις δαρβινικές εξηγήσεις της γενεαλογίας της ηθικής αποτελούν υποθέσεις των οποίων η επιβεβαίωση εκκρεμεί. Βλέπε, Kitcher, “Giving Darwin His Due”, ο.π., σελ. 7 και 8 από 8.

μπορεί να συνδεθεί με την απάντηση στο κανονιστικό ερώτημα. Ποια είναι τα κριτήρια της ηθικής πράξης; Πώς πρέπει να πράξω εν όψει ενός συγκεκριμένου περιστατικού, ώστε να είμαι ηθικός; Όποια κι αν είναι η απάντηση της εξελικτικής ηθικής στο κανονιστικό ερώτημα, πρόκειται για λήψη του ζητουμένου και οδηγεί σε κανονιστικό αδιέξοδο: Ηθικό είναι αυτό που προάγει την αρμοστικότητα και την αναπαραγωγή μας. Είναι, όμως, οτιδήποτε προάγει την αρμοστικότητα και την αναπαραγωγή μας ηθικά ορθό; Είναι ηθική μια πράξη που προάγει την επιβίωση και την αναπαραγωγή μου με δόλια μέσα; Ποια είναι ηθική πράξη; Εκείνη που προάγει την αρμοστικότητα και την αναπαραγωγή. Όσο και αν κάποιες εκφάνσεις του ηθικού δαρβινισμού διατείνονται ότι απαντούν στο κανονιστικό ερώτημα, η επικύρωση της ηθικής πράξης μένει στο πλαίσιο τους, εκκρεμής.¹²⁴ Η θεώρηση ότι οι αξιολογικές κρίσεις έχουν φυσιοκρατικές συνθήκες επαλήθευσης, εξανεμίζει την έννοια της αξιολογικής εγκυρότητας.¹²⁵ Η ηθική αξιολόγηση δεν μπορεί να θεμελιωθεί σε αιτιακές εξηγήσεις και δεν μπορεί να δικαιολογηθεί βάσει εργαλειακών- υποθετικών λόγων της μορφής «εάν θέλεις να εξασφαλίσεις την αρμοστικότητα και την αναπαραγωγή σου, τότε θα πρέπει να πράξεις ως εξής».

Σε κάθε προσπάθεια δικαιολόγησης της ηθικής με εξηγητικά κριτήρια το ερώτημα του Moore θα παραμένει ανοιχτό : « Ηθικό είναι αυτό που προάγει την αρμοστικότητα και την αναπαραγωγή του είδους με τον χ τρόπο». «Είναι ο χ τρόπος προαγωγής της αρμοστικότητας και της αναπαραγωγής του είδους ο ηθικός ορθός τρόπος» ; Σε κάθε προσπάθεια δαρβινικής συμφιλίωσης της παραδοχής ότι υπάρχει αντικειμενικότητα στην ηθική και ότι ο χαρακτήρας της ηθικής είναι πρακτικός, θα ελλοχεύει η φυσιοκρατική πλάνη.¹²⁶ Πώς είναι δυνατόν η γνώση ότι είμαι προϊόν της εξέλιξης και ότι οι συμπεριφορές μου και οι καθολικοί ηθικοί κανόνες με τους οποίους (υποτίθεται ότι) συμμορφώνομαι είναι κι εκείνα προϊόντα της εξέλιξης, να μου παρέξει κανονιστικά κριτήρια και να με κινητοποιήσει προς την ηθική πράξη; Πώς είναι δυνατόν ένα φυσικό γεγονός του κόσμου να έχει παράλληλα κανονιστικό

¹²⁴ Την άποψη αυτή υποστηρίζει, μεταξύ άλλων, και ο Rosenberg. Βλέπε, Rosenberg, ο.π., σελ. 310. Ο Rosenberg κάνει αυτήν την παρατήρηση και πιο συγκεκριμένη αναφερόμενος στη θεωρία του Railton. Το γεγονός ότι, όπως παραδέχεται κι ο ίδιος ο Railton, η θεωρία του δεν παράγει παρά υποθετικές προσταγές αναιρεί τον χαρακτηρισμό της ως κανονιστικής ηθικής θεωρίας καθιστώντας την μόνον μεταηθική, δηλαδή εξηγητική της ηθικής. Ο.π., σελ. 315.

¹²⁵ Βλέπε και Stroud, σελ. 51, 53.

¹²⁶ Βλέπε και Kitcher, ο.π., σελ. 6 από 8.

χαρακτήρα, να κινητοποιεί, δηλαδή, την ανθρώπινη βούληση και πράξη; Επιχειρήματα, όπως αυτό του Railton, σύμφωνα με το οποίο *γεγονότα σχετικά με το θα πρέπει να ισχύει εκάστοτε αποτελούν γεγονότα ενός ιδιαίτερου είδους σχετικά με το πώς έχουν τα πράγματα,*¹²⁷ προσδίδουν μια διάσταση μυστηρίου στην έννοια της κανονιστικότητας.

Κανένα γεγονός του κόσμου δεν μπορεί να με κινητοποιήσει για την ηθικώς ορθή πράξη. Ούτε η γνώση του τρόπου με τον οποίον απέκτησα την ηθική ικανότητα, αλλά ούτε και η γνώση του τρόπου με τον οποίον κάποιοι καθολικοί ηθικοί κανόνες «επιλέχθησαν» και «επιβίωσαν» δεν μπορεί να κινητοποιήσει τη βούλησή μου και ακόμη περισσότερο να τη δεσμεύσει. Όπως σημειώνει η Korsgaard, *η απλή [mere] γνώση είναι εξωτερική ως προς τη βούληση και τα εξωτερικά πρότυπα δεν μπορούν να υποχρεώσουν τη βούληση.*¹²⁸

Αλλά ακόμη κι αν δεχθούμε ότι είναι δυνατόν μια τέτοια γνώση να κινητοποιήσει και να δεσμεύσει τη βούληση, αδυνατεί να τη δεσμεύσει άνευ όρων, να τη δεσμεύσει, δηλαδή, ηθικώς. Όποια κι αν είναι η δέσμευση που μπορεί να προκύψει από λόγους της πράξης που θεμελιώνονται στην καθολική ανθρώπινη φύση και τις ειδικές ροπές και ανάγκες της, δεν είναι απροϋπόθετη, δεν μπορεί δηλαδή να είναι κατηγορική.¹²⁹ Η γνώση του «είναι» δεν συνεπάγεται την κινητοποίηση και τη δέσμευση στο «δέον».

¹²⁷ Railton, ο.π., σελ. 18.

¹²⁸ Korsgaard, *Self-Constitution*, ο.π., σελ. 66.

¹²⁹ Ο ίδιος ο Railton παραδέχεται ότι η θεωρία του αδυνατεί να οδηγήσει σε κατηγορικούς λόγους της πράξης χωρίς, ωστόσο, να εκλαμβάνει το γεγονός αυτό ως αδυναμία της θεωρίας του. Βλέπε, Railton, ο.π., σελ. 203, 204. Ο Flanagan, αντίθετα, θεωρεί ότι στις νατουραλιστικές θεωρήσεις της ηθικής εξασφαλίζεται κάποιο είδος κατηγορικότητας καθώς οι λόγοι της πράξης αφορούν στα συγκεκριμένα όρια των αναγκών και ικανοτήτων της ανθρώπινης φύσης. Πιο συγκεκριμένα υποστηρίζει ότι *οι βασικοί και θεμελιώδεις λόγοι των πράξεων που εκπηγάζουν από την ανθρώπινη φύση* μπορούν να *διαμορφώνουν* και να *καθοδηγούν* τις ιδιαίτερες κλίσεις των επιμέρους ατόμων. Βλέπε, Flanagan, ο.π., σελ. 16- 17.

3. Ηθικός Κονστρουκτιβισμός : Από την ηθική «προκατασκευή» της φυσικής επιλογής στην «κατασκευή» της ηθικής με υποκειμενική επιλογή και δέσμευση.

Ο ηθικός κονστρουκτιβισμός συμφωνεί με το εξηγητικό σκέλος της μεταηθικής δαρβινικής απάντησης αλλά, όπως σημειώνει η Street, *αντιστρέφει τη φορά κατεύθυνσης της εξάρτησης ανάμεσα στις αξιολογικές αλήθειες και στις εξελικτικές αιτίες : ο κονστρουκτιβισμός εκλαμβάνει τις εξελικτικές αιτίες ως προγενέστερες των αξιολογικών αληθειών.*¹³⁰ Αυτό σημαίνει ότι στον ηθικό κονστρουκτιβισμό οι ηθικές κρίσεις δεν επαληθεύονται υπό το φως της απάντησης στο γενετικό περί της ηθικής ερώτημα. Στον αντίποδα της δαρβινικής θεώρησης ότι ζούμε σε έναν κόσμο ηθικά «προκατασκευασμένο» προτείνεται η θεώρηση ότι εμείς «κατασκευάζουμε» τον ηθικό κόσμο και τις ηθικές «αλήθειες» με τις πράξεις μας. Εμείς είμαστε, με άλλα λόγια, η πηγή της αντικειμενικότητας στην ηθική. Πρόκειται για την κονστρουκτιβιστική θεώρηση της καντιανής παράδοσης του πρακτικού Λόγου, σύμφωνα με την οποία η ηθική προτείνει λύσεις στα πρακτικά προβλήματα.

Πριν προχωρήσουμε στην ανάλυση του ηθικού κονστρουκτιβισμού θα βάλουμε στο σημείο αυτό μιαν άνω τελεία, για να επισημάνουμε τις διαφορές του από τη συμβολαιοκρατία με την οποία συχνά συγχέεται. Η αντιπαραβολή αυτή θα βοηθήσει τόσο στην καλύτερη κατανόηση των νατουραλιστικών / ρεαλιστικών καταβολών της συμβολαιοκρατίας, όσο και στην ιδιαιτερότητα του ηθικού κονστρουκτιβισμού της καντιανής παράδοσης.

3.1. Ηθική Συμβολαιοκρατία - Ηθικός Κονστρουκτιβισμός.

Ανάμεσα στη συμβολαιοκρατία [contractualism] και τον καντιανό κονστρουκτιβισμό υπάρχει θεμελιώδης διαφορά. Αμφότερες οι παραδόσεις συνδέουν την ηθική με τον ανθρώπινο λόγο τον οποίον, όμως, αντιλαμβάνονται με διαφορετικό τρόπο. Στη συμβολαιοκρατία η ηθική θεμελιώνεται σε εργαλειώδη λόγο. Είναι η περίπτωση, της ορθολογικής απόφασης για συγκεκριμένο τρόπο μιας κοινώς αποδεκτής διευθέτησης των προβλημάτων που ανακύπτουν από την συνύπαρξη περισσότερων δρώντων. Σε αυτήν την περίπτωση ο λόγος συνδέεται με την ικανοποίηση ατομικών συμφερόντων, αναγκών ή / και επιθυμιών και υπακούει, πειθαρχεί, εν τέλει υποτάσσεται σε νόμους εξωτερικούς ως προς αυτόν τον ίδιον.

¹³⁰ Street, ο.π., σελ. 154.

Στον κονστρουκτιβισμό της καντιανής παράδοσης, αντίθετα, ο Λόγος στοχεύει στη διαμόρφωση των δεδομένων της εμπειρίας, δεν εκπηγάζει από αυτά, δεν θεμελιώνεται σε αυτά. Ο Λόγος, στην περίπτωση αυτή, παίρνει τη μορφή της επιτακτικής ανθρώπινης ανάγκης για ενότητα στη σκέψη και στην πράξη. Είναι ρυθμιστικός της σκέψης και της πράξης κι επιτελεί το έργο του υπακούοντας μόνον στον δικό του εσωτερικό νόμο. Στην περίπτωση του καντιανού κονστρουκτιβισμού η ηθική είναι αυτονομοθεσία. Ο Λόγος, δηλαδή, είναι η αρχή σύμφωνα με την οποίαν κάθε έλλογον σκέφτεται και πράττει με τρόπους υιοθετήσιμους από όλα τα ελεύθερα αυτονομοθετούμενα όντα.¹³¹ Υπό αυτήν τη θεώρηση του λόγου, γίνεται σαφές ότι δεν υπάρχουν ηθικά γεγονότα στον κόσμο και για να το διατυπώσουμε ακριβέστερα δεν υπάρχουν ηθικά γεγονότα που να προϋπάρχουν της ανθρώπινης σκέψης και πράξης.¹³² Τα ηθικά γεγονότα είναι παράγωγα της ανθρώπινης πράξης, η οποία καθοδηγείται και δομείται από τον κριτικό-πρακτικό Λόγο. Εδώ, η ηθική δεν ανάγεται σε οντότητες, ιδιότητες ή γεγονότα του κόσμου, αλλά συστήνεται και συγκροτείται από την έλλογη και αυτονομοθετούμενη βούληση του ηθικού δρώντος.

Είπαμε ότι η συμβολαιοκρατία συνδέει την ηθική με γεγονότα γύρω από υπαρκτές ή υποθετικές συμφωνίες. Ο ηθικός κονστρουκτιβισμός την συνδέει με τον ηθικό συλλογισμό, τον συλλογισμό δηλαδή για τη δικαιολόγηση των λόγων της πράξης. Εάν, ωστόσο, εστιάσουμε στην έννοια της συμφωνίας για να διακρίνουμε ανάμεσα σε συμβολαιοκρατία και ηθικό κονστρουκτιβισμό, θα πρέπει να προχωρήσουμε στις παρακάτω διευκρινίσεις, χωρίς τις οποίες η διάκριση αυτή δεν είναι ασφαλής, όπως επισημαίνει η Ο' Neill. Κι αυτό επειδή μια συμφωνία, μπορεί να παράγει τη βάση ενός ηθικού συλλογισμού αλλά κι ένας ηθικός συλλογισμός μπορεί να οδηγήσει σε μια συμφωνία. Έτσι, πρέπει να δώσουμε έμφαση στο γεγονός ότι στη συμβολαιοκρατία η έννοια της συμφωνίας αποτελεί τη βάση, το θεμέλιο της ηθικής.¹³³ Η ηθική στη συμβολαιοκρατία εξηγείται βάσει του γεγονότος μιας πραγματικής ή υποθετικής συμφωνίας από την οποίαν «εκπηγάζει». Η συμφωνία, εδώ, αποτελεί την εκδήλωση ενός βουλευτικού ενεργήματος που απορρέει από την

¹³¹ Βλέπε, μεταξύ άλλων, Ο'Neil, "Vindicating reason", In, *The Cambridge Companion to Kant*, Paul Guyer (ed), New York, Cambridge University Press 1992, σελ. 299 και διάσπαρτα.

¹³² Ο Rawls σημειώνει ότι στον καντιανό κονστρουκτιβισμό το μοναδικό ηθικό γεγονός είναι η διαδικασία κατασκευής των αρχών της δικαιοσύνης. Βλέπε, Rawls, ο.π., σελ. 519.

¹³³ Βλέπε, Ο'Neil, *Constructivism vs Contractualism*, ο.π., σελ. 319, 320.

ψυχολογική ιδιοσυστασία ή/και τις βιολογικές και κοινωνικές ανάγκες των υποκειμένων. Και σε αυτό το σημείο είναι που εισρέει ο νατουραλισμός/ ρεαλισμός. Το «εγχείρημα» της συμβολαιοκρατίας είναι, με άλλα λόγια, εξηγητικό της ηθικής.¹³⁴ Στον καντιανό κονστρουκτιβισμό, αντίθετα, η συμφωνία επέρχεται ως αποτέλεσμα μιας αυστηρής διαδικασίας παραγωγής της ηθικής από τον κριτικό- πρακτικό Λόγο. Στην περίπτωση αυτή η ηθική δεν έχει θεμέλια. Βρισκόμαστε στο χώρο της δικαιολόγησης της πράξης. Στον ηθικό κονστρουκτιβισμό η έννοια της συμφωνίας δεν είναι θεμελιακή και κρίσιμη.¹³⁵ Αυτό που είναι κρίσιμο είναι η ιδέα ότι η ορθότητα της κανονιστικής κρίσης έγκειται στην παραγωγή της από τη διαδικασία εκείνη την οποίαν ο αναστοχασμός μάς υποδεικνύει ως την ορθή διαδικασία του πρακτικού Λόγου, όταν ακολουθείται ορθά και χρησιμοποιεί μόνον αληθείς προκειμένες.¹³⁶ Έτσι, θα μπορούσαμε να ονομάσουμε τη συμβολαιοκρατία ως βουλησιαρχικό κονστρουκτιβισμό και τον καντιανό ως εννοιολογικό κονστρουκτιβισμό του πρακτικού Λόγου.¹³⁷

Εάν, πάλι, για να διακρίνουμε ανάμεσα σε συμβολαιοκρατία και ηθικό κονστρουκτιβισμό, εστιάσουμε στην έννοια του ηθικού συλλογισμού, θα πρέπει να επισημάνουμε τα εξής: Η θεώρηση ότι ο συλλογισμός των λόγων της πράξης βάσει μια συγκεκριμένης συλλογιστικής διαδικασίας οδηγεί σε ορθή ηθική κρίση είναι, όπως υπογραμμίζει η Street, υιοθετήσιμη από οποιαδήποτε ηθική θεωρία.¹³⁸ Συνεπώς είναι υιοθετήσιμη και από ρεαλιστικές θεωρίες της ηθικής. Άλλωστε, όπως, ήδη, διαφάνηκε, πολλές από τις σύγχρονες εκδοχές του ηθικού ρεαλισμού, ιδιαίτερα στην

¹³⁴ Αντίθετη είναι η άποψη του Mark Timmons ο οποίος θεωρεί ότι το εγχείρημα της συμβολαιοκρατίας είναι η δικαιολόγηση της ηθικής, ενώ του κονστρουκτιβισμού, εάν τον καταλαβαίνω ορθά, η εξήγηση της ηθικής, καθώς συνδέει τον κονστρουκτιβισμό με την απάντηση σε μεταφυσικά και σημασιολογικά [*semantics*] ζητήματα σχετικά με την ύπαρξη και τη φύση των ηθικών ιδιοτήτων, γεγονότων και της αλήθειας. Βλέπε, Mark Timmons, “The Limits of Moral Constructivism”, In, *Ratio (new series)*, XVI (4 December 2003), σελ. 391-396.

¹³⁵ Βλέπε, Street, “Constructivism about Reasons”, In, Russ Shafer- Landau (ed), *Oxford Studies in Metaethics*, Vol. 3, Oxford, Oxford University Press, 2008, σελ. 212, υποσημ. 12.

¹³⁶ Βλέπε, Rawls, *Lectures on the history of moral philosophy*, Barbara Herman (ed), Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 2000, σελ. 242- 243.

¹³⁷ Υιοθετώ την ιδέα που μου πρότεινε ο καθηγητής κύριος Γιώργος Μαραγκός.

¹³⁸ Βλέπε, Street, ο.π., σελ. 212.

εκδοχή του ως μετριοπαθούς ανθρωποκεντρικού,¹³⁹ αναγνωρίζουν την ύπαρξη και μάλιστα δίνουν έμφαση στους λόγους της πράξης.¹⁴⁰ Στον ρεαλισμό όμως, όπως είδαμε, οι λόγοι της πράξης ταυτίζονται με ή ανάγονται σε ιδιότητες ή γεγονότα του κόσμου, αποτελούν, δηλαδή, την γενετική εξήγησή της. Στον ηθικό κονστρουκτιβισμό, αντίθετα, όχι μόνον ο συλλογισμός των λόγων της πράξης, αλλά και οι ίδιοι οι λόγοι της πράξης αποτελούν εξολοκλήρου προϊόντα της διαδικασίας κατασκευής τους από τον κριτικό-πρακτικό Λόγο.¹⁴¹ Το ερώτημα, λοιπόν, εν προκειμένω, αφορά στη φύση των θεμελιωδών λόγων της πράξης, ή, μάλλον, στο κατά πόσον ο έσχατος λόγος της πράξης εκπηγάει από τον ανθρώπινο αναστοχασμό. Η θεώρηση ότι οι λόγοι της πράξης αποτελούν μια επέκταση του εργαλειακού λόγου είναι μια ρεαλιστική – νατουραλιστική άποψη.¹⁴² Η θεώρηση σύμφωνα με την οποία ο έσχατος λόγος της πράξης αποτελεί προϊόν μιας διαδικασίας κατασκευής του από τον κριτικό - πρακτικό Λόγο είναι ακριβώς η καντιανή κονστρουκτιβιστική θεώρηση της ηθικής. Τι ακριβώς σημαίνει όμως αυτό;

3.2. Ο Καντιανός Ηθικός Κονστρουκτιβισμός :

Ο κονστρουκτιβισμός της καντιανής παράδοσης αντιμετωπίζει την ηθική ως αίτημα για καθοδήγηση της πράξης, ως διαδικασία επίλυσης πρακτικών προβλημάτων του ανθρώπινου κοινωνικού βίου τα οποία ο Λόγος καλείται να εντοπίσει και να επιλύσει (για αυτό και τον αποκαλούμε κριτικό-πρακτικό). Το βασικότερο πρακτικό πρόβλημα έγκειται στο γεγονός ότι ως (ηθικοί) δρώντες βρισκόμαστε αντιμέτωποι με μια πληθώρα επιλογών, όσον αφορά στις πράξεις και

¹³⁹ Δανείζομαι τον όρο από τον Στελλιο Βιρβιδάκη. Ο Βιρβιδάκης χρησιμοποιεί τον όρο *μετριοπαθής ή συγκρατημένος ανθρωποκεντρικός ρεαλισμός* αναφερόμενος στις θεωρήσεις σύμφωνα με τις οποίες οι ηθικές ιδιότητες και αξίες είναι υπό μίαν έννοια *πραγματικές και ανεξάρτητες από εμάς*, αλλά ταυτόχρονα *επινοούνται και παράγονται από εμάς*. Βλέπε Βιρβιδάκης, ο.π., σελ. 17.

¹⁴⁰ Όπως οι κονστρουκτιβιστές έτσι και οι σύγχρονοι ηθικοί ρεαλιστές «θεμελιώνουν» την ηθική στους λόγους της πράξης των δρώντων. Βλέπε, Stephen Darwall, Allan Gibbard and Peter Railton, “Toward Fin de Siecle Ethics: Some Trends”, ο.π., σελ. 187. Παράδειγμα αποτελεί η θεωρία του Peter Railton. Όπως σημειώνει ο Flanagan, εκτός από τις περιπτώσεις του εξαλειπτισμού ή του αναγωγικού φυσικαλισμού οι υπόλοιπες νατουραλιστικές θεωρήσεις αναγνωρίζουν την ύπαρξη των λόγων της πράξης. Βλέπε, Flanagan, ο.π., σελ. 7.

¹⁴¹ Βλέπε Street, ο.π., σελ. 39 και Rawls, “Kantian Constructivism in Moral Theory”, ο.π., σελ. 565.

¹⁴² Βλέπε, Railton, ο.π., σελ. 20

τους σκοπούς των πράξεών μας. Υπάρχουν ηθικώς ουδέτεροι, ηθικώς ορθοί και ηθικώς εσφαλμένοι σκοποί και λόγοι των πράξεων.

Υπάρχουν πράξεις που αποσκοπούν στην πραγματοποίηση ιδιαίτερων, ατομικών επιθυμιών, προτιμήσεων ή αναγκών. Η λογική που διέπει το συλλογισμό του τρόπου διενέργειας αυτών των πράξεων έχει υποθετικό χαρακτήρα : «Σε περίπτωση που θέλεις να ικανοποιήσεις την α ανάγκη σου, τότε θα πρέπει να πράξεις το β». Ή, αλλιώς, «έχεις λόγο για να πράξεις το β υπό την προϋπόθεση ότι επιθυμείς να ικανοποιήσεις την α ανάγκη». Οι λόγοι της πράξης που τίθενται υπό προϋποθέσεις είναι οι εργαλειακοί- υποθετικοί λόγοι. Οι εργαλειακοί λόγοι έγκεινται στην ανεύρεση των κατάλληλων μέσων για την πραγματοποίηση των υποκειμενικών σκοπών. Είναι λόγοι εξηγητικοί της διενέργειας της πράξης, και ειδικά είναι εξηγητικοί της αποτελεσματικότητάς της. Στις περιπτώσεις αυτές η ορθότητα της πράξης έγκειται ακριβώς στην αποτελεσματικότητά της. Στο γεγονός, δηλαδή, ότι έχει ακολουθηθεί ακριβώς εκείνη η διαδικασία που εξασφάλισε τις κατάλληλες συνθήκες ώστε να επέλθει το στοχούμενο αποτέλεσμα. Αναμφισβήτητα, απαιτείται έλλογος συλλογισμός και συνοχή στη σκέψη για την επιτυχή πραγμάτωση των υποκειμενικών σκοπών. Όμως ο ηθικός συλλογισμός απαιτεί κάτι παραπάνω. Απαιτεί την ανεύρεση και την πραγμάτωση σκοπών που είναι ηθικώς ορθοί.¹⁴³ Ο ηθικός συλλογισμός μοιράζεται, μεν, με τον υποθετικό συλλογισμό τον επιτακτικό του χαρακτήρα, αλλά έχει μια ειδοποιό διαφορά. Ο ηθικός συλλογισμός δεν οδηγεί (ή μάλλον δεν οδηγεί κατ' ανάγκην) στην αποτελεσματική, αλλά οδηγεί στην ηθικώς ορθή πράξη. Τι είδους είναι αυτός ο συλλογισμός στον ηθικό κονστρουκτιβισμό; Και πώς οδηγεί στην υπόδειξη της ηθικά ορθής πράξης; Εάν η ορθή πράξη βάσει του υποθετικού συλλογισμού είναι η αποτελεσματική πράξη, τότε ποια είναι, βάσει του ηθικού συλλογισμού, η ορθή πράξη;

Στον ηθικό κονστρουκτιβισμό, όπως υπογραμμίζει η Street, *τα αποτελέσματα ενός συλλογισμού που λαμβάνει χώρα με μια συγκεκριμένη διαδικασία είναι ορθά ακριβώς επειδή είναι προϊόντα αυτής της διαδικασίας. Δηλαδή η ορθότητα στον κονστρουκτιβισμό συνίσταται στην ανάδυσή της από μια συγκεκριμένη διαδικασία και όχι στην ταύτισή της με τη συγκεκριμένη διαδικασία.*¹⁴⁴ Ή, σύμφωνα με τη διατύπωση του Rawls, στον ηθικό κονστρουκτιβισμό, *το αποτέλεσμα της διαδικασίας είναι ορθό*

¹⁴³ Βλέπε και Τσινόρεμα, ο.π., σελ 227.

¹⁴⁴ Street, ο.π., σελ. 212.

επειδή προέρχεται από τη σωστή εύλογη και έλλογη, διαδικασία, η οποία έχει ακολουθηθεί με ορθό τρόπο.¹⁴⁵ Πώς προκύπτει η εύλογη και έλλογη διαδικασία; Τι είναι αυτό που εξασφαλίζει ότι είναι εύλογη και έλλογη και ότι έχει ακολουθηθεί σωστά;

Αναλογιζόμενοι το πρόβλημα φθάνουμε στη λύση του. Αναλογιζόμενοι το τι συγκροτεί την ηθική πράξη φθάνουμε να «κατασκευάσουμε», υπό αυστηρούς όρους λογικής συνοχής, τις αρχές της, τους λόγους δικαιολόγησής της. Προαπαιτούμενο για την επίλυση κάθε προβλήματος είναι η ικανότητα λογικής συνέπειας.¹⁴⁶ Προαπαιτούμενο για την επίλυση του ηθικού προβλήματος είναι η επίγνωση ότι η λογική συνέπεια πρέπει να οδηγεί στην πρακτική δέσμευση.

Ποιοι είναι οι όροι της (ηθικής) πράξης; Η τήρηση της δυνατότητας του αυτοκαθορισμού κάθε (ηθικού) δρώντος¹⁴⁷ (όσο αυτό είναι εφικτό ανάλογα με τις ειδικές περιστάσεις, όπως η ηλικία, η πνευματική κατάσταση κ. λ. π.) αποτελεί βασικό όρο της (ηθικής) πράξης. Ο αυτοκαθορισμός του δρώντος έγκειται στη δυνατότητά του να επιλέγει ο ίδιος τις αρχές και τους λόγους της πράξης του. Αυτό υποδηλώνεται με τη φράση «φέρω την ευθύνη των πράξεών μου». Για να διατηρηθεί η δυνατότητα αυτοκαθορισμού όλων των (ηθικών) δρώντων απαιτείται να τεθεί ένας περιορισμός και συγχρόνως μια δέσμευση στον ατομικό αυτοκαθορισμό. Όταν κάνουμε λόγο για ηθική πράξη δεχόμαστε ότι αυτοκαθοριζόμενοι οι ίδιοι ως δρώντες θα πρέπει να επιτρέπουμε, και μάλιστα να δημιουργούμε τις συνθήκες της δυνατότητας αυτοκαθορισμού και όλων των άλλων. Έτσι, η αρχή βάσει της οποίας πράττουμε θα πρέπει να είναι μια αρχή που η βούλησή μας επιλέγει, αλλά συγχρόνως μια αρχή που θα επιτρέπει στη βούληση όλων των άλλων να επιλέγει τις αρχές των δικών τους πράξεων. Συνεπώς η βούλησή μας θα πρέπει να αυτοπεριοριστεί

¹⁴⁵ Rawls, *Lectures on the history of moral philosophy*, ο.π., σελ. 242. Για την κατανόηση των «βημάτων» της καντιανής κονστρουκτιβιστικής διαδικασίας παραγωγής ηθικών αρχών, βλέπε Korsgaard, *The Constitution of Agency: Essays on Practical Reason and Moral Psychology*, ο.π., σελ. 319 – 321. Η Korsgaard παραλληλίζει τον τρόπο με τον οποίον ο Kant εντοπίζει και λύνει το πρόβλημα της ελευθερίας της βούλησης με τον τρόπο που ο Rawls εντοπίζει και λύνει το πρόβλημα της ελευθερίας των πολιτών σε μια φιλελεύθερη κοινωνία.

¹⁴⁶ Βλέπε και Τσινόρεμα, ο.π., σελ. 227.

¹⁴⁷ Όπως θα αναδείξουμε στο επόμενο κεφάλαιο, ο κάθε δρων αυτοκαθορίζεται με τις πράξεις του και οι πράξεις συστήνουν την προσωπική ταυτότητα του κάθε δρώντος. Όπως αναδεικνύει η Korsgaard στο τελευταίο της βιβλίο, η λειτουργία της πράξης είναι η αυτοσυγκρότηση. Βλέπε, Korsgaard, *Self-Constitution*, Oxford, Oxford University Press, 2009, σελ. xii.

υπακούοντας σε έναν δικό της νόμο (έτσι ώστε αυτοπεριοριζόμενη να είναι ταυτοχρόνως αυτοκαθοριζόμενη, δηλαδή αυτόνομη) ο οποίος θέτοντας περιορισμό στην ίδια θα διατηρήσει τη δυνατότητα της βούλησης κάθε άλλου έλλογου όντος να μπορεί να πράττει αναλόγως. Το αίτημα της ηθικής είναι αίτημα συνοχής της σκέψης και της πράξης.

Η ευρεία αναστοχαστική ισορροπία του John Rawls ¹⁴⁸ εκφράζει ακριβώς αυτό το αίτημα της συνοχής. Πρόκειται για μεθοδολογικό εύρημα σύμφωνα με το οποίο οι αρχικές μας ηθικές πεποιθήσεις (αυτές που είθισται να αποκαλούμε ενοράσεις) ελέγχονται από τις υπόλοιπες ηθικές κρίσεις μας, σε συνδυασμό με τα σχετικά με αυτές γεγονότα. Πρόκειται για μια αυστηρή διαδικασία έλλογης επεξεργασίας του συνόλου των ηθικών μας κρίσεων κατά την οποία όλες ανεξαιρέτως οι κρίσεις μας υποβάλλονται σε έλεγχο και στην πιθανότητα αναθεώρησής τους και όλων η ορθότητα επιβεβαιώνεται με την πρακτική εφαρμογή τους. ¹⁴⁹

Το αίτημα της ηθικής, όμως, δεν είναι μόνον αίτημα συνοχής της σκέψης και της πράξης. Είναι, επιπρόσθετα, και αίτημα δέσμευσης της σκέψης και της πράξης. Έτσι προκύπτει η έννοια της αντικειμενικότητας της ηθικής στον κονστρουκτιβισμό. Στον κονστρουκτιβισμό το αίτημα της ηθικής είναι τελικά μεθοδολογικό. Πρόκειται, όπως σημειώνει η Σταυρούλα Τσινόρεμα, για το αίτημα της καθολικευσιμότητας. ¹⁵⁰ Ο ηθικός νόμος, η κατηγορική προσταγή του Immanuel Kant, δεν είναι παρά η διατύπωση του ηθικού αιτήματος. Το ηθικό αίτημα έγκειται στην ενεργοποίηση της δυνατότητας της υιοθέτησης των υποκειμενικών λόγων της πράξης μου από όλους τους άλλους, όταν βρίσκονται σε παρόμοιες συνθήκες. Η διατύπωση του ηθικού αιτήματος ταυτίζεται με την επίλυσή του : Η κατηγορική προσταγή είναι η διατύπωση και ταυτόχρονα η επίλυση του ηθικού αιτήματος : *Πράττε μόνο σύμφωνα με ένα τέτοιο γνώμονα, μέσω του οποίου να μπορείς συνάμα να θέλεις, αυτός ο γνώμονας να γίνει καθολικός νόμος.* ¹⁵¹ Από την απάντηση στο αίτημα της καθολικευσιμότητας προκύπτει ο απροϋπόθετος, κατηγορικός χαρακτήρας της

¹⁴⁸ Η μέθοδος της ευρείας αναστοχαστικής ισορροπίας έλκει την καταγωγή της από τον John Rawls. Βλέπε, Rawls, *A Theory of Justice*, Cambridge, Harvard University Press, 1971, σελ. 19-21, 48-51.

¹⁴⁹ Βλέπε, Rawls, "The Independence of Moral Theory", In, *Proceedings and Adresses of the American Philosophical Association*, Vol. 48, (1974- 1975), σελ. 8.

¹⁵⁰ Βλέπε, Τσινόρεμα, ο.π., σελ. 230.

¹⁵¹ Immanuel Kant, *Ta Θεμέλια της Μεταφυσικής των Ηθών*, Μετάφραση Γιάννης Τζαβάρας, Εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννενα 1984, σελ. 71.

δέσμευσης της ηθικής πράξης. Η επιλογή ιδιαίτερων, ενδεχομενικών ή αυθαίρετων αρχών της πράξης μου, αρχών δηλαδή που αντιστέκονται στο αίτημα της καθολικευσιμότητας, καταλύει αυτήν την ίδια την έννοια της ηθικής. Ο ηθικός αυτοκαθορισμός είναι αυτονομοθεσία. Και καθώς ο αυτοκαθορισμός είναι συγκροτητικό στοιχείο της πράξης, η αυτονομοθεσία είναι συγκροτητικό στοιχείο της ηθικής πράξης. Αυτό σημαίνει ότι οι λόγοι της ηθικής πράξης δεν μπορεί παρά να είναι κατηγορικοί.

3.3. Επαλήθευσιμότητα της ηθικής κρίσης και αντικειμενικότητα στον ηθικό κονστρουκτιβισμό.

Έτσι, αν δεχθούμε ακολουθώντας την Korsgaard, ότι ο ηθικός κονστρουκτιβισμός μοιράζεται με τον ηθικό ρεαλισμό την παραδοχή ότι οι ηθικές προτάσεις είναι επιδεκτικές επαλήθευσης ή διάψευσης, θα πρέπει να έχει γίνει πλέον εμφανές ότι στην περίπτωση του κονστρουκτιβισμού η επαλήθευση και η διάψευση των ηθικών κρίσεων δεν σχετίζεται με κανένα γεγονός του κόσμου. Στην περίπτωση του ηθικού κονστρουκτιβισμού, όπως τονίζει η Korsgaard, αυτό που κάνει μια έννοια σωστή είναι ότι με αυτήν λύνεται ένα συγκεκριμένο πρόβλημα που έχει εντοπίσει ο κριτικός-πρακτικός Λόγος και όχι ότι περιγράφεται ένα κομμάτι του εξωτερικού κόσμου.¹⁵² Αυτό δεν σημαίνει ότι στον ηθικό κονστρουκτιβισμό δεν υπάρχουν κριτήρια αλήθειας και ψεύδους. Αυτό σημαίνει ότι τα κριτήρια της αλήθειας ή του ψεύδους «νομοθετούνται» από την ίδια την κανονιστική κρίση. Με όρους αναστοχαστικής ισορροπίας, στον κονστρουκτιβισμό, τα πρότυπα ορθότητας ή λάθους της κανονιστικής κρίσης συγκροτούνται [*are constitutively set*] από τον εξονυχιστικό έλεγχο στον οποίον υποβάλλονται οι κανονιστικές κρίσεις μέσα από το πλέγμα όλων των υπόλοιπων κανονιστικών κρίσεων του δρώντος που ζυγίζει τους λόγους της πράξης του, και κάθε δρώντος που θα ζύγιζε τους λόγους της πράξης του, σε συνδυασμό με μη κανονιστικά γεγονότα.¹⁵³ Και η επιτυχία της δοκιμασίας μιας

¹⁵² Βλέπε, Korsgaard, *The Constitution of Agency: Essays on Practical Reason and Moral Psychology*, ο.π., σελ. 323 – 324.

¹⁵³ Μια πολύ ισχυρή δόση καθολικευσιμότητας των πρακτικών λόγων είναι εντελώς συμβατή με τον μεταηθικό κονστρουκτιβισμό, σημειώνει η Street, καθώς τίποτα δεν αποκλείει την περίπτωση το “X να είναι λόγος για το Ψ” για κάθε δρώντα, δηλαδή από κάθε πρακτική σκοπιά, οποιοσδήποτε και εάν είναι ο δρων A και οποιοσδήποτε κι αν είναι οι ιδιαίτερες κανονιστικές του κρίσεις. Βλέπε, Street.ο.π., σελ. 225. Πρέπει να τονίσουμε ότι η φιλόσοφος αναφέρεται σε μια ευρεία έννοια του μεταηθικού

κανονιστικής κρίσης από τον έλεγχο στον οποίον υπόκειται μέσα από το πλέγμα των υπόλοιπων κανονιστικών κρίσεων ενός δρώντος δεν έγκειται στο εάν ο συγκεκριμένος δρων νομίζει ή πιστεύει ότι η κρίση αυτή άντεξε στον έλεγχο αλλά στο ότι αυτή η κρίση άντεξε στον έλεγχο.¹⁵⁴

Έτσι, στον (μετα)ηθικό κονστρουκτιβισμό αντικειμενικές είναι οι καθολικές αλήθειες. Πρόκειται για αλήθειες σε σχέση με τους λόγους της πράξης που «νομοθετούνται» από τη σκοπιά κάθε όντος που αξιολογεί. *Είναι καθολικά ορθές επειδή τα πρότυπα που δημιουργούνται από τις κανονιστικές κρίσεις κάθε δρώντος τις καθιστούν ορθές.*¹⁵⁵ Πρόκειται για την *αναστοχαστική ισορροπία* ανάμεσα σε κανονιστικές κρίσεις και μη κανονιστικά γεγονότα. Στον (μετα)ηθικό κονστρουκτιβισμό η *αναστοχαστική ισορροπία δεν έχει μόνον επιστημολογική αλλά και συστατική [constitutive] σημασία.* Το να αντέξει μια ηθική κρίση στον αυστηρό έλεγχο ενός συνόλου άλλων ηθικών κρίσεων είναι η αναστοχαστική ισορροπία και αυτό δεν αποτελεί απλώς μια ένδειξη ότι μια κρίση είναι σωστή αλλά σε αυτό έγκειται η ορθότητα της κρίσης.¹⁵⁶

3.4 Αποτελεί ή όχι τελικά ο κονστρουκτιβισμός διακριτή μεταηθική θεωρία; (Μετα)Ηθικός Κονστρουκτιβισμός.

Όπως είδαμε, σε μια πρώτη προσέγγιση του όρου, δηλαδή στην ευρεία του εκδοχή νοούμενος, ο κονστρουκτιβισμός μπορεί να συντελεσθεί με διαφορετικά «υλικά», άρα και με ρεαλιστικά- νατουραλιστικά.¹⁵⁷ Έτσι, για ορισμένους παραμένει ανοιχτό το ερώτημα εάν ο κονστρουκτιβισμός αποτελεί τελικά μια διακριτή

κονστρουκτιβισμού και όχι αποκλειστικά στον καντιανό κονστρουκτιβισμό. Διακρίνει, μάλιστα, ανάμεσα σε *περιεχομενικό* και *φορμαλιστικό* μεταηθικό κονστρουκτιβισμό, στον πρώτο εκ των οποίων κατατάσσει την ηθική θεωρία του Kant και της Korsgaard. Βλέπε, ο.π., σελ. 243, 244.

¹⁵⁴ Βλέπε, Street., ο.π., σελ., 231.

¹⁵⁵ Ο.π., σελ. 225.

¹⁵⁶ Ο.π., σελ. 238, 239.

¹⁵⁷ Ανάλογα με το εισερχόμενο υλικό [input] της εκάστοτε «κονστρουκτιβιστικής» θεωρίας. Όπως σημειώνει ο Shafer- Landau, *οι κονστρουκτιβιστές ενστερνίζονται τη πραγματικότητα ενός πεδίου, αλλά την εξηγούν με την επίκληση μιας κατασκευής από την οποίαν δημιουργείται αυτή η πραγματικότητα. Η εξήγηση αυτή έχει ως εξάγόμενο την ηθική πραγματικότητα. Εκεί που διακρίνονται οι κονστρουκτιβιστικές θεωρίες αναμεταξύ τους είναι οι διαφορετικές τους απόψεις σχετικά με το σωστό εισερχόμενο υλικό.* Βλέπε, Shafer - Landau, ο.π., σελ. 14

μεταηθική θεωρία,¹⁵⁸ και, συγχρόνως, το παράλληλο ερώτημα σχετικά με το ποια είναι τελικά τα «συμπαγέστερα» υλικά της ηθικής. Είδαμε ότι ο ηθικός κονστρουκτιβισμός της καντιανής παράδοσης δεν εντάσσεται με ασφάλεια στη διάκριση ανάμεσα σε ηθικό ρεαλισμό και ηθικό αντιρεαλισμό και δεν εντάσσεται στη διάκριση ανάμεσα σε γνωσιακές και μη γνωσιακές θεωρίες της ηθικής. Κάτι που σημαίνει ότι εντασσόμενος σε οποιαδήποτε από τις προηγούμενες κατηγορίες χάνει τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του. Ποιος ακριβώς είναι αυτός ο ιδιαίτερος χαρακτήρας του (μετα)ηθικού κονστρουκτιβισμού της καντιανής παράδοσης που τον τοποθετεί στην ιδιαίτερη κατηγορία που προτείνει ο Βιρβιδάκης;

Για να κατανοήσουμε πληρέστερα την ιδιαιτερότητα του κονστρουκτιβισμού της καντιανής παράδοσης είναι διαφωτιστικό να παρακολουθήσουμε έναν άλλον τρόπο διάκρισης που προτείνεται στη βιβλιογραφία ανάμεσα σε δυο μορφές κονστρουκτιβισμού: τη διάκριση της Street ανάμεσα σε *περιορισμένο*[*restricted*]/*κανονιστικό* και *πλήρη* [*thoroughgoing*] ή *μεταηθικό* κονστρουκτιβισμό.¹⁵⁹ Αυτό που καταρχήν, κατά την Street, χαρακτηρίζει κάθε κονστρουκτιβιστική θεωρία της ηθικής είναι η άποψη ότι *η ορθότητα ή η μη ορθότητα ενός (συγκεκριμένου) συνόλου κανονιστικών κρίσεων έγκειται στο εάν αυτές οι κρίσεις αντέχουν στον εξονυχιστικό έλεγχο μιας (συγκεκριμένης) διαδικασίας κατασκευής* [*procedure of construction*] *από την σκοπιά ενός άλλου (συγκεκριμένου) συνόλου από περαιτέρω κανονιστικές κρίσεις*.¹⁶⁰ Αυτό, με άλλα λόγια, σημαίνει ότι και στις δυο αυτές εκδοχές του

¹⁵⁸ Αυτή η σύγχυση, όπως αναφέρει η Street, είναι εμφανής στους Stephen Darwall, Allan Gibbard and Peter Railton, “Toward Fin de Siecle Ethics: Some Trends”, ο.π., και στους Nadeem Hussain and Nishi Shah, “Misunderstanding Metaethics: Korsgaard’s Rejection of Realism”, In, *Oxford Studies in Metaethics*, vol. 1, Russ Shafer- Landau (ed), Oxford Clarendon Press, 2006. Βλέπε, Street, ο.π., σελ. 208, υποσημ. 2. Αυτό που ισχυρίζονται οι Darwall, Gibbard και Railton είναι ότι ο κονστρουκτιβισμός είναι μόνον περιεχομενικός και κανονιστικός και ότι παρακάμπτει την παραδοσιακή μεταηθική. Πρέπει ωστόσο να υπογραμμίσουμε ότι στην ταξινόμησή τους η καντιανή ηθική θεωρία κατατάσσεται στις θεωρίες του πρακτικού Λόγου, σε διακριτή κατηγορία από τον κονστρουκτιβισμό. Βλέπε, Stephen Darwall, Allan Gibbard and Peter Railton, ο.π., σελ. 140-144.

¹⁵⁹ Βλέπε, Street, ο.π. Η διάκριση της Street ανάμεσα σε *περιορισμένο* και *πλήρη* ή *μεταηθικό* κονστρουκτιβισμό είναι ανάλογη με τη διάκριση της O’ Neil ανάμεσα σε *ισχνό* και *ισχυρό* κονστρουκτιβισμό. Βλέπε, ανωτέρω, σελ. 24, υποσημ. 69. Αλλά και η Korsgaard υπονοεί μια ανάλογη διάκριση όταν κάνει λόγο για *βαθύ* κονστρουκτιβισμό Βλέπε, Korsgaard, *The Constitution of Agency: Essays on Practical Reason and Moral Psychology*, ο.π., σελ. 324.

¹⁶⁰ Street, ο.π.

κονστρουκτιβισμού τα πρότυπα της ορθότητας ή της μη ορθότητας ενός συνόλου κανονιστικών κρίσεων δίδονται «από μέσα» ή «νομοθετούνται» από μια περαιτέρω πρακτική σκοπιά.¹⁶¹ Και σε αυτό ακριβώς έγκειται η ορθότητα της κανονιστικής κρίσης στον κονστρουκτιβισμό. Όταν λέμε ότι μια κανονιστική κρίση είναι ορθή σημαίνει ότι η εν λόγω κρίση άντεξε στον εξονυχιστικό έλεγχο στον οποίον υποβλήθηκε μέσα από αυτήν την πρακτική σκοπιά.¹⁶² Οι λόγοι της πράξης στους οποίους αναφέρεται το υπό εξέταση σύνολο κανονιστικών κρίσεων [*target set of normative judgments*] αποτελούν το προϊόν της κατασκευής, ενώ οι λόγοι που σχετίζονται με το θεμελιώδες σύνολο των κανονιστικών κρίσεων [*grounding set of normative judgments*], το ευρύτερο σύνολο των κρίσεων, δηλαδή, που θα υποβάλλει σε έλεγχο το υπό εξέταση ειδικότερο σύνολο, αποτελούν το υλικό της κατασκευής.¹⁶³ Στην περίπτωση που το υπό εξέταση σύνολο των κανονιστικών κρίσεων των σχετικών με τους λόγους της πράξης είναι *ιδιαιτέρο* και *περιορισμένο* και το θεμελιώδες σύνολο των περαιτέρω κρίσεων *συγκεκριμένο* και *καθορισμένο* τότε πρόκειται για *περιορισμένο* κονστρουκτιβισμό. Στην περίπτωση που τόσο το υπό εξέταση όσο και το θεμελιώδες σύνολο περιλαμβάνει όλες τις κανονιστικές κρίσεις ενός δρώντος και όχι επιμέρους σύνολα κανονιστικών κρίσεων, τότε πρόκειται για *μεταηθικό* ή *πλήρη* κονστρουκτιβισμό.¹⁶⁴ Γίνεται αντιληπτό ότι στην περίπτωση του *περιορισμένου* κονστρουκτιβισμού οι εκδοχές του ποικίλλουν ανάλογα με το περιεχόμενο του υπό εξέταση συνόλου των κρίσεων, ανάλογα με τη διαδικασία του *αναστοχαστικού ελέγχου* που ακολουθείται για τον έλεγχο των κρίσεων και ανάλογα με το περιεχόμενο του θεμελιώδους συνόλου των κανονιστικών κρίσεων.¹⁶⁵ Ανάλογα δηλαδή με το υλικό που θα χρησιμοποιηθεί και με το προϊόν που θα προκύψει από την κατασκευή. Ο *περιορισμένος* κονστρουκτιβισμός δεν αποφαίνεται σχετικά με το πού έγκειται η

¹⁶¹ Ο.π., 209.

¹⁶² Βλέπε, ο.π. Υπό αυτήν την έννοια, σύμφωνα με την Street, μια κονστρουκτιβιστική προσέγγιση της ηθικής είναι συμβατή με την παραδοχή των *δαρβινικών παραδοχών* με τον εξής τρόπο: *Η αξιολογική αλήθεια είναι μια συνάρτηση του τρόπου με τον οποίον όλες οι αξιολογικές κρίσεις τις οποίες οι εξελικτικές διαδικασίες έχουν εξασκήσει επάνω μας (μαζί με όλες τις υπόλοιπες αιτίες) αντέχουν στον εξονυχιστικό έλεγχο η μία της άλλης. Τελεί, δηλαδή, σε συνάρτηση με αυτό που θα αναδυόταν από αυτές τις κανονιστικές κρίσεις στην αναστοχαστική ισορροπία.* Street, “A Darwinian Dilemma”, ο.π., σελ. 154.

¹⁶³ Βλέπε, Street, “Constructivism about Reasons”, ο.π., σελ 210 και 226.

¹⁶⁴ Βλέπε, ο.π., σελ. 209, 210.

¹⁶⁵ Βλέπε, ο.π., σελ. 210

ορθότητα του θεμελιώδους συνόλου των κανονιστικών κρίσεων, έτσι προϋποθέτει κάποια πρότυπα ορθότητας, τα οποία συνιστούν στην περίπτωση αυτή το υλικό της κατασκευής, ως παραδεδομένα.¹⁶⁶ Και όταν, επιπλέον, παρακάμπτει τη μεταφυσική εξέταση του υλικού κατασκευής μένει «ανοιχτός» σε ποικίλες μεταηθικές «ερμηνείες» καθώς ενδέχεται να έχει συντελεσθεί με οποιασδήποτε φύσης υλικά.¹⁶⁷ Όταν δηλαδή μια κονστρουκτιβιστική θεωρία δεν φθάνει να δομήσει τον έσχατο λόγο της πράξης, τότε αφήνει ανοιχτή τη δυνατότητα να *εμπλαισιωθεί* [*capable of being emdedded*] σε διάφορες μεταηθικές παραδόσεις, του ρεαλισμού συμπεριλαμβανομένου.¹⁶⁸ Έτσι, ο *περιορισμένος* κονστρουκτιβισμός μπορεί να είναι κάποια μορφή συμβολαιοκρατίας, ή όπως σημειώνει η Street, ακόμη και ωφελιμισμού.¹⁶⁹

¹⁶⁶ Βλέπε, ο.π., σελ 226.

¹⁶⁷ Τέτοιες, επισημαίνει η Street, είναι οι περιπτώσεις των θεωριών του Rawls και του Scanlon. Ο Rawls δεν κατασκευάζει το «αγαθό» και αποσιωπά τη φύση του. Ο Scanlon δεν κατασκευάζει τους λόγους της πράξης και αποσιωπά τη φύση τους. Βλέπε, Street, ο.π., σελ. 217, υποσημ. 23 και 25, 218, υποσημ. 26, 219. Δες και Korsgaard, *The Constitution of Agency: Essays on Practical Reason and Moral Psychology*, ο.π., σελ. 324. Ο Rawls κατασκευάζει τις αρχές της δικαιοσύνης αλλά δεν κατασκευάζει το «αγαθό». Βλέπε, Rawls, *A Theory of Justice*, ο.π. Ο Scanlon κατασκευάζει τις ηθικές αρχές αλλά δεν κατασκευάζει τους λόγους της πράξης. Βλέπε, T. M. Scanlon, *What we Own to Each Other*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 2000. Για μίαν ανάλυση των διαφορών ανάμεσα στις θεωρίες των Rawls και Scanlon από την οποίαν προκύπτει ότι ο Rawls είναι μάλλον συμβολαιοκράτης παρά κονστρουκτιβιστής και ότι Scanlon είναι μάλλον κονστρουκτιβιστής παρά συμβολαιοκράτης, βλέπε Ο' Neill, "Constructivism vs Contractualism", ο.π.

¹⁶⁸ Βλέπε, Street, ο.π., σελ 217.

¹⁶⁹ Βλέπε, ο.π., σελ. 212, υποσημ. 12. Για μια εξήγηση της θεώρησης της συμβατότητας του ωφελιμισμού με την ισχνη εκδοχή του κονστρουκτιβισμού, βλέπε και Ο' Neill, ο.π., σελ. 320. Είναι μετά από αυτά εμφανές ότι ο κονστρουκτιβισμός στην εκδοχή του ως *περιορισμένου* δεν αποτελεί καταρχήν μια διακριτή μεταηθική θέση καθώς στοχεύει στη δικαιολόγηση και διευθέτηση ενός συγκεκριμένου συνόλου κανονιστικών κρίσεων, βάσει κάποιων συγκεκριμένων προτύπων ορθότητας τα οποία εκλαμβάνει ως δεδομένα. Ο *περιορισμένος* κονστρουκτιβισμός είναι *περιεχομενικός* και *κανονιστικός*. Βλέπε, Street, ο.π., σελ. 218, 219, 226. Η Street, πάντως, υποστηρίζει ότι παρότι ο *περιορισμένος* κονστρουκτιβισμός αποφεύγει να είναι εμφανώς μεταηθικός, ωστόσο, περιέχει *σπέρματα* μεταηθικής. Κι αυτό επειδή κάθε εκδοχή του *περιορισμένου* κονστρουκτιβισμού επιμένει στο γεγονός ότι η ορθότητα ενός συνόλου κανονιστικών κρίσεων είναι ζήτημα του κατά πόσον οι κανονιστικές αυτές κρίσεις αντέχουν τον εξονυχιστικό έλεγχο στον οποίον υπόκεινται από τη σκοπιά άλλων περαιτέρω κανονιστικών κρίσεων. Αυτό με άλλα λόγια σημαίνει ότι τα κριτήρια της ορθότητας των κανονιστικών κρίσεων δεν τίθενται από καμία εξωτερική κανονιστική τάξη η οποία ενυπάρχει

Το βασικό, λοιπόν, σημείο στο οποίο διαφέρει ο *περιορισμένος* από τον *πλήρη* κονστρουκτιβισμό είναι ότι ο πρώτος δεν φθάνει να «κατασκευάσει» τον βαθύτερο, τον έσχατο, θεμελιώδη λόγο της πράξης. Υπάρχει ένα σημείο στο οποίο σταματάει. Στο σημείο αυτό είναι ακριβώς που προϋποθέτει μιαν αξία ή ένα γεγονός του κόσμου. Και στο σημείο αυτό ακριβώς είναι, πρέπει να παρατηρήσουμε, που εισρέει ο ρεαλισμός στον κονστρουκτιβισμό. Όπως το θέτει η Korsgaard, το ζήτημα είναι πόσο βαθειά «μέχρι κάτω» μπορεί να φθάσει η κονστρουκτιβιστική διαδικασία, ώστε να «κατασκευασθούν» ακόμη και οι στοιχειωδέστεροι λόγοι της πράξης.¹⁷⁰

Στον *πλήρη* ή *μεταηθικό* κονστρουκτιβισμό αντίθετα, τόσο το υπό εξέταση όσο και το θεμελιώδες σύνολο των κανονιστικών κρίσεων απαρτίζονται από όλες τις κανονιστικές κρίσεις ενός δρώντος. Ο μεταηθικός κονστρουκτιβισμός είναι, με άλλα λόγια, η κριτική θεώρηση όλων των λόγων της πράξης. Αυτό σημαίνει ότι οι λόγοι δεν ορίζονται βάσει άλλων περαιτέρω λόγων, αλλά προσδιορίζονται με βάση το τι ένας συγκεκριμένος δρών κρίνει ότι αποτελεί τον λόγο της πράξης του και βάσει του πώς αυτές οι κρίσεις του συγκεκριμένου δρώντος αντέχουν στον εξονυχιστικό έλεγχο που υπόκεινται αναμεταξύ τους. Πρόκειται για το πλέγμα του συνόλου των κανονιστικών κρίσεων, καθεμία από τις οποίες υπόκειται στον έλεγχο και πρέπει να δοκιμασθεί επιτυχώς από τον εξονυχιστικό έλεγχο όλων των υπόλοιπων κρίσεων.¹⁷¹ Στον καντιανό ηθικό κονστρουκτιβισμό, που είναι τόσο μεταηθικός όσο και κανονιστικός, δεν προϋποτίθεται καμία παραδεδομένη ηθική αξία και καμία παραδεδομένη κανονιστική κρίση. Τόσο οι ηθικές αξίες όσο και οι ηθικές κρίσεις είναι απόρροια μιας διαδικασίας, και πιο συγκεκριμένα, της διαδικασίας της αυτονομοθεσίας, καθώς κάθε λόγος της πράξης αποτελεί προϊόν «κατασκευής» του κριτικού-πρακτικού Λόγου.¹⁷²

ανεξάρτητη από τις ηθικές δεσμεύσεις και υποχρεώσεις των ηθικών δρώντων. Αλλά τα κριτήρια της ορθότητας τίθενται μέσα από την σκοπιά του ίδιου του δρώντα και των περαιτέρω κανονιστικών κρίσεων του. Αλλά αυτό ακριβώς, όπως επισημαίνει η Street, είναι η *βασική ιδέα* της μεταηθικής πρότασης του κονστρουκτιβισμού : ότι ο καθορισμός της ορθότητας των κανονιστικών κρίσεων πρέπει πάντοτε να γίνεται μέσα από κάποια πρακτική σκοπιά η οποία *συνίσταται* στην αποδοχή της ύπαρξης περαιτέρω κανονιστικών κρίσεων. Βλέπε, ο.π., σελ. 219, 220.

¹⁷⁰ Βλέπε, Korsgaard, *The Constitution of Agency: Essays on Practical Reason and Moral Psychology*, ο.π., σελ. 324.

¹⁷¹ Βλέπε, Street, ο.π., σελ. 225, 226.

¹⁷² Βλέπε, ο.π., σελ. 229, 230 και Korsgaard, *The Sources of Normativity*, ο.π., σελ. 112.

Γίνεται εμφανές ότι στην περίπτωση του μεταηθικού κονστρουκτιβισμού, όπως σημειώνει η Ο' Neill, το υλικό και το σχέδιο, η διαδικασία δηλαδή της κατασκευής ταυτίζονται.¹⁷³ Τόσο το θεμελιώδες σύνολο των κανονιστικών κρίσεων, όσο και η διαδικασία «κατασκευής» είναι φορμαλιστικά, δεν έχουν δηλαδή περιεχόμενο.¹⁷⁴ Αυτό σημαίνει ότι ο μεταηθικός κονστρουκτιβισμός, δεν κάνει ουδεμία περιεχομενική υπόθεση σχετικά με τους λόγους της πράξης του δρώντος. Έτσι τα μόνα υλικά για τα οποία θα μπορούσαμε να κάνουμε λόγο στην περίπτωση αυτή είναι οι ίδιες οι κανονιστικές κρίσεις του σχετικού δρώντος.¹⁷⁵ Ο μεταηθικός κονστρουκτιβισμός γεφυρώνει τις μεταφυσικές και επιστημολογικές μας ανησυχίες σχετικά με τους λόγους της πράξης υποστηρίζοντας ότι *όλοι οι λόγοι σε τελευταία ανάλυση «κατασκευάζονται» ή καλύτερα ενυπάρχουν στην ή δίδονται μέσα από την πρακτική σκοπιά όντων που θεωρούν ότι διαθέτουν λόγους.*¹⁷⁶

Μια εμβριθής εξέταση του ηθικού κονστρουκτιβισμού καθιστά, λοιπόν, φανερό ότι ο κονστρουκτιβισμός της καντιανής παράδοσης αποτελεί διακριτή (μετα)ηθική θεωρία που αποτελεί, μάλιστα, ακριβώς τον έτερο πόλο του ηθικού ρεαλισμού, σε κάθε εκδοχή του τελευταίου. *Εάν, άλλωστε, γράφει η Ο' Neill, υπήρχε μια ανεξάρτητη ηθική τάξη των πραγμάτων, στην οποία μπορούσαμε να έχουμε πρόσβαση, τότε ο ηθικός ρεαλισμός θα μπορούσε να εδραιωθεί και στην περίπτωση*

¹⁷³ Βλέπε, Ο'Neil, "Vindicating reason", ο.π., σελ. 291.

¹⁷⁴ Βλέπε, Street, ο.π., σελ. 225, 226.

¹⁷⁵ Σύμφωνα με τον Rawls καθώς κάθε κατασκευή βασίζεται σε ένα ελάχιστο υλικό, το ελάχιστο υλικό της κατασκευής στον καντιανό κονστρουκτιβισμό είναι η έννοια των ελεύθερων και ίσων προσώπων ως *ορθολογικών και έλλογων* [rational/ reasonable]. Βλέπε, Rawls, *Lectures on the history of moral philosophy*, ο.π., σελ. 240.

¹⁷⁶ Street ο.π., σελ. 227, 239. Ωστόσο, ενδέχεται και με αυτόν τον τρόπο να μπορούν να προκύψουν περιεχομενικές αρχές επισημαίνει η Street και τελικά διακρίνει ανάμεσα σε δυο είδη μεταηθικού κονστρουκτιβισμού : τον *περιεχομενικό* και τον *φορμαλιστικό*. Το σημείο στο οποίο διαφέρουν μεταξύ τους αυτά τα δυο είδη του μεταηθικού κονστρουκτιβισμού είναι η θεώρηση περί του εάν τελικά υπάρχουν λόγοι της πράξης κοινοί σε όλους τους δρώντες για τον λόγο και μόνον ότι οι δρώντες αυτοί είναι έλλογα όντα τα οποία υιοθετούν κανονιστικές κρίσεις. Στον περιεχομενικό ο αναστοχασμός των λόγων της πράξης καταλήγει σε μια συγκεκριμένη ουσιώδη αξία, ενώ στον φορμαλιστικό δεν υπάρχει έσχατη ουσιώδης ηθική αξία, όσο βαθειά κι αν «σκάψει» κανείς στους λόγους της πράξης. Στον πρώτο ανήκει η περίπτωση της θεωρίας του Kant και της Korsgaard. Ο δεύτερος έχει στοιχεία από τον καντιανό κονστρουκτιβισμό αλλά και από τη θεωρία του Hume. Η Street υποστηρίζει τον φορμαλιστικό κονστρουκτιβισμό. Βλέπε, Street, ο.π., σελ. 243-245.

εκείνη οι κονστρουκτιβιστικές προσεγγίσεις της ηθικής θα εξαλείφονταν.¹⁷⁷ Επειδή ακριβώς η ηθική τάξη θα βρισκόταν ήδη έτοιμη στον εξωτερικό κόσμο της εμπειρίας κι ανεξάρτητη από τους ανθρώπινους δρώντες, έστω και αν αυτοί αργότερα την «συλλάμβαναν» με τη σκέψη τους. Ο μεταηθικός κονστρουκτιβισμός, με τα λόγια της Street, προϋποθέτει την απόρριψη του ρεαλισμού.¹⁷⁸

4. Συμπεράσματα.

Είδαμε ότι το ισχυρότερο επιχείρημα υπέρ του ηθικού ρεαλισμού είναι η ανεξαρτησία (ή, έστω, στις σύγχρονες μορφές του, η ισχνή εξάρτηση) της ηθικής από τον νου των υποκειμένων, με την έννοια της ανεξαρτησίας της αντικειμενικότητας της ηθικής κρίσης από υποκειμενικές γνώμες και πεποιθήσεις. Όμως, όπως επίσης είδαμε, η «εξαντικειμενικοποίηση» ή αλλιώς η φυσικοποίηση ή ο εκβιολογισμός της ηθικής καθιστούν την ηθική αξιολόγηση ευάλωτη στον σχετικισμό και τον σκεπτικισμό και την ηθική κρίση αδρανή ως προς την κινητοποίηση και τη δέσμευση στην ηθική πράξη. Καθιστούν μάλιστα εντελώς αδύνατον τον απροϋπόθετο χαρακτήρα της ηθικής δέσμευσης, καθώς ο ηθικός ρεαλισμός έγκειται στην εμπειρική ανεύρεση των υποθετικών – εργαλειακών λόγων της πράξης.

Ο ηθικός κονστρουκτιβισμός, αντίθετα, προτείνει την αρχιτεκτονική των λόγων της πράξης από τον έλλογο συλλογισμό του υποκειμένου. Εδώ, η εξάρτηση της ηθικής από τον νου είναι, όπως ήδη διαφάνηκε, και όπως θα αναλυθεί περισσότερο στο επόμενο κεφάλαιο, ισχυρότατη. Όμως ο ισχυρός αυτός τρόπος της σύνδεσης της ηθικής με το υποκείμενο με κανέναν τρόπο δεν πρέπει να συγχέεται με τη μεταηθική θέση του υποκειμενισμού. Στον ηθικό κονστρουκτιβισμό το γεγονός ότι πηγή της ηθικής είναι το υποκείμενο όχι μόνον δεν εκβάλλει στον υποκειμενισμό και στον σχετικισμό, αλλά τουναντίον δημιουργεί την αντικειμενικότητα. Το υποκείμενο στον καντιανό κονστρουκτιβισμό είναι η πηγή της κανονιστικότητας και της αντικειμενικότητας

Η αντικειμενικότητα στην ηθική δεν εξαρτάται από τα περιεχομενικά, απόλυτα και δογματικά πρότυπα ορθότητας και λάθους που «ανακαλύπτει» και «εφαρμόζει» ο ρεαλισμός. Ο ηθικός κονστρουκτιβισμός υποστηρίζει ότι ένα υποκείμενο δεν έχει λόγους της πράξης παρά μόνον από τη στιγμή που αναγνωρίζει

¹⁷⁷ Onora O’Neil, *Constructivism vs Contractualism*, ο.π., σελ. 321.

¹⁷⁸ Βλέπε, Street, ο.π., σελ. 220.

ότι έχει λόγους της πράξης. Μόνο από τη στιγμή που κάποιος αναγνωρίσει ότι έχει λόγους για πράξη δημιουργούνται τα κριτήρια αλήθειας ή ψεύδους αυτών των λόγων. Στον κονστρουκτιβισμό, με άλλα λόγια, η ηθική αντικειμενικότητα είναι απόρροια της θεμελιώδους επιλογής του υποκειμένου να γίνει ηθικός δρών. ¹⁷⁹ Έτσι, γίνεται εμφανές ότι ενώ στον ηθικό ρεαλισμό η έννοια της αλήθειας και του ψεύδους της ηθικής κρίσης είναι κυριολεκτική και θεωρητική, στον κονστρουκτιβισμό είναι πρακτική. ¹⁸⁰ Ο ρεαλισμός προσφέρει τα υλικά μιας περιχομενικής αντικειμενικότητας που αποτελεί μέρος του φυσικού / εμπειρικού κόσμου. Ο κονστρουκτιβισμός είναι η έλλογη κατασκευή της ηθικής αντικειμενικότητας, αυτής που συστήνει και συγκροτεί την ηθική κοινότητα. Αν σε κάποιο σημείο υπεισέρχεται ο ρεαλισμός στην καντιανή κονστρουκτιβιστική θεώρηση της ηθικής, είναι στην παραδοχή του «δεσμευτικού» περιορισμού των δρώντων, αν είναι αυτοί να συστήσουν μια ηθική κοινωνία. Αυτό που είναι αναπόφευκτο και αναπόδραστο στην ηθική, δεν είναι οι φυσικοί νόμοι, αλλά ο αμοιβαίος περιορισμός στην ελευθερία της πράξης των ελεύθερων ηθικών δρώντων. ¹⁸¹

Σε αντίθεση με το ρεαλιστικό νατουραλιστικό ρεύμα της ηθικής, στον κονστρουκτιβισμό οι ηθικές αρχές δεν ανευρίσκονται «έτοιμες» στη φύση και στην κοινωνία, όπου ανατρέχουμε να τις αποκαλύψουμε και στη συνέχεια να τις εφαρμόσουμε. Οι ηθικές αρχές είναι προϊόντα έλλογου αναστοχασμού, ερωτήσεων και απαντήσεων που τίθενται μέσα από μια αυστηρή ευρεία αναστοχαστική ισορροπία. Τόσο η θέση των ηθικών ερωτημάτων όσο και η απάντησή τους αποτελούν έργο του κριτικού – πρακτικού Λόγου. Η ηθική αξιολόγηση στον κονστρουκτιβισμό δεν έχει κανενός είδους μεταφυσική θεμελίωση. Το μοναδικό θεμέλιο της ηθικής πράξης έγκειται στην έλλογη, ενσυνείδητη ανθρώπινη αυτενέργεια. ¹⁸² *Η πρακτική φιλοσοφία, όπως την αντιλήφθηκαν ο Kant και ο Rawls, σημειώνει η Korsgaard, δεν είναι ζήτημα του πώς να εφαρμόσεις τη γνώση στην πράξη,*

¹⁷⁹ Βλέπε, Street, ο.π., σελ. 237, 238.

¹⁸⁰ Βλέπε, Milo, ο.π., σελ 186, και Korsgaard, *The Constitution of Agency: Essays on Practical Reason and Moral Psychology*, σελ. 323.

¹⁸¹ Βλέπε, Otfried Hoffe, “Kant’s Principle of Justice as Categorical Imperative of Law”, In, *Kant’s Practical Philosophy Reconsidered, Papers Presented at the Seventh Jerusalem Philosophical Encounter*, Yirmiyahu Yovel (ed), Jerusalem, December 1986, Kluwer Academic Publishers, 1989, σελ. 164.

¹⁸² Βλέπε και Τσινόρεμα, σελ 232.

αλλά είναι ζήτημα του πώς να χρησιμοποιήσεις τον λόγο ώστε να επιλύσεις πρακτικά προβλήματα.¹⁸³

Έτσι, ο νέος τρόπος διάκρισης ανάμεσα σε ρεαλισμό και κονστρουκτιβισμό που προτείνεται στη βιβλιογραφία, η διάκρισή τους, δηλαδή όχι πια βάσει της εξάρτησης της ηθικής από τον νου των υποκειμένων, αλλά βάσει της εξάρτησής της από τις υποκειμενικές σκοπιές [*stances*] των ηθικών δρώντων, όχι μόνον δεν προάγει την κατανόηση αυτού που είναι ριζικά διαφορετικό στις δύο παραδόσεις, αλλά, αντιθέτως, δημιουργεί περαιτέρω σύγχυση εις βάρος της κατανόησης του καντιανού κονστρουκτιβισμού.¹⁸⁴ Εάν η διάκριση ανάμεσα στις δυο παραδόσεις στις ισχυρές τους μορφές βάσει της εξάρτησης της ηθικής από τον νου βασίζεται ή οδηγεί σε μια λανθασμένη αντίληψη περί των σύγχρονων εκδοχών του ηθικού ρεαλισμού, τότε η διάκριση ανάμεσά τους βάσει της εξάρτησης της ηθικής από υποκειμενικές σκοπιές βασίζεται ή οδηγεί σε μια ολωσδιόλου λανθασμένη αντίληψη περί του (μετα)ηθικού, κονστρουκτιβισμού.¹⁸⁵ Στον καντιανό κονστρουκτιβισμό, όπως θα διαφανεί στο επόμενο κεφάλαιο, η μόνη γωνία θέασης που απαιτείται για την ηθική κρίση είναι η γωνία θέασης του συνειδητά σκεπτόμενου ηθικού δρώντος, η «αναστοχαστική», δηλαδή, γωνία θέασης.

Στο επόμενο κεφάλαιο θα παραθέσω μια παραδειγματική εκδοχή της αντίθεσης ηθικού κονστρουκτιβισμού - ηθικού ρεαλισμού, όπως εκφράζεται μέσα από την αντιπαράθεση της εκπροσώπου του καντιανού κονστρουκτιβισμού Christine Korsgaard με τον ηθολόγο Frans De Waal.

¹⁸³ Korsgaard, ο.π., σελ. 321.

¹⁸⁴ Πιο συγκεκριμένα, υποστηρίζεται ότι στον ρεαλισμό η ηθική είναι ανεξάρτητη από υποκειμενικές σκοπιές, ενώ στον κονστρουκτιβισμό εξαρτάται από τις υποκειμενικές σκοπιές των ηθικών δρώντων, Βλέπε, Milo, ο.π., σελ. 192 και Safer- Landau, ο.π., σελ. 13.

¹⁸⁵ Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του Mark Timmons ο οποίος ακολουθώντας, όπως σημειώνει, την πρόσφατη μεταηθική ταξινόμηση, αναφέρεται στον κονστρουκτιβισμό ως την οντολογική και τη σχετική σημασιολογική άποψη για την ύπαρξη και τη φύση των ηθικών ιδιοτήτων, γεγονότων και της αλήθειας. Ως οντολογική άποψη ο κονστρουκτιβισμός, κατά τον Timmons, είναι η άποψη ότι υπάρχουν περιεχομενικές ηθικές ιδιότητες και γεγονότα τα οποία σχηματίζονται από τις πραγματικές ή ιδανικές ανθρώπινες συμπεριφορές, συμβάσεις, κλπ- αυτά που είθισται στην πρόσφατη βιβλιογραφία να αποκαλούνται υποκειμενικές σκοπιές. Βλέπε, Mark Timmons, ο.π., σελ. 394.

Τρίτο Κεφάλαιο : Ένα συγκεκριμένο παράδειγμα αντιπαράθεσης εξελικτικού ηθικού ρεαλισμού και ηθικού κονστρουκτιβισμού : Η αντιπαράθεση Frans De Waal και Christine Korsgaard.

1. Εισαγωγή.

Στο συλλογικό τόμο *Primates and Philosophers, How morality evolved*,¹⁸⁶ με αφορμή τις θέσεις του ηθολόγου Frans De Waal που υποστηρίζουν τη συνέχεια ανάμεσα στην ηθική συμπεριφορά των ανθρώπων με εκείνη των ζώων θεμελιώνοντας την ηθική στη φυσική ιστορία του είδους, αναπτύσσεται μια συζήτηση μεταξύ φιλοσόφων, οι οποίοι εκθέτουν τις απόψεις τους επιχειρηματολογώντας είτε προς επίρρωση, είτε προς κατάρριψη των θέσεων αυτών.

Στο κεφάλαιο αυτό θα παρουσιάσω τις βασικές θέσεις του De Waal αντιπαραθέτοντάς τις με μian ανάλυση της απάντησης της κονστρουκτιβίστριας φιλοσόφου Christine Korsgaard. Όπως θα διαφανεί στη συνέχεια το φόντο της αντιπαράθεσης De Waal και Korsgaard φωτίζεται, μεταξύ άλλων, από τις διαφορετικές παραδοχές της (μετα)ηθικής φιλοσοφίας των Hume και Kant, και από την, σε επιστημολογικό επίπεδο, αντιπαράθεση του ηθικού νατουραλισμού με τον ηθικό αντινατουραλισμό, την αντιπαράθεση, δηλαδή, της θεώρησης ότι η ηθική είναι επιστημολογικά και μεθοδολογικά συνεχής με την επιστήμη με τη θεώρηση ότι η ηθική αποτελεί αυτόνομο πεδίο με δική του μεθοδολογία.

Υπάρχουν δύο κρίσιμα σημεία στα οποία η Korsgaard και ο De Waal συμφωνούν : Το πρώτο έγκειται στην παραδοχή ότι η ηθική είναι αντικειμενική. Ο τρόπος, όμως, με τον οποίον εννοιολογούν την ηθική αντικειμενικότητα διαφέρει ριζικά. Όπως θα διαφανεί στη συνέχεια, κατά τον De Waal, η ηθική αντικειμενικότητα ανακαλύπτεται στον κόσμο της φύσης και της εμπειρίας. Και πιο συγκεκριμένα έγκειται στην απόδειξη ότι η καλοσύνη είναι αληθινή, φυσική ιδιότητα.¹⁸⁷ Κατά την Korsgaard, η ηθική αντικειμενικότητα δομείται από τον ανθρώπινο λόγο που συγκροτεί τις ηθικές πράξεις. Το δεύτερο στοιχείο σύγκλισης

¹⁸⁶ Ο.π.

¹⁸⁷ Βλέπε, Stephen Macedo and Josiah Ober, "Introduction", In, Frans De Waal, *Primates and Philosophers, How Morality Evolved*, Edited and Introduced by Stephen Macedo and Josiah Ober, Princeton New Jersey. Princeton University Press, 2006.

τους έγκειται στην παραδοχή ότι η ηθική συνδέεται με το υποκείμενο. Όπως θα διαφανεί στη συνέχεια, σύμφωνα με την άποψη του De Waal η σύνδεση αυτή θεμελιώνεται σε γεγονότα σχετικά με υποκειμενικές συναισθηματικές αντιδράσεις, διαθέσεις, κλίσεις και ροπές και σε γεγονότα σχετικά με υποκειμενικές προθέσεις και πεποιθήσεις, ενώ σύμφωνα με τη θεώρηση της Korsgaard η σύνδεση αυτή πραγματώνεται από τον ανθρώπινο κριτικό - πρακτικό Λόγο, την αναστοχαστική ικανότητα.

Τόσο στη θεώρηση του De Waal, όσο και στη θεωρία της Korsgaard, ενυπάρχει η ιδέα της σύνθεσης της υποκειμενικότητας με την αντικειμενικότητα, όσον αφορά στην ηθική. Όμως, μένει να δούμε, με ποιον τρόπο και με ποιον βαθμό επιτυχίας συνδέεται η υποκειμενικότητα με την αντικειμενικότητα στην άποψη του De Waal και με ποιον τρόπο στη θεώρηση της Korsgaard.

2. Η θέση του De Waal: *Η διαδικασία δεν προδιαγράφει το δρόμο για την επιτυχία.*

Για να κατανοήσουμε τη θέση του De Waal θα πρέπει καταρχήν να διευκρινίσουμε σε τι αυτός αντιτίθεται. Ο De Waal αντιτίθεται σε δύο βασικές περί ηθικής θεωρήσεις τις οποίες εκλαμβάνει ως έκφραση μιας ενιαίας θέσης. Στη θεώρηση ότι η ηθική συμπεριφορά είναι κατεξοχήν ανθρώπινη ιδιότητα και στη θεώρηση ότι η ηθική αποτελεί ένα εξωτερικό περιτύλιγμα της, *ανήθικης* ή *αήθικης* ανθρώπινης φύσης.¹⁸⁸ Αντιπαρατιθέμενος με αυτές τις δυο θεωρήσεις, εσφαλμένα, θεωρεί ότι αντιπαρατίθεται σε μια κοινή ανάμεσά τους παραδοχή : ότι δεν υπάρχει μία και μοναδική, και ως εκ τούτου, αληθής και δεσμευτική αντικειμενικότητα όσον αφορά στην ηθική.

Η πρώτη θεώρηση είναι αυτή που υιοθετείται από τις θεωρίες σύμφωνα με τις οποίες η ηθικότητα εδράζεται στην έλλογη ικανότητα του ανθρώπου (θεωρίες του «ορθού» Λόγου, ρασιοναλισμός). Ορισμένες από αυτές, όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο εκλαμβάνουν τον λόγο εργαλειακά, ως ορθολογική απόφαση για εξυπηρέτηση ατομικών επιθυμιών, αναγκών και συμφερόντων, κι άλλες έλκοντας την καταγωγή τους από την ηθική φιλοσοφία του Kant εκλαμβάνουν τον λόγο ως αυτονομοθεσία. Σε αυτές τις τελευταίες, οι έννοιες του Λόγου, της αυτονομίας, της ελευθερίας και της ηθικής αποτελούν ένα ενιαίο και συμπαγές πλέγμα. Ο De Waal απορρίπτει κάθε θεώρηση που «θεμελιώνει» την ηθική στην αυτονομία και την

¹⁸⁸ Βλέπε, De Waal, ο.π., σελ. 6-7. Βλέπε, Josiah Ober and Stephen Macedo, ο.π., σελ. Xi.

ορθολογικότητα,¹⁸⁹ θεωρώντας ότι η θεμελίωση της ηθικής στις έννοιες αυτές συνεπάγεται έναν αδικαιολόγητο ανθρωποκεντρισμό και παράλληλα έναν αδικαιολόγητο εκτοπισμό του συναισθήματος από την ηθική. Φαίνεται πως ο De Waal πιστεύει ότι οι εν λόγω θεωρίες υποβιβάζουν, ταυτοχρόνως, την έννοια της αντικειμενικότητας και τη στενή της σχέση με την έννοια της ηθικής, τον ρόλο του συναισθήματος στην ηθική συμπεριφορά, και τη θέση των υπόλοιπων ζώων σε σχέση με τον άνθρωπο στη γραμμή της εξέλιξης. Θεωρεί, εν τέλει, ότι οι θεωρίες αυτές υπονομεύουν την ίδια την έννοια της ηθικής, καθώς υπονοούν ότι η ηθική δεν υφίσταται πράγματι ως προϊόν φυσικής επιλογής, αλλά είναι προϊόν ανθρώπινης επιλογής και επινόησης, σύμβασης ή «κατασκευής».¹⁹⁰ Στο σημείο αυτό θα πρέπει, ωστόσο, να υπενθυμίσουμε ότι, όπως ήδη είδαμε, η έννοια της επιλογής και της επινόησης είναι διαφορετική στις συμβολαιοκρατικές θεωρήσεις, από ό,τι στον κονστρουκτιβισμό. Άλλωστε αυτό που εννοεί ο ηθικός κονστρουκτιβισμός τον οποίον εκπροσωπεί η Korsgaard δεν είναι ότι η ηθική δεν υφίσταται πράγματι, αλλά ότι η ηθική δεν υφίσταται εν τοις πράγμασι. Ο De Waal συγχέει την εμπειρική πραγματικότητα με τη σφαίρα της ηθικής, το «είναι» με το «δέον». Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι επιχειρηματολογώντας κατά της θεωρίας του Rawls σημειώνει πως *ελεύθεροι και ίσοι άνθρωποι, δεν υπήρξαν ποτέ*.¹⁹¹ Όμως, ακριβώς επειδή δεν υπήρξαν ποτέ ελεύθεροι και ίσοι άνθρωποι, ο κονστρουκτιβισμός προτείνει ότι η αντικειμενικότητα στην ηθική δομείται/ «κατασκευάζεται» από τον ανθρώπινο κριτικό - πρακτικό Λόγο που έρχεται να επέμβει στην εμπειρική πραγματικότητα με την επιδίωξη να την καταστήσει τέτοια, ώστε οι άνθρωποι να μπορούν να είναι ελεύθεροι και ίσοι. Στον καντιανό, ειδικά, κονστρουκτιβισμό η αντικειμενικότητα στην ηθική δεν υπάρχει έτοιμη στον εμπειρικό κόσμο αλλά δομείται, κατασκευάζεται από τον πρακτικό Λόγο που όλοι οι άνθρωποι έχουμε κοινό και τη δέσμευση στην οποίαν προσχωρούμε με τη βούλησή μας. Στις θεωρίες της παράδοσης του Kant, στις κονστρουκτιβιστικές δηλαδή θεωρίες του πρακτικού Λόγου, όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, η αντικειμενικότητα στην ηθική είναι η καθολικευσιμότητα της ηθικής.

¹⁸⁹ Βλέπε ,De Waal, ο.π., σελ. 6.

¹⁹⁰ Βλέπε, ο.π.

¹⁹¹ De Waal, ο.π., σελ. 4.

Η δεύτερη θεώρηση υιοθετείται αποκλειστικά από τις συμβολαιοκρατικές θεωρίες της παράδοσης του Thomas Hobbes σύμφωνα με τις οποίες η ηθική αποτελεί ένα είδος κοινωνικού συμβολαίου [contractualism]. Ο De Waal εισάγει τον νεολογισμό *Θεωρία του Επιχρίσματος*¹⁹² [*Veneer Theory*] για να υποδηλώσει ακριβώς τη «θεωρητική» εκείνη τάση, που στην πλήρη, τουλάχιστον, εκδοχή της, υποστηρίζει ότι η ηθική δεν είναι παρά μια σύμβαση, ένα πολιτισμικό ψιμύθιο (ή, από μίαν άλλη οπτική, ένας πολιτισμικός εξαναγκασμός) επάνω στην *εγωιστική* και *κτηνώδη* ανθρώπινη φύση.¹⁹³ Πρόκειται για τη θεωρητική τάση που, έλκοντας την καταγωγή της από τον *Λεβιάθαν*,¹⁹⁴ συμπεριλαμβάνει ένα ευρύ φάσμα θεωριών : από θεωρίες, όπως αυτή του Peter Railton, που «θεμελιώνουν» την ηθική στις κοινωνικές επιλογές και συμβάσεις χωρίς να χρωματίζουν ηθικά την ανθρώπινη φύση μέχρι τις διάφορες εκδοχές εκείνου του ιδιότυπου εξελικτικού ρεύματος, γνωστού με τον όρο «κοινωνιοβιολογία», που προϋποθέτει ότι ένας σκληρός μηχανισμός όπως αυτός της φυσικής επιλογής δεν μπορεί παρά να παράγει σκληρά και υπολογιστικά όντα.¹⁹⁵ Υπενθυμίζουμε ότι σύμφωνα με την παράδοση αυτή η ηθική αντικειμενικότητα δεν είναι παρά προϊόν κατασκευής του ανθρώπινου εργαλειακού λόγου, της ικανότητας δηλαδή ανεύρεσης των κατάλληλων μέσων για την επιτυχή υλοποίηση σκοπών που εξυπηρετούν ατομικά ή / και ομαδικά / κοινωνικά συμφέροντα. Η ηθική είναι στην περίπτωση αυτή προϊόν μιας υπαρκτής ή υποθετικής συμφωνίας των μερών με σκοπό την εξυπηρέτηση συμφερόντων και αναγκών ή, στη χειρότερη περίπτωση, αυτήν της κοινωνιοβιολογίας, προϊόν ψευδαίσθησης ή πλάνης. Ως εκ τούτου, οι θεωρίες αυτές ενέχουν, στην καλύτερη περίπτωση, σχετικισμό ή σκεπτικισμό, ως προς την ηθική αντικειμενικότητα.

Ο De Waal, ορθά, υπάγει τόσο τον κονστρουκτιβισμό, όσο και τη συμβολαιοκρατία στη θεωρητική παράδοση σύμφωνα με την οποία ο άνθρωπος δεν είναι «εκ φύσεως» αλλά «εξ επιλογής» ηθικός και τις αντιπαραθέτει με τη δαρβινική θεώρηση της ηθικής που υιοθετεί ο ίδιος, σύμφωνα με την οποία ο άνθρωπος είναι

¹⁹² Βλέπε, De Waal, ο.π., σελ. 6.

¹⁹³ Βλέπε, ο.π., σελ. 6 και Josiah Ober and Stephen Macedo, ο.π., σελ. 12.

¹⁹⁴ Thomas Hobbes, *Λεβιάθαν*, μετάφραση Γρηγόρης Πασχαλίδης, Αιμίλιος Μεταξόπουλος, εκδόσεις Γνώση, Αθήνα, 2006.

¹⁹⁵ Βλέπε, De Waal, ο.π., σελ. 58. Για μια σύντομη αναφορά στην κοινωνιοβιολογία, βλέπε, Alex Rosenberg, ο.π. σελ. 328 -330. Κάποιοι από τους σύγχρονους βασικούς εκπροσώπους της κοινωνιοβιολογίας είναι οι E. O. Wilson, Richard Dawkins.

«εκ φύσεως» ηθικός με «φυσική» επιλογή. Συνδέοντας, ορθά, την ηθικότητα με την κοινωνικότητα, ο De Waal οδηγείται, ωστόσο, στο ακραίο συμπέρασμα ότι : *εάν πρέπει κάπου να πιστώσουμε την απόφασή μας να δημιουργήσουμε κοινωνίες, αυτό θα πρέπει να το κάνουμε στη Μητέρα Φύση κι όχι σε εμάς τους ίδιους.*¹⁹⁶ Όμως, διαφεύγει του De Waal ότι : 1. η «φύση» της ανθρώπινης επιλογής για ηθική και κατ' επέκταση ο τρόπος που εννοείται η επινόηση ή, αλλιώς, η «κατασκευή» της ηθικής διαφέρει ριζικά ανάμεσα στον *ισχυρό* (στον μεταηθικό, δηλαδή, κονστρουκτιβισμό) και στον *ισχνό* κονστρουκτιβισμό (δηλαδή στη συμβολαιοκρατία) και 2. ότι, σε κάθε περίπτωση, μια απόφαση δεν μπορεί παρά να πιστώνεται στο υποκείμενο που αναστοχάζεται και την λαμβάνει (όπως θα διαφανεί στις επόμενες σελίδες μέσα από την απάντηση της Korsgaard). Έτσι, ο De Waal απορρίπτει συλλήβδην τις «εξ επιλογής», δηλαδή τις ανθρωποκεντρικές, θεωρίες, καθώς φαίνεται ότι κατά την άποψή του υπονοούν εντελώς αδικαιολόγητα: 1. την ασυνέχεια μεταξύ μη ανθρώπινων και ανθρώπινων όντων, θέτοντας τον άνθρωπο σε μία «ποιοτικώς» ανώτερη βαθμίδα στα σκαλοπάτια της εξέλιξης και 2. την ασυνέχεια μεταξύ επιστήμης και ηθικής, δηλαδή την ασυνέχεια μεταξύ του εμπειρικού «είναι» και του ηθικού «δέοντος», υποστηρίζοντας ότι η ηθική δεν αποτελεί συστατικό στοιχείο του φυσικού κόσμου. Ως εκ τούτου, ο De Waal απορρίπτει την αδικαιολόγητη ανθρώπινη «έπαρση» στην οποίαν, κατά τη γνώμη του, οδηγούν οι ανθρωποκεντρικές περί ηθικής θεωρήσεις και φαίνεται να θεωρεί ότι, στην καλύτερη των περιπτώσεων, σύμφωνα με τις θεωρίες αυτές η αντικειμενικότητα της ηθικής δεν είναι παρά μια συρρικνωμένη, άρα ισχνή, ανθρώπινη επινόηση. Είναι όμως έτσι; Ειδικότερα, είναι έτσι στην περίπτωση του μεταηθικού καντιανού κονστρουκτιβισμού που αντιπροτείνει η Korsgaard;

Σκοπός, λοιπόν, του «εγχειρήματος» του De Waal είναι αφενός η κατάρριψη της απαισιόδοξης *Θεωρίας του Επιχρίσματος*, σύμφωνα με την οποίαν η ηθική δεν είναι παρά ένα κοινωνικό ψιμύθιο/ περιορισμός, και η αντικατάστασή της με το υπεραισιόδοξο μήνυμα σύμφωνα με το οποίο η ηθική είναι αληθής, φυσική ιδιότητα εγγενής στον άνθρωπο, αφετέρου η κατάρριψη της ανθρωποκεντρικής «θεμελίωσης» της ηθικής στον λόγο (κάτι που υπονοεί την ασυνέχεια μεταξύ ανθρώπου και υπόλοιπων ζώων) και η αντικατάστασή της με την εξελικτική θεμελίωσή της στο συναίσθημα (κάτι που υπονοεί τη συνέχεια μεταξύ ανθρώπου και υπόλοιπων ζώων).

¹⁹⁶ De Waal, ο.π., σελ. 4.

Στην πρώτη περίπτωση, ο De Waal απορρίπτει τον υπό ευρεία έννοια ηθικό νατουραλιστικό ρεαλισμό για να υποστηρίξει τον υπό στενή έννοια νατουραλιστικό ρεαλισμό. Στη δεύτερη περίπτωση απορρίπτει τον ηθικό αντινατουραλισμό (τη δικαιολόγηση, δηλαδή, της ηθικής βάσει του Λόγου), για να υποστηρίξει τον ηθικό νατουραλισμό (τη θεμελίωση της ηθικής σε γεγονότα γύρω από το συναίσθημα).

Αγνοώντας, λοιπόν, τη διάκριση ανάμεσα σε συμβολαιοκρατία και (μετα)ηθικό κονστρουκτιβισμό, ο De Waal αντιστρέφει τη βασική προκείμενη των συμβατοκρατικών θεωριών, (κατά την οποία η ανθρώπινη φύση δεν είναι ηθική), ισχυριζόμενος ότι οι άνθρωποι είμαστε εκ φύσεως ηθικοί καθώς έχουμε κληρονομήσει αυτήν την ιδιότητά μας από τα μη ανθρώπινα όντα. Και αποδεικνύει του λόγου του το αληθές μέσα από ποιοτική και ποσοτική εμπειρική τεκμηρίωση που φέρνει στο φως τα *δομικά υλικά* ¹⁹⁷ [*building blocks*] της ανθρώπινης ηθικής : γεγονότα σχετικά με συναισθήματα, συμπεριφορές και αντιδράσεις κατώτερων και ανώτερων θηλαστικών που κυμαίνονται ανάμεσα σε εκείνα που καταδεικνύουν τη *συναισθηματική μετάδοση* μεταξύ περισσότερων ζώντων οργανισμών [*contagion*] μέχρι εκείνα που καταμαρτυρούν το βασικό ηθικό συναίσθημα της *ευγνωμοσύνης* και την ικανότητα για ψυχολογική *φιλαλληλία* [*altruism*] και *αμοιβαιότητα* [*reciprocity*], εξέχον χαρακτηριστικό των ανώτερων θηλαστικών. ¹⁹⁸ Ο De Waal, μάλιστα, παραθέτει περιστατικά τα οποία, όπως ισχυρίζεται, καταμαρτυρούν ότι κάποια ανώτερα πρωτεύοντα θηλαστικά δρουν όχι μόνον με ευαισθησία αλλά και με συνείδηση, και προθετικότητα ανάλογη, συχνά, με εκείνη των ανθρώπων. ¹⁹⁹ Έτσι, θεωρεί ότι καθώς υπάρχουν ολοένα και περισσότερες ενδείξεις για την ύπαρξη ενός υψηλού βαθμού συνειδητότητας κι ενσυναίσθησης σε κάποια από τα ανώτερα πρωτεύοντα θηλαστικά, καθώς σε κάποια από αυτά (κυρίως στους bonobos και σε κάποια είδη χιμπαντζήδων) το στοιχείο της συνεργατικότητας και της φιλαλληλίας υπάρχει εξίσου έντονο όσο και στους ανθρώπους, θα πρέπει να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι στα ζώα παρατηρούνται «ηθικές» συμπεριφορές που προσομοιάζουν με τις δικές μας. ²⁰⁰

¹⁹⁷ Βλέπε, ο.π., σελ. 7, 20, 167.

¹⁹⁸ Βλέπε, ο.π., σελ. 15, 26, 29, 44 και διάσπαρτα.

¹⁹⁹ Βλέπε, ο.π., σελ. 36, 51, 54, 52 και διάσπαρτα

²⁰⁰ Βλέπε,, ο.π., σελ. 15, 27, 28, 36, 44, 48, 72, 73.

Ο De Waal βασίζεται στη θυμοκρατική προσέγγιση της ηθικής η οποία έλκει την καταγωγή της από την παράδοση του σκωτικού διαφωτισμού. Επικαλούμενος συχνά στα κείμενά του την ηθική φιλοσοφία του David Hume, θεμελιώνει την ηθική σε γεγονότα σχετικά με την ικανότητα της ενσυναίσθησης και το μηχανισμό της συμπάθειας, που είναι κοινές στα ένστικτα των, ανθρώπινων και μη, όντων.²⁰¹ Ωστόσο, φαίνεται να μην υιοθετεί τη διχοτόμηση του Hume ανάμεσα σε πεποιθήσεις και επιθυμίες.²⁰² Σημειώνει : *Είμαι προσωπικά πεπεισμένος ότι οι πίθηκοι υιοθετούν την οπτική γωνία θέασης του άλλου και ότι η εξελικτική προέλευση αυτής της ικανότητας δεν πρέπει να αναζητηθεί στον κοινωνικό ανταγωνισμό, ..., αλλά στην ανάγκη για συνεργασία. Πυρήνας της υιοθέτησης της προοπτικής του άλλου είναι η συγκινησιακή σύνδεση μεταξύ των ατόμων - ευρέως διαδεδομένη στα κοινωνικά θηλαστικά- επάνω στην οποία, η εξέλιξη (ή η ανάπτυξη) οικοδομεί ακόμη πιο σύνθετες εκδηλώσεις, συμπεριλαμβανόμενης της αποτίμησης της γνώσης και των προθέσεων των άλλων.*²⁰³ Κάτι που σημαίνει ότι το γεγονός ότι οι ηθικές κρίσεις θεμελιώνονται στα συναισθήματα δεν τις στερεί από το γνωσιακό περιεχόμενό τους. *Αντί η ενσυναίσθηση να θεωρείται το τελικό στάδιο, θα μπορούσε να θεωρηθεί το αρχικό στάδιο,* σημειώνει.²⁰⁴

Ο De Waal αναγνωρίζει, ωστόσο, ακολουθώντας τον Hume ότι η ηθική απαιτεί *αμεροληψία*, ότι τα ηθικά συναισθήματα θα πρέπει να αποσυνδέονται από τις

²⁰¹ Βλέπε, ο.π., σελ. 18, 19, 20, 72, 73.

²⁰² Βλέπε, Hume, ο.π. Στο σημείο αυτό ο De Waal φαίνεται να συμβαδίζει με το ρεαλιστικό ρεύμα της βρετανικής σχολής σύμφωνα με το οποίο πεποιθήσεις και επιθυμίες ανήκουν στην ίδια τάξη. Ο Βιρβιδάκης κάνει λόγο για «πεποιθυμίες». Βλέπε, σχετικά Βιρβιδάκης, σελ. 210.

²⁰³ De Waal, ο.π., σελ 72. Καθίσταται εδώ, πλέον, εμφανής ο λόγος για τον οποίον λόγο δεν εντάσσω τη συγκινησιοκρατία στις μη γνωσιακές περί ηθικής θεωρίες που συνδέονται με την παράδοση του αντιρεαλισμού. Πρέπει εδώ να σημειώσουμε ότι από τη σκοπιά της φιλοσοφίας του νου, ο De Waal υιοθετεί τόσο τη Θεωρία Προσομοίωσης [Simulation Theory], η ιδέα της οποίας εγγράφεται στην παράδοση της ενσυναισθητικής κατανόησης, (Βλέπε Alvin I. Goldman, *Γνωσιοεπιστήμη: Φιλοσοφικές Εφαρμογές*, Μετάφραση Γ. Μαραγκός, Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα, 1998, σελ. 113-122) όσο κι εκείνο το κομμάτι της Θεωρίας της Θεωρίας που καλείται Θεωρία του Νου [Theory of Mind] : την *ικανότητα αναπαράστασης των νοητικών καταστάσεων των άλλων, δηλαδή των σκέψεων, των επιθυμιών, των πεποιθήσεων, των προθέσεων και της γνώση τους* (Βλέπε, James Blair, “Normative Theory or Theory of Mind? A Response to Nichols”, In, Walter Sinnott-Armstrong (ed), *Moral Psychology, The Cognitive Science of Morality: Intuition and Diversity, Volume 2*, Cambridge, Massachusetts, MIT, 2008, σελ. 276).

²⁰⁴ De Waal, ο.π., σελ. 23.

καθέκαστες [*immediate*] καταστάσεις και ότι οι ηθικές κρίσεις θα πρέπει να γίνονται σε ένα αφαιρετικό και γενικό επίπεδο αποσυνδεδεμένο από τα ατομικά ενδιαφέροντα.²⁰⁵ Σε αυτό το επίπεδο, ομολογεί, οι άνθρωποι ξεπερνούν κατά πολύ τα υπόλοιπα ζώα.²⁰⁶ Τα βασικά δομικά υλικά της ενσυναίσθησης και της αμοιβαιότητας [*empathy, reciprocity*] αποτελούν αναγκαίες αλλά όχι ικανές συνθήκες για την ηθικότητα, όπως παραδέχεται.²⁰⁷ Η παραδοχή του, πάντως, αυτή δεν τον εμποδίζει να αποφανθεί ότι η ηθικά συναφής ερώτηση δεν είναι εάν τα ζώα επιδεικνύουν εμπράκτως ηθική συμπεριφορά ανάλογη με τη δική μας, αλλά αν έχουν ικανότητα για ανταποδοτικότητα και εκδίκηση,²⁰⁸ και να θεμελιώσει την ηθική σε γεγονότα σχετικά με τις φυσικές ικανότητες, κοινές ανάμεσα σε ανθρώπους και κάποια από τα ιδιαίτερα εξελιγμένα είδη ζώων, για αμοιβαιότητα [*reciprocity*] και εκδίκηση [*revenge*], για επιβολή κοινωνικών κανόνων, για επίλυση διαφορών και για συμπάθεια και ενσυναίσθηση [*sympathy, empathy*].²⁰⁹ Ο De Waal ισχυρίζεται ότι οι ηθικοί κανόνες και οι αξίες δεν δικαιολογούνται με την επίκληση ανεξάρτητα παραχθέντων αρχών.²¹⁰ Και έχει, αναμφίβολα, δίκαιο. Όμως, θεμελιώνοντας, ο ίδιος, τις ηθικές αρχές στις εσωτερικευμένες αλληλεπιδράσεις μας με τους άλλους,²¹¹ ανάγει την ηθική αξιολόγηση σε γεγονότα σχετικά με την ψυχολογία μας και την κοινωνικότητά μας, σε γεγονότα δηλαδή σχετικά με τη φυσική μας ιστορία, αποσυνδέοντας την έννοια της ηθικής από την έννοια της πράξης.

²⁰⁵ De Waal, ο.π., σελ. 20. Πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι η θεώρηση ότι η ηθική απαιτεί γενίκευση είναι ριζικά διαφορετική από τη θεώρηση ότι η ηθική απαιτεί καθολίκευση. Μια οποιαδήποτε κρίση μπορεί να γενικευθεί αλλά για να καθολικευθεί μια ηθική κρίση θα πρέπει, όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, να είναι λογικώς και πρακτικώς συνεκτικά συνδεδεμένη με όλο το σύνολο των υπόλοιπων ηθικών και μη κρίσεων. Θα πρέπει να μην αντιφάσκει με το πλέγμα των υπόλοιπων κρίσεων και να είναι ανεξάρτητη από επιμέρους περιστάσεις, ανεξάρτητη, δηλαδή, από συγκεκριμένους δρώντες και καταστάσεις ώστε να μπορεί να ισχύει όχι μόνον για το σύνολο των παρόντων δρώντων, στις παρούσες συνθήκες, αλλά και για όλους τους εν δυνάμει δρώντες σε όλες τις εν δυνάμει συνθήκες.

²⁰⁶ Ο.π.

²⁰⁷ Η ενσυναίσθηση και η αμοιβαιότητα αποτελούν κατά τον De Waal τα κυρίαρχα δομικά υλικά της ηθικής τα οποία, όπως συμπληρώνει, δεν είναι επαρκή αλλά είναι απαραίτητα για την ηθικότητα. Βλέπε. De Waal, ο.π., σελ. 20.

²⁰⁸ De Waal, ο.π., σελ. 16.

²⁰⁹ Ο.π.

²¹⁰ Ο.π., σελ. 174.

²¹¹ Ο.π.

Έτσι, παρότι ο De Waal, με σκοπό να υποστηρίξει την αντικειμενικότητα του ηθικού ρεαλισμού, αφενός, αντιμάχεται τον μηδενιστικό σκεπτικισμό στον οποίον οδηγεί η αναγωγή της ηθικής στο συμφέρον και στον εγωισμό (το είδος της «σκληρής» δαρβινικής, δηλαδή, ηθικής), αφετέρου τον συμβολαιοκρατικό σχετικισμό στον οποίον οδηγεί η αναγωγή της ηθικής στα κοινωνικά ήθη (το είδος της, υπό ευρεία έννοιας, ρεαλιστικής δαρβινικής προσέγγισης της ηθικής, της συμβολαιοκρατικής δαρβινικής ηθικής), εντούτοις, ανάγοντας ο ίδιος την ηθική σε γεγονότα σχετικά με τη φυσική ροπή του είδους προς τη συνεργατικότητα, υποπίπτει, όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω, σ' ενός άλλου είδους σχετικισμό : αυτόν της θεμελίωσης της ηθικής στο αναπόδραστα «ιδιαιτέρο» και «επιμέρους» του συναισθήματος και της επιθυμίας.

Θεμελιώνοντας την ηθική σε εμπειρικά δεδομένα, ο De Waal μας παρέχει μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα εξήγηση για το πώς γεννιέται η ηθική στα ζώα και στον άνθρωπο.²¹² Όμως η εξήγηση της γέννησης της ηθικής ικανότητας δεν είναι δυνατόν να οδηγήσει στην επικύρωση της ηθικής πράξης. Ο De Waal ταυτίζει την εμπειρία (το «είναι», την κατάσταση των πραγμάτων) με το περιεχόμενο της ηθικής (το «δέον», το πώς οφείλουμε με τις πράξεις μας να επέμβουμε στην κατάσταση των πραγμάτων και να την διαμορφώσουμε με καθολικούς και δεσμευτικούς όρους), την εξήγηση (το πώς γεννιέται η ηθική) με τη δικαιολόγηση (την επικύρωση των λόγων της πράξης μας). Με αυτόν τον τρόπο, οδηγείται στη θεώρηση ότι η ηθική είναι επιστημολογικά και μεθοδολογικά συνεχής με την επιστήμη και άρα ότι το περιεχόμενο της ηθικής αξιολόγησης είναι εμπειρικά κι επιστημονικά επαληθεύσιμο.

Έτσι, ο De Waal καταρρίπτοντας τη *Θεωρία του Επιχρίσματος* θεωρεί ότι συγχρόνως καταρρίπτει κάθε ανθρωποκεντρική θεώρηση της ηθικής υποστηρίζοντας τη θέση ότι η ηθική όχι μόνον δεν είναι πλάνη ή σύμβαση (και ως τέτοια ψευδής) αλλά, τουναντίον, είναι εγγενής στην ανθρώπινη φύση, θεωρούμενη φυλογενετικά, άρα και στη φύση των ανώτερων πρωτευόντων θηλαστικών (και ως τέτοια, αληθής) καθώς αποτελεί ανάπτυγμα της φυσικής ιδιοσυστασίας μας, εξελικτικό δηλαδή ανάπτυγμα της κοινωνικής μας φύσης, που στοχεύει στη συνεργασία. Με αυτήν ακριβώς την επίκληση της κοινής φύσης ανθρώπων και ζώων, ο De Waal εννοεί ότι,

²¹² Αν και, όπως σημειώνει ο Kitcher, το γεγονός ότι στους χιμπαντζήδες παρατηρείται κάποιο είδος ψυχολογικής φιλαλληλίας απέχει πολύ από την ανάδειξη της εξέλιξης της ηθικής. Βλέπε, Kitcher, "Ethics and Evolution : How to Get Here from There", ο.π., σελ. 139.

όπως ακριβώς υπάρχει ένα συνεχές ως προς τις αισθήσεις και τη διάνοια ζώων και ανθρώπων, έτσι υπάρχει και ένα συνεχές ως προς την ηθική τους συμπεριφορά και πράξη.

Έτσι, τελικά αποδεικνύει : ότι 1. η ηθική υπάρχει και μάλιστα δεν είναι ίδιον της ανθρώπινης σφαίρας, καθώς τα ανώτερα θηλαστικά και οι άνθρωποι έχουν την κοινωνική τους φύση κοινή ²¹³ και 2. ότι δεν υφίσταται καμία *αλματώδης αλλαγή* ²¹⁴ στη γραμμή της εξέλιξης, όπως φαίνεται να υπονοεί η παράδοση που θεμελιώνει την ηθική στον ανθρώπινο λόγο, καθώς η όποια διαφορά παρατηρείται μεταξύ ανθρώπινων πράξεων και δράσεων των ζώων δεν αποτελεί παρά μια «απλή» διαφορά βαθμού μέσα στο ίδιο «συνεχές».

Είναι λάθος, σημειώνει, να πιστεύουμε πως το γεγονός ότι η φυσική επιλογή είναι μια σκληρή, ανελέητη διαδικασία εξάλειψης σημαίνει ότι μόνον σκληρά και αλύπητα όντα έχουν προκύψει από αυτήν. *Πριμοδοτεί, πολύ απλά, όντα που επιβιώνουν και αναπαράγονται. Το πώς το καταφέρνουν παραμένει ανοιχτό..... Η διαδικασία δεν προδιαγράφει το δρόμο για την επιτυχία.* ²¹⁵

3. Η αντίθεση της Korsgaard : Η διαδικασία προδιαγράφει το δρόμο για την επιτυχία.

Το ανοιχτό ερώτημα είναι το ζήτημα της πράξης. Είναι, δηλαδή, ακριβώς το ηθικό ερώτημα στο οποίο η Korsgaard θα απαντήσει. Η φιλόσοφος θα υποστηρίξει την αντινατουραλιστική άποψη περί αυτονομίας της ηθικής δικαιολογώντας την μέσα από το (μετα)ηθικό κονστрукτιβιστικό πλαίσιο. Η υποστήριξη της μεθοδολογικής και επιστημολογικής ασυνέχειας της ηθικής με την επιστήμη, καθόλου δεν σημαίνει, βεβαίως, παράλληλη υιοθέτηση μιας θεώρησης περί οντολογικής ασυνέχειας μεταξύ ανθρώπινων και μη ανθρώπινων όντων. Είναι προφανές ότι στο οντολογικό επίπεδο δεν υφίσταται χάσμα μεταξύ των ειδών και η Korsgaard συμφωνεί, ασφαλώς, με τον De Waal: *Δεν υπάρχει τίποτα το αφύσικο, το μη φυσικό, ή το μυστηριώδες σχετικά με την κατεξοχήν ανθρώπινη ικανότητα για κανονιστικό αυτοέλεγχο, τονίζει η φιλόσοφος.* ²¹⁶ Όμως, κατά την άποψή της, όπως θα διαφανεί αναλυτικότερα στη

²¹³ Βλέπε, De Waal, ο.π., σελ. 4, 57 και διάσπαρτα.

²¹⁴ Βλέπε, ο.π., 23.

²¹⁵ De Waal, ο.π., σελ. 58.

²¹⁶ Korsgaard, “Morality and the Distinctiveness of Human Action”, In, Frans De Waal, *Primates and Philosophers, How Morality Evolved*, ο.π., σελ. 113. Ή, όπως το θέτει ο Peter Singer στο δικό του κείμενο στον ίδιο τόμο, *η ικανότητά μας να σκεφτόμαστε έλλογα είναι μέρος της φύσης μας*. Βλέπε,

συνέχεια, ένα χάσμα χωρίζει τους ανθρώπους από τα ζώα, τουλάχιστον στο επίπεδο της ηθικής συμπεριφοράς και πράξης : και το χάσμα αυτό συνίσταται στο γεγονός ότι στον άνθρωπο οι λόγοι της πράξης είναι προϊόν του κριτικού - πρακτικού Λόγου.

Για τον σκοπό αυτό η Korsgaard αναλύει και εξηγεί τον τρόπο κατά τον οποίον η ανθρώπινη πράξη διαφέρει από τις κινήσεις και δράσεις των ζώων,²¹⁷ ώστε να καταστήσει σαφές ότι : 1. το βάθος της προθετικότητας στον άνθρωπο συνδέεται με μια κατεξοχήν ανθρώπινη ικανότητα, την ικανότητα για αναστοχασμό, 2. η αναστοχαστική ικανότητα είναι η «πηγή» της ηθικής και επομένως 3. όσον αφορά στην ηθική συμπεριφορά, η διαφορά ανάμεσα σε ανθρώπους και ζώα δεν έγκειται σε μια «απλή» διαφορά βαθμού μέσα στο «συνεχές» της εξέλιξης, όπως πρεσβεύει ο De Waal, ακολουθώντας τον Δαρβίνο.²¹⁸

3.1 Κίνηση, Δράση και Πράξη.

Η Korsgaard εκκινεί από την παρατήρηση ότι επειδή *τα ηθικά πρότυπα είναι πρότυπα που καθοδηγούν τον τρόπο που πράττουμε [act]*, και επειδή και τα ζώα *αναμφιβόλως δρουν [act]*, κάποιοι, μεταξύ των οποίων και ο De Waal, οδηγούνται στο συμπέρασμα ότι και τα ζώα είναι *ηθικές ή προηθικές οντότητες*.²¹⁹

Αναμφιβόλως, κάθε κίνηση, δράση ή πράξη επιφέρει ένα αποτέλεσμα, ασκώντας μια μεταβολή στο περιβάλλον. Υπάρχει όμως μια σημαντική, ειδοποιός, διαφορά, ανάμεσα, αφενός, στις αντανακλαστικές κινήσεις, που αποτελούν τις αυτόματες αντιδράσεις των έμβιων όντων στα εξωτερικά ερεθίσματα και στις προθετικές κινήσεις τους, αφετέρου, στις κινήσεις και τις δράσεις των ζώων και στις

Peter Singer, "Morality, Reason and the Rights of Animals", In, Frans De Waal, *Primates and Philosophers, How Morality Evolved*, ο.π., σελ. 145.

²¹⁷ Θα χρησιμοποιήσω την λέξη «πράξη» αποκλειστικά σε σχέση με τον άνθρωπο και την «κίνηση» και «δράση» αναφορικά με τα ζώα. Στο κείμενό μου θέλω να δώσω έμφαση στο γεγονός πως για να κάνουμε λόγο για ηθική πράξη, απαιτείται κάτι πολύ περισσότερο από την παράθεση του επιθετικού προσδιορισμού πριν από τη λέξη «πράξη». Επιπρόσθετα, για λόγους οικονομίας, χρησιμοποιώ τον όρο «πράξη» για να υποδηλώσω την «πράξη» με την βαθύτερη, ή κατά Korsgaard, την στενότερη έννοια του όρου. Βλέπε παρακάτω, υποσημείωση υπ' αριθμ. 209 και 238.

²¹⁸ Βλέπε, Κάρολος Ντάρβιν, *Η Καταγωγή του Ανθρώπου*, Μετάφραση Β. Βασιλείου, Αθήνα, Εκδόσεις Γκοβόστη, 2006, σελ. 215.

²¹⁹ Η Korsgaard χρησιμοποιεί τις λέξεις act και action τόσο για τους ανθρώπους, όσο και για τα ζώα. Korsgaard, ο.π., σελ. 105.

πράξεις των ανθρώπων, ειδικά σε όσες ανήκουν στην ηθική σφαίρα.²²⁰ Πού έγκειται αυτή η διαφορά; Αρκεί να αναλογιστούμε τους όρους με τους οποίους παράγεται η κίνηση από μια μηχανή, ένα φυτό, ένα ζώο και έναν άνθρωπο και στη συνέχεια τους όρους με τους οποίους μια κίνηση μπορεί να αποτελέσει πράξη.

Είναι αναπόσπαστο στοιχείο της έννοιας της πράξης, ότι το πράττον υποκείμενο επιφέρει μια μεταβολή στο περιβάλλον, έχοντας πρώτα επιφέρει μια μεταβολή στον ίδιο του τον εαυτό.²²¹ Αυτό, με άλλα λόγια, σημαίνει ότι για να κάνουμε λόγο για «πράξη», έστω και υπό μια ευρεία έννοια του όρου, χρειάζεται να προϋποθέσουμε μια, έστω και ενός στοιχειωδέστατου βαθμού, προθετικότητα στο δρων υποκείμενο (ή έναν στόχο στην κίνησή του), καθώς τα ελάχιστα συστατικά της έννοιας της πράξης στοιχεία είναι, σύμφωνα με την Korsgaard, *κίνηση με προθετικότητα και αναπαράσταση ή σύλληψη του κόσμου*.²²² Όταν, πάντως, κάνουμε λόγο για το ζήτημα της προθετικότητας, με την πλήρη έννοια του όρου, τότε, όπως σημειώνει η φιλόσοφος, αναφερόμαστε στον τρόπο με τον οποίον το εκάστοτε δρων υποκείμενο θεάται τη δράση του από τη δική του οπτική γωνία.²²³

Διερευνώντας το βάθος της έννοιας της προθετικότητας, και κατά συνέπεια της έννοιας της πράξης και του πράττοντος, η Korsgaard σκιαγραφεί μια *κλίμακα* που ξεκινά από την στοιχειωδέστατη κίνηση, στην οποία τείνουμε να αποδίδουμε προθετικότητα, και ολοένα ανεβαίνει προς την πράξη. Στο κατώτατο επίπεδο της κλίμακας, μας λέει, *υπάρχει η ιδέα μιας κίνησης που μπορεί να περιγραφεί προθετικά*

²²⁰ Τα όρια, όπως τονίζει η Korsgaard, ανάμεσα σε ενστικτώδη, αυτόματη, αντανακλαστική κίνηση (αντίδραση σε κάποιο ερέθισμα δηλαδή) και κίνηση με πρόθεση δεν είναι σαφή και ευδιάκριτα στη φύση. Στον άνθρωπο είναι σαφώς πιο ευδιάκριτα, αλλά όχι πάντοτε. Βλέπε, Korsgaard, *Self-Constitution*, ο.π., σελ. 119.

²²¹ Αυτό σημαίνει ότι η πράξη προαπαιτεί ενός, έστω και ισχνού, βαθμού αυτοκαθορισμού του πράττοντος υποκειμένου, υποστηρίζει η Korsgaard. Βλέπε Korsgaard, ο.π., σελ. 95-96.

²²² Η Korsgaard διακρίνει ανάμεσα σε *ευρεία* και *στενή* έννοια της πράξης. Υπό την ευρεία έννοια του όρου, η πράξη περιλαμβάνει δύο στοιχεία: *κίνηση με προθετικότητα* και την *εννόηση [conception] του κόσμου*. Υπό την στενή έννοια του όρου, η πράξη περιλαμβάνει επιπλέον και εκείνου του τύπου την *αυτοσυνειδησία*, που συναντάται μόνον στον άνθρωπο. Στην πρώτη περίπτωση, δεν απαιτείται να έχει το ζώο κατανόηση του στόχου της κίνησής του, στην δεύτερη περίπτωση, ο άνθρωπος έχει κατανόηση τόσο της πράξης του όσο και των λόγων αυτής. Σύμφωνα με αυτήν την διάκριση, θα μπορούσαμε να δεχθούμε ότι, υπό μια ευρεία έννοια της πράξης, και τα ζώα πράττουν. Βλέπε, ο.π., σελ. 98.

²²³ Βλέπε, Korsgaard, “Morality and the Distinctiveness of Human Action”, ο.π., σελ. 105.

[intentionally] ή λειτουργικά *[functionally]* ²²⁴. Στο επίπεδο αυτό πρόκειται για κινήσεις που παράγονται από έμβιους οργανισμούς (ανθρώπους, ζώα, φυτά) αλλά και μηχανές, νοούμενα όλα ως αντικείμενα που παράγουν κίνηση. Εδώ, σύμφωνα με την Korsgaard, τείνουμε να αποδίδουμε προθέσεις (ή μάλλον ενός είδους προθετικές καταστάσεις) στις κινήσεις των αντικειμένων ή των οργανισμών, επειδή ακριβώς μπορούμε να περιγράψουμε ορισμένες από αυτές κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να τους αποδίδουμε συγκεκριμένη στόχευση. Όμως, οι στόχοι που εξυπηρετούνται από τις κινήσεις αυτές δεν βρίσκονται στον νου των αντικειμένων ή των οργανισμών που τις παράγουν, ή έστω, στον νου των δημιουργών τους. ²²⁵

Εδώ, το αντικείμενο ή ο οργανισμός που εκτελεί την κίνηση δεν έχει ουδεμία συνείδηση της κίνησής του και, κατά έναν λόγο περισσότερο, των στόχων αυτής. Η απόδοση στόχευσης στις κινήσεις αυτές δεν σημαίνει τίποτα περισσότερο από το ότι ο οργανισμός, ή το αντικείμενο που τις εκτελεί είναι *λειτουργικά οργανωμένος*. Η Korsgaard δίνει, μεταξύ άλλων, το παράδειγμα της καρδιάς μέσα στο ζωντανό οργανισμό. Η καρδιά που χτυπάει, αντλώντας το αίμα, είναι λειτουργικά καθορισμένη, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η καρδιά έχει επιλέξει συνειδητά το έργο που επιτελεί. ²²⁶ Στο επίπεδο αυτό βρισκόμαστε σε ένα πρωτογενές επίπεδο της κίνησης. Εδώ ο οργανισμός ή η μηχανή που κινείται, παράγοντας «έργο», στερείται οιασδήποτε νοητικής εμπλοκής στο έργο που παράγει. Στερείται, επομένως, οποιασδήποτε προθετικότητας.

Στο δεύτερο επίπεδο αυτής της κλίμακας της κίνησης, έχουμε τις δράσεις μόνον ζωντανών οργανισμών, κυρίως αυτών που ονομάζονται «κατώτερα ζώα». Κάποιες από τις στοχευτικές ή προθετικές κινήσεις αυτών των οργανισμών καθοδηγούνται από την αντίληψή τους [*perception*], όπως το τρέξιμο μιας κατσαρίδας να «σωθεί», καθώς ετοιμαζόμαστε να την χτυπήσουμε με την εφημερίδα. Στο σημείο αυτό, παρατηρεί η Korsgaard, είναι που αρχίζει κανείς να μπαίνει στον πειρασμό να χρησιμοποιήσει τον όρο «πράξη» και για τα ζώα, για το λόγο ότι, *όταν οι κινήσεις*

²²⁴ Ο.π., σελ. 107.

²²⁵ Βλέπε, Korsgaard, ο.π., σελ. 107-108. Στο σημείο αυτό, αξίζει να σημειωθεί ότι κάποιοι, μεταξύ των οποίων ο Daniel Dennet, υποστηρίζουν ότι και στο επίπεδο αυτό μπορούμε να κάνουμε λόγο για πρόθεση και μάλιστα για βούληση των αντικειμένων ή των δημιουργών τους, βούληση ώστε να επέλθει ένα ορισμένο αποτέλεσμα της πράξης τους. Βλέπε <http://plato.stanford.edu/entries/compatibilism/>.

²²⁶ Korsgaard, ο.π., σελ. 107.

ενός ζώου καθοδηγούνται από τις αντιλήψεις του, τελούν υπό τον έλεγχο του νου του, και όταν τελούν υπό τον έλεγχο του νου του, τείνουμε να θεωρήσουμε ότι οι κινήσεις αυτές τελούν υπό τον νοητικό έλεγχο του ίδιου του ζώου.²²⁷ Το να έχει, όμως, ένα ζώο αντίληψη του εξωτερικού ερεθίσματος που αποτελεί αίτιο της δράσης του είναι εντελώς διαφορετικό, από το να έχει συνείδηση του στόχου της δράσης του. Στην περίπτωση του παραδείγματος της κατσαρίδας, η δράση της δεν αποτελεί παρά αντίδραση στο εξωτερικό ερέθισμα της εφημερίδας που κινείται κατά πάνω της, πυροδοτώντας το αντιληπτικό της σύστημα. Ο στόχος της δράσης της δεν αποτελεί σκοπό της ίδιας της κατσαρίδας να «σωθεί» από εμάς.

Αν «σκέφτονται» τα ζώα, τότε «σκέφτονται» και δρουν υπό τους όρους φυσικώς εμφανών στοιχείων [evidence] δίχως να είναι σε θέση να εξετάζουν, με τη σκέψη τους, το εάν και κατά πόσον τα φυσικώς εμφανή στοιχεία δικαιολογούν την οποιαδήποτε «πεποίθηση» ή δράση τους.²²⁸ Εάν πρέπει οπωσδήποτε να αποδώσουμε στόχους, τότε θα πρέπει να τους αποδώσουμε στις κινήσεις και τις δράσεις των ζώων και όχι στα ίδια τα ζώα.²²⁹ Είναι η κίνηση της κατσαρίδας που έχει κάποιον στόχο, και όχι η ίδια η κατσαρίδα που έχει το στόχο της «κατά νου» και τον ακολουθεί. Στη δεύτερη περίπτωση θα επρόκειτο για σκοπό! Στο επίπεδο αυτό, όμως, πρόκειται για στόχο και όχι για σκοπό.

Στο αμέσως επόμενο επίπεδο, έχουμε τις δράσεις εκείνων των ζώων στα οποία παρατηρείται αυξημένη νοημοσύνη και ενός βαθμού αυτοσυνειδησία. Είναι γεγονός ότι μπορούμε να δεχθούμε ότι τα ζώα αυτά έχουν ως έναν βαθμό συνείδηση των στόχων τους και των πράξεων τους.²³⁰ Όμως, είναι διαφορετικό το να έχει ένα ζώο *συνείδηση* [awareness] των στόχων του και να βρίσκει τον τρόπο να τους εκπληρώσει (εδώ πρόκειται για εργαλειακό λόγο) από το να είναι σε θέση από τη φύση του να επιλέγει τους στόχους του (εδώ πρόκειται για κριτικό - πρακτικό λόγο). Εξάλλου, ακόμη και στις περιπτώσεις όπου ένα ζώο επιλέγει ανάμεσα σε περισσότερους στόχους, η επιλογή του αυτή προκαθορίζεται από τις επιθυμίες και τα συναισθήματά του.²³¹ Ένα ζώο, επιλέγει με βάση τα ένστικτα του. Τι σημαίνει όμως αυτό; Ένα ζώο δεν είναι από τη φύση του σε θέση να κατανοεί και να σκέφτεται τον

²²⁷ Korsgaard, ο.π., σελ. 108.

²²⁸ Ο.π., σελ. 114.

²²⁹ Ο.π., σελ. 108.

²³⁰ Βλέπε ο.π., σελ. 109 και της ίδιας, *Self-Constitution*, ο.π., σελ. 99.

²³¹ Βλέπε, Korsgaard, “Morality and the Distinctiveness of Human Action”, ο.π., σελ. 110.

σκοπό της δράσης του. Τα ένστικτά του είναι οι αρχές που διέπουν τις δράσεις του, που προκαθορίζονται από και καθορίζουν την αιτιότητά του.²³² Τα ένστικτα του ζώου αποτελούν τον γενεσιουργό παράγοντα της δράσης του. Έτσι, μέχρι το επίπεδο αυτό, η *προθετική περιγραφή* της δράσης και η *εξήγησή* της ταυτίζονται. Η δικαιολόγηση της «πράξης» δηλαδή συμπίπτει με την εξήγησή της. Ένα ζώο δεν επιλέγει μια δράση επειδή επιλέγει έναν σκοπό. Και δεν μπορεί να απορρίψει μια δράση επειδή απορρίπτει έναν σκοπό.

Όπως υπάρχει μια κλιμάκωση στο βάθος της έννοιας της συνείδησης και της αυτοσυνειδησίας, έτσι υπάρχει μια κλιμάκωση στο βάθος της έννοιας της προθετικότητας, στο βάθος της έννοιας της επιλογής της πράξης και στο βάθος της έννοιας του πράττοντος.²³³ Αποφασιστικής σημασίας ρόλο σε αυτήν την κλιμάκωση παίζει η ειδοποιός διαφορά που επισημαίνει η Korsgaard, ανάμεσα σε *νοημοσύνη* [*intelligence*] και *έλλογη ικανότητα* ή *Λόγο* [*reason*]. Η πρώτη συναντάται και στα ζώα, όπως πολύ καλά το περιγράφει ο Δαρβίνος και ο De Waal, και πριν από αυτούς ο Αριστοτέλης, και έγκειται στην *ικανότητα της μάθησης του κόσμου με τρόπο που επιδρά* στις κινήσεις και τις δράσεις [*actions*].²³⁴ Η δεύτερη συναντάται μόνον στον άνθρωπο, καθώς συνδέεται με εκείνου του συγκεκριμένου τύπου την αυτοσυνειδησία, που παρατηρείται αποκλειστικά σ' αυτόν. Πρόκειται ακριβώς για εκείνου του τύπου την αυτοσυνειδησία η οποία προσδίδει στον άνθρωπο τον Λόγο και, μέσω του Λόγου, την ικανότητά του *για κανονιστικό αυτοέλεγχο*.²³⁵ Σε αντίθεση με την νοημοσύνη, η οποία χαρακτηρίζεται από μια «εξωστρέφεια», καθώς καθοδηγεί τις κινήσεις και τις δράσεις καθιστώντας τον δρώντα *αποτελεσματικό* σε σχέση με τα επιδιωκόμενα αποτελέσματα,²³⁶ η έλλογη ικανότητα χαρακτηρίζεται από «εσωστρέφεια».²³⁷

²³² Βλέπε, ο.π., σελ 110.

²³³ Βλέπε, ο.π., σελ. 109-110 και *Self-Constitution*, ο.π., σελ. 110, 115.

²³⁴ Βλέπε, Korsgaard, *Moral Animals*, Lecture Two; Human Nature and the Right, http://www.csmn.uio.no/events/2008/korsgaard_workshop_3.xml, σελ. 3.

²³⁵ Βλέπε, Korsgaard, “Morality and the Distinctiveness of Human Action”, ο.π., σελ 113.

²³⁶ Σύμφωνα με την Korsgaard, η με την ευρεία έννοια πράξη καθιστά τον δρώντα *αποτελεσματικό*, ενώ η, με την βαθύτερη έννοια, πράξη καθιστά τον δρώντα όχι μόνον *αποτελεσματικό* αλλά και *αυτόνομο*. Βλέπε, Korsgaard, *Self-Constitution*, ο.π., ειδικότερα το κεφάλαιο “Autonomy and Efficacy”, σελ. 81-108.

²³⁷ Με ανάλογο τρόπο χαρακτηρίζει την νοημοσύνη και τον λόγο η Korsgaard. Βλέπε, Korsgaard, ο.π.,σελ. 116

Ο Λόγος κοιτάει προς τα μέσα, τονίζει η φιλόσοφος [*reason looks inward*].²³⁸ Ο Λόγος είναι η ικανότητα για την αξιολόγηση της εσωτερικής σύνδεσης μεταξύ κινήτρου και πράξης, ή μεταξύ τεκμηρίων [*evidence*] και συμπεράσματος, η ικανότητα απόφασης για τη δικαιολόγηση του συμπεράσματος ή της πράξης.²³⁹ Ο άνθρωπος, τονίζει η Korsgaard, σε αντίθεση με τα ζώα, μπορεί να εξετάζει τα τεκμήρια [*evidence*] διερωτώμενος, εάν αυτά δικαιολογούν την οποιαδήποτε πεποίθησή του.²⁴⁰

Ένας μη ανθρώπινος δρων, σημειώνει η Korsgaard, μπορεί να έχει συνείδηση του αντικείμενου του φόβου ή της επιθυμίας του, και συνείδηση του ότι το αντικείμενο αυτό είναι τρομακτικό ή επιθυμητό και επομένως ότι είναι κάτι το οποίο θα πρέπει να αποφύγει ή να αναζητήσει. Αυτό είναι το θεμέλιο της δράσης του.²⁴¹ Στον άνθρωπο, όμως, μεταξύ κινήτρων και πράξης, παρεμβάλλεται η αυτοσυνειδησία κι η ενδοσκόπηση. Το έλλογο ον δεν σκέφτεται μόνον το αντικείμενο του φόβου του ή την τρομακτικότητα αυτού, αλλά σκέφτεται και τον ίδιο τον φόβο και την ίδια την επιθυμία του.²⁴² Έτσι, το έλλογο ζώο, με την αυτοσυνειδησία που διαθέτει, έχει συνείδηση του «θεμελίου της πράξης του», ως «θεμέλιου», καθώς ταυτοποιεί τον εαυτό του, ως υποκείμενο των νοητικών του αναπαραστάσεων.²⁴³ Ο άνθρωπος, με άλλα λόγια, μπορεί να είναι ταυτόχρονα δράστης και παρατηρητής της ίδιας του της πράξης.²⁴⁴ Η διαδικασία αυτή είναι απόρροια μιας ανώτερης τάξης σκέψης, που προσφέρει την επίγνωση της συνείδησης, δηλαδή την αυτοσυνειδησία.²⁴⁵ Η κρισιμότερη διαφορά του ανθρώπου από τα ζώα έγκειται ακριβώς στην ικανότητά του να μπορεί να παίρνει μια αναστοχαστική απόσταση [*reflective distance*], από το κίνητρό του, ώστε να είναι σε θέση να αναρωτηθεί, εάν θα πρέπει να κινηθεί με το συγκεκριμένο τρόπο που προτίθεται να κινηθεί.²⁴⁶ Ο άνθρωπος, με άλλα λόγια, βρίσκεται από τη φύση του

²³⁸ Korsgaard, “Morality and the Distinctiveness of Human Action”, ο.π., σελ. 113.

²³⁹ Korsgaard, *Moral Animals*, ο.π.

²⁴⁰ Korsgaard, “Morality and the Distinctiveness of Human Action”, ο.π., σελ.114.

²⁴¹ Ο.π., σελ. 113.

²⁴² Ο.π.

²⁴³ Ο.π. Βλέπε και Korsgaard, *Self-Constitution*, ο.π., σελ. 115-116.

²⁴⁴ Korsgaard, “Morality and the Distinctiveness of Human Action”, ο.π., σελ 115.

²⁴⁵ Βλέπε, Jaegwon Kim, *Η Φιλοσοφία του Νου*, Μετάφραση Ελ. Μανωλακάκη, Leader Books, Αθήνα, 2005, σελ. 271-272.

²⁴⁶ Βλέπε, Korsgaard, “Morality and the Distinctiveness of Human Action”, ο.π., σελ. 113. Η αυτοσυνειδησία δημιουργεί έναν χώρο ανάμεσα στο κίνητρο και στην αντίδραση, αυτόν τον χώρο τον αποκαλώ αναστοχαστική απόσταση... Και είναι μέσα στον χώρο αυτό της αναστοχαστικής απόστασης,

στη θέση να μπορεί να αποστασιοποιείται από το αισθητικό κομμάτι του εαυτού του και να αναρωτιέται : *Η επιθυμία ενός στόχου με κάνει να κλίνω προς μια συγκεκριμένη πράξη, αλλά μου παρέχει πράγματι έναν λόγο να προβώ σε αυτήν την πράξη;*²⁴⁷

Το ένστικτο, η κλίση και η ροπή δεν αποτελούν την ηθική δικαιολόγηση της πράξης. Το κίνητρο με άλλα λόγια ο γενεσιουργός παράγων της ανθρώπινης πράξης, δεν αποτελεί τον λόγο της πράξης. Ο άνθρωπος εγείρει όχι μόνον την ερώτηση του τι δύναται να πράξει στις συγκεκριμένες συγκυρίες αλλά, όπως σημειώνει η Korsgaard, ο άνθρωπος, σε αντίθεση με τα υπόλοιπα ζώα, είναι σε θέση να εγείρει την κανονιστική ερώτηση *περί του τι οφείλει να πράξει.*²⁴⁸ Κι αυτή η ανθρώπινή μας ικανότητα να κινητοποιούμαστε από ένα «πρέπει», αναμφίβολα δεν συνιστά μια απλή διαφορά βαθμού ανάμεσα στα ζώα και στον άνθρωπο, επισημαίνει η φιλόσοφος. Τουναντίον, φαίνεται να συνιστά την *αλματώδη εκείνη αλλαγή* στη γραμμή της εξέλιξης, την οποία αρνείται να αποδεχθεί ο De Waal.²⁴⁹

Διαφαίνεται πλέον, ξεκάθαρα, ότι μόνον στο ανώτατο επίπεδο της κλίμακας μπορούμε να κάνουμε λόγο για την πράξη, η οποία, αυτή και μόνον, *μπορεί να αποδοθεί στον πράττοντα*, ακριβώς επειδή *τελείται υπό τον έλεγχο του.*²⁵⁰ Και όχι μόνον τελείται υπό τον έλεγχο του πράττοντα η πράξη, αλλά *συγκροτεί τον πράττοντα ως πράττοντα.*²⁵¹ Στο ανώτατο, και μόνον, επίπεδο, της κλίμακας φθάνουμε σε εκείνο το ον που έχει την ικανότητα ενός τόσο υψηλού βαθμού νόησης, ώστε να μπορεί όχι μόνο να νοεί τους λόγους της πράξης του, αλλά και να επινοεί την «κατασκευή» της αντικειμενικής θεμελίωσής τους. Πρόκειται για το ον, που, από τη φύση του, βρίσκεται στη θέση να μπορεί να έχει *συνείδηση* όχι μόνον της πράξης του, αλλά και των αρχών σύμφωνα με τις οποίες πράττει, ώστε να *αυτοσυγκροτείται* ηθικά.²⁵²

στον εσωτερικό κόσμο που δημιουργείται από την αυτοσυνείδησία, που γεννιέται ο Λόγος. Korsgaard *Self-Constitution*, ο.π., σελ. 116.

²⁴⁷ Korsgaard, “Morality and the Distinctiveness of Human Action”, ο.π .

²⁴⁸ Ο.π.

²⁴⁹ Βλέπε, Korsgaard, ο.π., σελ. 117.

²⁵⁰ Βλέπε, ο.π., σελ. 108.

²⁵¹ Όπως υποστηρίζει η Korsgaard στο τελευταίο της βιβλίο, *η πράξη είναι αυτοσυγκρότηση...*, η λειτουργία της πράξης είναι η συγκρότηση του ηθικού δρώντα. Βλέπε, Korsgaard, *Self-Constitution*, ο.π., σελ. 82.

²⁵² Βλέπε, Korsgaard, *Self-Constitution*, ο.π., διάσπαρτα.

Να μπορεί, με λόγια που παραπέμπουν στον Kant, να αυτονομοθετείται με όρους καθολικευσιμότητας.

4. Συμπεράσματα.

4.1. Διάθεση²⁵³ και Πρόθεση.

Υπό τους όρους της συγκινησιοκρατικής θεωρίας / θεωρίας της ηθικής αίσθησης [moral sense theory], την οποίαν ενστερνίζεται ο De Waal, η πράξη τελείται υπό το κράτος της διάθεσης : δηλαδή της ροπής, της κλίσης, της επιθυμίας και του συναισθήματος. Με λίγα λόγια, η πράξη τελείται υπό το κράτος των παθών, συντονισμένων, λιγότερο ή περισσότερο, μέσα από το μηχανισμό της συμπάθειας. Υπό τους όρους της έλλογης προσέγγισης της πράξης, με τον τρόπο που την προτείνει η Korsgaard, η πράξη συγκροτείται / δομείται από τον Λόγο και τη συνειδητή ενδοσκοπικότητα, η οποία φαίνεται να αποτελεί την προϋπόθεση της ικανότητας για αναστοχασμό.

Στην πρώτη περίπτωση, οι διαθέσεις αποτελούν τα αίτια της πράξης, η οποία στοχεύει στην πραγμάτωσή τους. Εδώ, ο εντοπισμός των διαθέσεων, βάσει των οποίων πραγματοποιήθηκε η πράξη, προσφέρει τη γενετική εξήγηση της πράξης. Στη δεύτερη περίπτωση, σε εμάς, στα έλλογα όντα, επεμβαίνει ο Λόγος, ο οποίος κρίνει τις κλίσεις μας και δύναται, εν τέλει, να μας αποτρέψει από τις αρχικές μας διαθέσεις, προτείνοντάς μας τους λόγους της πράξης μας. Ο Λόγος, δηλαδή, δύναται να προκρίνει τις προθέσεις μας, έναντι των διαθέσεών μας. Εδώ, ο εντοπισμός των λόγων της πράξης αποτελεί τη δικαιολόγηση της πράξης. Είναι, σαφώς, διαφορετικό να με προκαθορίζουν τα ένστικτα και οι επιθυμίες μου, από το να τα ορίζω εγώ. Στην πρώτη περίπτωση, βρίσκομαι στη σφαίρα της ετερονομίας, ενώ στη δεύτερη, στη σφαίρα της αυτονομίας, δηλαδή του αυτοκαθορισμού.²⁵⁴

²⁵³ Με τον όρο «διάθεση» αποδίδω τον αγγλικό όρο “disposition”. Ο όρος «διάθεση», εδώ, είναι καθαρά τεχνικός και συμπεριλαμβάνει κλίσεις, τάσεις, ροπές και συναισθήματα για την εν δυνάμει πραγμάτωση κάποιας συμπεριφοράς. Καλύπτει δηλαδή, κάθε, υπό κατάλληλες συνθήκες, πιθανώς πραγματώσιμο συμβάν.

²⁵⁴ Η Korsgaard υποστηρίζει ότι, καθώς δεν νοείται πράξη, δίχως ενός βαθμού αυτοκαθορισμού, και άρα αυτονομία του πράττοντος και καθώς και οι μη ανθρώπινοι δρώντες, κατά μίαν ευρεία έννοια πράττουν, θα πρέπει να διακρίνουμε ανάμεσα σε δύο έννοιες της αυτονομίας ή του αυτοκαθορισμού. Κατά την πρώτη, ισχυρή έννοια, αυτόνομο ή αυτοκαθοριζόμενο είναι το υποκείμενο που η συμπεριφορά του διέπεται από αρχές της αιτιότητάς του, οι οποίες είναι καθοριστικές της θέλησής του. Κατά την

Το βασικό λάθος του είδους εκείνου του αναγωγισμού που εκπροσωπεί ο De Waal έγκειται, όπως είδαμε, στην απόδοση στα ζώα προθέσεων ανάλογων σε βάθος με εκείνες των ανθρώπων. Στη θεώρηση δηλαδή των κινήσεων και δράσεων των ζώων, ως πράξεων. Συγχέοντας την έννοια της προθετικότητας με το συναίσθημα και την επιθυμία, σύγχυση που αποτελεί κληροδότημα του ηθικού εμπειρισμού,²⁵⁵ ο De Waal ενστερνίζεται την συγκινησιοκρατική υπόθεση σύμφωνα με την οποία η ηθικότητα μιας πράξης είναι ζήτημα του περιεχομένου της πρόθεσης με την οποία πραγματοποιείται η πράξη.²⁵⁶ Το περιεχόμενο της πρόθεσης με την οποία πραγματοποιείται μια πράξη είναι, όμως, επιμέρους και ενδεχομενικό. Και η απαίτηση για αντικειμενικότητα στην ηθική είναι απαίτηση για αφαίρεση από οτιδήποτε επιμέρους και ενδεχομενικό, είναι προαπαίτηση της ικανότητας για αναστοχαστική αποστασιοποίηση και, αντίθετα από ό,τι υποστηρίζει ο De Waal,²⁵⁷ αποτελεί προϊόν συνειδητής απόφασης κι επιλογής. Η ηθική απαιτεί αφαίρεση από το επιμέρους και το ιδιαίτερο ακριβώς επειδή συνδέεται αναπόδραστα με το καθολικό. Ηθικός είμαι όταν μπορώ να θέλω η αρχή της πράξης μου να μπορεί να υιοθετηθεί από όλους τους άλλους, σε παρόμοιες συνθήκες.²⁵⁸ Η δέσμευση και η καθολικευσιμότητα στην ηθική είναι αλληλένδετες τόσο μεταξύ τους, όσο και με την ίδια την έννοια της ηθικής πράξης και της αντικειμενικότητας στην ηθική.

Ο άνθρωπος, από τη φύση του, είναι σε θέση, όσον αφορά στο ζήτημα της επιλογής της πράξης, να μπορεί να υπερβαίνει την ίδια του τη φύση. Να μπορεί δηλαδή να ασκήσει έλεγχο σε ένα κομμάτι της. Ο άνθρωπος, σημειώνει η Korsgaard, μπορεί να κρίνει τις διαθέσεις και τα συναισθήματά του, και κατά περίπτωση να τα παραμερίσει.²⁵⁹ Με άλλα λόγια, μπορεί να διορθώνει ή να αίρει τις διαθέσεις του και να θέτει και να πραγματοποιεί σκοπούς, οι οποίοι μπορεί να έρχονται, όπως

βαθύτερη έννοια, αυτόνομο και αυτοκαθοριζόμενο είναι το υποκείμενο που *επιλέγει τις αρχές που είναι καθοριστικές της θέλησής του*. Βλέπε, Korsgaard, *Self-Constitution*, ο.π., σελ. 91, 108.

²⁵⁵ Όπως σημειώνει η Korsgaard, η σύγχυση αυτή έλκει την καταγωγή της από την παράδοση του εμπειρισμού στην ηθική. Στην παράδοση αυτή, άλλωστε, συχνά η πράξη εκλαμβάνεται ως *κίνηση που κληρονομεί την προθετικότητά της από το πάθος ή την επιθυμία που την προκαλεί*. Βλέπε, Korsgaard, *Self-Constitution*, ο.π., σελ. 100.

²⁵⁶ Korsgaard, “Morality and the Distinctiveness of Human Action”, ο.π., σελ. 107.

²⁵⁷ Βλέπε, De Waal, ο.π., σελ. 6.

²⁵⁸ Immanuel Kant, ο.π. σελ, 71.

²⁵⁹ Βλέπε, Korsgaard, ο.π., σελ. 112.

συχνότατα συμβαίνει, σε σύγκρουση με τις κλίσεις, τις παρορμήσεις και τα συναισθήματά του. Και τους σκοπούς αυτούς, στη συνέχεια, μπορεί και πάλι να τους θέτει και να τους αίρει, κρίνοντας και ζυγίζοντας τις σχετικές περιστάσεις. Στο σημείο αυτό, σύμφωνα με την Korsgaard, έγκειται το βαθύτερο επίπεδο της ανθρώπινης προθετικότητας. Καθώς, εμείς οι άνθρωποι, όπως σημειώνει η φιλόσοφος, δεν επιλέγουμε μόνον τα μέσα για την εκπλήρωση των στόχων, αλλά επιλέγουμε και τους ίδιους τους στόχους.²⁶⁰

4.2. Φυσική Αναγκαιότητα και Κανονιστικός Αυτοέλεγχος.

Είναι, εν τέλει, ο άνθρωπος αιτιακά προκαθορισμένος ή έχει τη δυνατότητα σε αντίθεση με τα υπόλοιπα ζώα να πράξει ενάντια στις ωμές επιθυμίες και ορέξεις του;²⁶¹ Την απάντηση τη βρίσκουμε στον Kant.

Η ανθρώπινη πράξη προϋποθέτει την προθετικότητα με την έννοια της ελευθερίας της επιλογής μιας πράξης, ή στάσης ζωής, έναντι μιας άλλης. Και είναι ακριβώς η επιλογή των αρχών των πράξεων μας και, μέσω αυτών, η επιλογή των αρχών της ζωής μας, που κατά την Korsgaard, μας συγκροτεί ως πρόσωπα,²⁶² και, ως εκ τούτου, ως ηθικούς δρώντες. Η δράση του ζώου υποκινείται από, και υπόκειται σε, φυσικά αίτια. Ο άνθρωπος είναι το ον που μπορεί συνειδητά, με τις ίδιες πράξεις του να διακόπτει αιτιακές αλυσίδες και να εγκαινιάζει καινούριες. Η πράξη του ανθρώπου θεμελιώνεται σε λόγους, τους οποίους μάλιστα ο ηθικός πράττων, κάθε φορά, ζυγίζει για να επιλέξει και να κατευθύνει την πράξη του. Το αίτημα για ηθικότητα είναι αίτημα για δικαιολόγηση της επιλογής της διενέργειας της πράξης κι όχι απλώς της περιγραφής και της εξήγησής της, όπως το εκλαμβάνει η θεωρητική παράδοση του νατουραλιστικού ρεαλισμού.²⁶³

²⁶⁰ Ο.π.

²⁶¹ Σύμφωνα πάντως με τη θεωρία της συμβατοκρατίας [Compatibilism], ντετερμινισμός (δηλαδή αναγκαιότητα) και ελευθερία μπορούν να συνυπάρχουν. Βλέπε, <http://plato.stanford.edu/entries/compatibilism/>. Για μια ερμηνεία του Καντ ως συμβατοκράτη, βλέπε Allen W. Wood, “Kant’s Compatibilism”, In, *Self and Nature in Kant’s Philosophy*, Allen Wood (ed), Cornell, Cornell University Press, 1984.

²⁶² Βλέπε, Korsgaard, *Self-Constitution*, ο.π., σελ.128-129.

²⁶³ Αλλωστε, οι πεποιθήσεις κι οι επιθυμίες που περιλαμβάνονται στις εξηγητικές περί ηθικής περιγραφές δεν ανήκουν οντολογικώς στη φυσική τάξη. Επομένως δεν αποτελούν αίτια, αλλά λόγους της ανθρώπινης συμπεριφοράς και πράξης.

Η παραπάνω παρατήρηση, βεβαίως, καθόλου δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχουν περιπτώσεις όπου ο άνθρωπος λειτουργεί ακριβώς όπως ένα ζώο, ανταποκρινόμενος δηλαδή ενστικτωδώς στις παρορμήσεις, στις κλίσεις και στα πάθη του. Αυτό που σημαίνει είναι ότι ο άνθρωπος έχει, σε κάθε περίπτωση, τη δυνατότητα να επιλέξει να απελευθερωθεί από αυτά, να μην παραμείνει έρμαιο των ροπών, των κλίσεων και των παθών του. Και, τότε, εισέρχεται στη σφαίρα της ηθικής. Στον άνθρωπο, τα συναισθήματα και οι επιθυμίες, ναι μεν, μπορεί συχνότατα να προτείνουν τους στόχους του, αλλά, ωστόσο, δεν τους καθορίζουν πάντοτε. Σε αντίθεση με το ζώο, ο άνθρωπος έχει τη δυνατότητα τόσο να πράξει, όσο και να μην πράξει ηθικά. Έχει, δηλαδή, τη δυνατότητα ανυπακοής, τόσο στις προτροπές των διαθέσεων όσο και στις επιταγές του Λόγου. Ο άνθρωπος δεν έχει απλώς προθέσεις, αλλά αποτιμά και υιοθετεί προθέσεις, έχοντας τη δυνατότητα για κανονιστικό αυτοέλεγχο, ή σύμφωνα με τον Kant, αυτονομία. Και είναι σε αυτό το επίπεδο, σημειώνει η Korsgaard, που αναδύεται η ανθρώπινη ηθικότητα.²⁶⁴ Πρόκειται για το πέρασμα από την κατάσταση της υποτέλειας στο κράτος των παθών, σε εκείνην της διαμόρφωσης του «κράτους των σκοπών». ²⁶⁵ Στο πρώτο, υποτάσσονται όλα, ανθρώπινα και μη ανθρώπινα όντα. Στο δεύτερο, μπορούν να πράττουν ελεύθερα τα αυτονομοθετούμενα έλλογα όντα. Η ηθικότητα της πράξης, καταλήγει η Korsgaard, δεν είναι η λειτουργία του περιεχομένου της πρόθεσής σου. Είναι η λειτουργία της άσκησης κανονιστικού αυτοελέγχου. Και είναι ακριβώς αυτή η ικανότητα κανονιστικού αυτοελέγχου και το βάθος του ελέγχου της προθετικότητας που την συνοδεύει που είναι πιθανώς μοναδικά στους ανθρώπους.²⁶⁶

Γίνεται εδώ φανερό ότι, στην κονστρουκτιβιστική θεώρηση της Korsgaard, η ανάδυση της ηθικής δεν προκύπτει αποκλειστικά από το αισθητικό μέρος της φύσης, αλλά από τον κριτικό -πρακτικό Λόγο (αυτόν που είθισται να αποκαλείται «ορθός») της ανθρώπινης φύσης. Για να κατανοήσουμε την ηθική πρέπει να κατανοήσουμε αυτό το ειδικό «βάθος» της ανθρώπινης προθετικότητας. Αλλά και πάλι, δεν εκφραζόμαστε με ακρίβεια όταν πούμε ότι η ηθική αναδύεται από τον Λόγο, γιατί η ηθική είναι ο ίδιος ο Λόγος. Αυτό που συγκροτεί την πράξη και την ηθικότητα, η αυτονομία, είναι που συγκροτεί και τον λόγο. Τόσο ο Λόγος, όσο και η ηθική

²⁶⁴ Korsgaard, “Morality and the Distinctiveness of Human Action”, ο.π., σελ. 112.

²⁶⁵ Immanuel Kant, ο.π., σελ. 86-88, 94-95.

²⁶⁶ Korsgaard, ο.π., σελ 116.

συγκροτούνται και συστήνονται από την αυτονομία. Έτσι, Λόγος, αυτονομία και ηθική φαίνεται πώς αποτελούν ένα ενιαίο και συμπαγές πλέγμα μέσα από το οποίο και χάριν στο οποίο καθίσταται δυνατή η διενέργεια ή η μη διενέργεια της ηθικής πράξης. Αυτό το συμπαγές και ενιαίο πλέγμα αποτελεί, με άλλα λόγια, την ικανή και αναγκαία συνθήκη του ηθικώς πράττειν.

Έχει καταστεί εμφανές ότι ο De Waal απορρίπτει τις θεωρίες που «θεμελιώνουν» την ηθική στον λόγο και τη συνδέουν με την αυτονομία έχοντας μια καθαρά εργαλειακή και εμπειρική αντίληψη για τις έννοιες αυτές και ότι η θέση του περί συνέχειας της ηθικής συμπεριφοράς ανάμεσα στα ζώα και στους ανθρώπους κλονίζεται σοβαρά υπό το φως της ανάλυσης του βάθους της ανθρώπινης προθετικότητας εκ μέρους της Korsgaard.

Τόσο στη θεώρηση του De Waal όσο και σε εκείνη της Korsgaard το έρεισμα της αντικειμενικότητας της ηθικής έγκειται στη διωποκειμενικότητα. Όμως, όπως διαφάνηκε, είναι ριζικώς διαφορετικό το είδος της αντικειμενικότητας που επικαλούνται οι δύο θεωρήσεις. Στη θεώρηση του De Waal, η ενδεχομενικότητα παρεμβαίνει στην ηθική. Στη θεώρηση της Korsgaard, η ηθική παρεμβαίνει στην ενδεχομενικότητα. Στη ρεαλιστική θεώρηση του De Waal προτείνεται η έννοια μιας «υποταγμένης» στους νόμους της εξέλιξης ηθικής αντικειμενικότητας την οποίαν καλούμαστε να ανακαλύψουμε. Στην κονστρουκτιβιστική θεώρηση της Korsgaard, αντίθετα, η αντικειμενικότητα εννοιολογείται ως έλλογη διαμόρφωση της κατάστασης των πραγμάτων, ως παρέμβαση στην ενδεχομενικότητα, και ως τέτοια, επιδέχεται, υπό αυστηρούς όρους, αναθεώρηση. Ποιος είναι ο ευλογότερος τρόπος δικαιολόγησης της αντικειμενικότητας στην ηθική και κατ' επέκταση στη (βιο)ηθική;

Γενικά Συμπεράσματα.

Εξετάσαμε τον ρεαλισμό στην ηθική με μια διευρυμένη έννοια του όρου, ώστε να συμπεριλάβουμε σε αυτόν θεωρήσεις που θεμελιώνουν την αντικειμενικότητα στη διωποκειμενικότητα. Αυτή η διευρυμένη έννοια του ρεαλισμού μας επιτρέπει να αναφερόμαστε σε μια όσο γίνεται πλησιέστερη στις εννοήσεις μας αντικειμενικότητα στην ηθική, κάτι που δεν θα επέτρεπε ο ηθικός ρεαλισμός στη στενή έννοιά του. Μας παρέχει επίσης τη δυνατότητα της λεπτότερης δυνατής σύγκρισης και διάκρισης μεταξύ, αφενός, της συνένωσης του στενού ηθικού νατουραλισμού με τον ηθικό ρεαλισμό και, αφετέρου, του ηθικού κονστρουκτιβισμού. Δεν εξετάσαμε τον μετριοπαθή ανθρωποκεντρικό ρεαλισμό της βρετανικής σχολής καθώς σκοπός μας ήταν να αντιπαραβάλουμε παράλληλα δυο ριζικά διαφορετικές θεωρήσεις σχετικά με τη σχέση της ηθικής κρίσης με τα εμπειρικά συμφραζόμενα. Έτσι, αντιπαραβάλαμε, την αντικειμενικότητα ως διωποκειμενικότητα που, αφενός, εδράζεται στην κοινή εξέλιξη της καθολικής ανθρώπινης φύσης και των κοινών ανθρωπίνων κανόνων και πρακτικών με τη διωποκειμενικότητα που εδράζεται στον κοινό ανθρώπινο Λόγο, αφετέρου τη θεώρηση σύμφωνα με την οποία η ηθική κρίση αποτελεί φορέα γνώσης του κόσμου και, ως εκ τούτου, η ηθική φιλοσοφία τελεί σε συνέχεια των εμπειρικών επιστημών με τη θεώρηση σύμφωνα με την οποία η ηθική κρίση είναι πρωτογενής και η ηθική φιλοσοφία αποτελεί αυτόνομο πεδίο. Είδαμε ότι η θεμελίωση της ηθικής αντικειμενικότητας σε γεγονότα σχετικά με τη φυσική / κοινωνική ιστορία του ανθρώπινου είδους δεν είναι δυνατόν να οδηγήσει σε κατηγορικούς λόγους της πράξης, στην απροϋπόθετη δηλαδή ηθική δέσμευση. Αυτό σημαίνει ότι δεν είναι δυνατόν να θεμελιωθεί η ηθική κανονιστικότητα σε εμπειρικά δεδομένα. Αυτή η διαπίστωση, ωστόσο, δεν εγκυμονεί την υιοθέτηση του σχετικισμού ή του σκεπτικισμού ως προς την ηθική. Είδαμε ότι υπάρχει ένας τρόπος «κατασκευής» της αντικειμενικότητας στην ηθική τέτοιος, ώστε να αναδύεται ταυτόχρονα από αυτήν και η απροϋπόθετη κανονιστικότητα. Στην περίπτωση αυτή η αντικειμενικότητα της ηθικής δεν θεμελιώνεται.²⁶⁷ Δικαιολογείται. Στην περίπτωση αυτή η

²⁶⁷ Για αυτό που θα αποκαλούσα τον «γρίφο» της αθεμελιώτης κατασκευής της αντικειμενικότητας στην ηθική, βλέπε την O'Neil, η οποία παρομοιάζει την κατασκευή του καντιανού κονστρουκτιβισμού με δορυφόρο, κατασκευή, δηλαδή, χωρίς θεμέλια. Βλέπε O'Neil, "Vindicating reason", ο.π., σελ. 291.

κανονιστικότητα δεν επιβάλλεται έξωθεν. Αυτονομοθετείται. Πρόκειται για τον ηθικό κονστρουκτιβισμό.

Ο προβληματισμός που αναπτύχθηκε στην παρούσα εργασία αφορά στη διερεύνηση των επιστημολογικών θεμελίων της ηθικής και κατ' επέκταση της (βιο)ηθικής. Η βιοηθική όχι μόνον δεν είναι κάποιο νέο είδος επιστήμης αλλά δεν είναι και κάποιο νέο είδος ηθικής. Η βιοηθική αποτελεί εκείνο το κομμάτι της ηθικής φιλοσοφίας που στοχεύει στην κανονιστική διευθέτηση των ζητημάτων που ανακύπτουν για την ανθρώπινη και μη ανθρώπινη ζωή με τη ραγδαία εξέλιξη της βιοιατρικής και της βιοτεχνολογίας. Η βιοηθική καλείται να εντοπίσει παλαιότερα και καινοφανή ηθικά προβλήματα, να διατυπώσει λιγότερο ή περισσότερο επείγοντα ερωτήματα και να προτείνει απαντήσεις σε αυτά. «Είναι ηθικώς ορθή και υπό ποιες προϋποθέσεις η ευθανασία;». «Είναι ηθικώς ορθή η διεξαγωγή έρευνας σε έμβρυα; Και αν ναι, για ποιους σκοπούς και υπό ποιες προϋποθέσεις;». «Είναι ηθικώς ορθή η διεξαγωγή πειραμάτων σε ζώα; Και, εάν ναι, με ποιους όρους;». «Είναι θεμιτή η κλωνοποίηση κάποιων οργανισμών και εάν ναι, ποιών οργανισμών για ποιους σκοπούς και υπό ποιους όρους;». «Ποιες είναι οι υποχρεώσεις μας ως προς το περιβάλλον και πώς σταθμίζονται αυτές σε σχέση με τις υποχρεώσεις μας απέναντι στους συνανθρώπους μας της σύγχρονης και των μελλοντικών γενεών; ». Τέτοια και άλλα πολλά συναφή με τις ιατρικές, βιοιατρικές και βιοτεχνολογικές πράξεις ανοιχτά ηθικά ερωτήματα, τα οποία κάθε φορά εξειδικεύονται ενόψει των συγκεκριμένων πραγματικών περιστατικών που ζητούν επείγοντως λύση, βρίσκονται στον πυρήνα του βιοηθικού προβληματισμού. Πώς θα φθάσουμε στις απαντήσεις; Εάν οι απαντήσεις αναζητηθούν στον εμπειρικό κόσμο (είτε στον φυσικό, είτε στον κοινωνικό), όπως διαφάνηκε στα προηγούμενα κεφάλαια, ο κανονιστικός χαρακτήρας της βιοηθικής εξανεμίζεται και η βιοηθική καθίσταται συνώνυμη με τις επιμέρους επιστήμες με τις οποίες συνδιαλλάσσεται. Οι αρχές της βιοηθικής δεν μπορεί να αναζητηθούν στον εμπειρικό κόσμο.

Στόχος της βιοηθικής είναι πρωτίστως η διατύπωση των ερωτημάτων που δημιουργούνται με την εξέλιξη των βιοεπιστημών και της βιοτεχνολογίας και εν συνεχεία η αναζήτηση των ορθών απαντήσεων. Εν τέλει, στόχος της βιοηθικής είναι ο καθορισμός των κανονιστικών κριτηρίων της πράξης. Η διατύπωση των ηθικών ερωτημάτων, η ανεύρεση των ορθών απαντήσεων και ο καθορισμός των κριτηρίων της πράξης γίνονται, όπως είδαμε, με τη διαδικασία του ηθικού συλλογισμού, ο οποίος αποτελεί τον πυρήνα της κανονιστικής ηθικής φιλοσοφίας. Έτσι, ο πυρήνας

της (βιο)ηθικής έγκειται στην κανονιστική διάσταση του ηθικού συλλογισμού. Αυτό σημαίνει ότι οι αρχές της βιοηθικής δεν μπορεί παρά να αναζητηθούν στις αρχές της κανονιστικής ηθικής φιλοσοφίας. Μια σύντομη αναφορά στην «περιβόητη» και πολυσυζητημένη, στο πεδίο της βιοηθικής, αρχή της αυτονομίας²⁶⁸ θα αναδείξει τόσο τα επιστημολογικά ρεύματα που ερίζουν για τα θεμέλια της βιοηθικής, όσο και τη σύνδεση της βιοηθικής με την κανονιστική ηθική φιλοσοφία.

Υπάρχει μια ένταση μέσα στο χώρο της (βιο)ηθικής, τόσο σε κανονιστικό, όσο και σε μεταηθικό επίπεδο. Στο κανονιστικό επίπεδο η ένταση αυτή εμφανίζεται κυρίως ανάμεσα στην παράδοση του ωφελιμισμού που συνδέεται με την αρχή της μεγιστοποίησης της ευδαιμονίας και στην παράδοση της δεοντοκρατίας που συνδέεται με την αρχή της αυτονομίας.²⁶⁹ Η κανονιστική αυτή «διαμάχη» μεταξύ των συνεπειοκρατικών και δεοντοκρατικών θεωριών σε μεταηθικό επίπεδο αντανακλά τις δύο όψεις της αντικειμενικότητας που εκθέσαμε: εκείνην του νατουραλιστικού ρεαλισμού κι εκείνην του κονστρουκτιβισμού. Στο επιστημολογικό μεταηθικό επίπεδο η ένταση αυτή εμφανίζεται ανάμεσα στο αντινατουραλιστικό ρεύμα που θεωρεί τη (βιο)ηθική αυτόνομο από τις επιστήμες με τις οποίες συνδιαλλάσσεται και από τις οποίες ανατροφοδοτείται πεδίο και στο νατουραλιστικό ρεύμα που θεωρεί ότι η (βιο)ηθική τελεί σε επιστημολογική και μεθοδολογική

²⁶⁸ Η αρχή της αυτονομίας, συχνά εκφραζόμενη μέσα από την αρχή του σεβασμού των προσώπων, αποτελεί μία από τις βασικότερες αρχές της βιοηθικής. Επί παραδείγματος, Βλέπε, Belmont Report, <http://www.hhs.gov/ohrp/humansubjects/guidance/belmont.htm>. Είναι μια εκ των τεσσάρων βασικών αρχών της βιοηθικής, όπως έχουν καθιερωθεί από τους Thomas L. Beauchamp και James F. Childress : αυτονομία, δικαιοσύνη, αγαθοεργία και μη βλάβη. Βλέπε, Thomas L. Beauchamp and James F. Childress, *Principles of Biomedical Ethics*, Oxford University Press, New York, 1994. Σχετικά με τους λόγους για τους οποίους η αρχή της αυτονομίας κατέχει πρωτεύουσα θέση μεταξύ των αρχών της βιοηθικής και ειδικά στο κομμάτι της βιοηθικής που αφορά στην ιατρική ηθική, βλέπε, O'Neill, *Autonomy And Trust In Bioethics*, ο.π., σελ. 4–7 και διάσπαρτα.

²⁶⁹ Στο χώρο της βιοηθικής η διαχρονικότερη κι επικρατέστερη «διαμάχη» σχετικά με το ποια κανονιστική θεωρία θα πρέπει να παρέχει τα κριτήρια της πράξης είναι αυτή ανάμεσα στον ωφελιμισμό και στη δεοντοκρατία. (Η δεοντοκρατία συνδέεται με την καντιανή ηθική παράδοση. Στην εργασία αυτή προσεγγίσαμε την ηθική θεωρία του Kant ως κονστρουκτιβιστική ηθική θεωρία.) Υπάρχουν όμως, και ολόένα εμφανίζονται και νεότερες άλλες τάσεις και ρεύματα, όπως η αρχοκρατία των Beauchamps και Childress (Βλέπε, Beauchamps and Childress, ο.π.), ο καζουισμός των Jonsen και Toulmin (Βλέπε Albert R. Jonsen and Stephen Toulmin, *The Abuse of Casuistry, A history of Moral Reasoning*, California, University of California Press, 1989), η φεμινιστική ηθική της φροντίδας και η αρεταική ηθική.

συνέχεια με τις φυσικές και τις ανθρωπιστικές επιστήμες. Το νατουραλιστικό ρεύμα εκφράζεται με δυο μορφές : τον *ισχυρό* (που είναι το αντίστοιχο με αυτό που ονομάσαμε «επιστημονικό» νατουραλισμό) και τον *μετριοπαθή* νατουραλισμό ή *πραγματισμό* ²⁷⁰ (που θεωρούμε ως αντίστοιχο του «κοινωνιολογικού» νατουραλισμού).

Το αντινατουραλιστικό ρεύμα υφίσταται σήμερα δριμεία κριτική με κύριο επιχείρημα ότι εκλαμβάνοντας τη (βιο)ηθική ως φιλοσοφικό κλάδο, αυτόνομο από τις επιστήμες με τις οποίες συνδιαλλάσσεται, παραμένει προσκολλημένο στην ανάλυση θεωρητικών όρων και εννοιών, μακριά από την επιστημονική και κοινωνική πραγματικότητα (αυτό που κάποιοι αποκαλούν «φιλοσοφία της πολυθρόνας» !) ²⁷¹ Έτσι, ο (βιο)ηθικός αντινατουραλισμός βάλλεται λόγω της «προσκολλησιμότητας» του σε αφηρημένες, μακράν της πραγματικότητας, θεωρητικές έννοιες ή αρχές, όπως αυτή της αυτονομίας.

Η έννοια της αυτονομίας, όπως ισχυρίζονται οι νατουραλιστές, δεν έχει κανένα εμπειρικό έρεισμα, ούτε βιολογικό, ούτε κοινωνικό, και συνεπώς η επίκλησή της συσκοτίζει τον βιοηθικό αναστοχασμό. Κατά τον *ισχυρό* (βιο)ηθικό νατουραλισμό η επίκληση της αρχής της αυτονομίας είναι προβληματική επειδή έρχεται σε αντίθεση με τις επιστημονικές εξηγήσεις της ανθρώπινης βιολογίας και ψυχολογίας. Καθώς σύμφωνα με το επιστημονικό νατουραλιστικό ρεύμα, οι ανθρώπινες αξιολογικές συμπεριφορές και πράξεις είναι εξολοκλήρου απόρροια βιολογικών αιτιακών επιδράσεων και δυνάμεων, η επίκληση στην έννοια της αυτονομίας θεωρείται είτε προϊόν πλάνης, είτε προϊόν απόφασης για προνομιακή μεταχείριση του ανθρώπινου είδους. Παράδειγμα αυτής της τοποθέτησης είδαμε ειδικά στο προηγούμενο κεφάλαιο όταν εξετάσαμε τις θεωρήσεις στις οποίες αντιτίθεται ο De Waal και τους λόγους για τους οποίους αντιτίθεται σε αυτές τις θεωρήσεις. Κατά τον *μετριοπαθή* (βιο)ηθικό νατουραλισμό, η επίκληση της αρχής της

²⁷⁰ Βλέπε, Eric Racine, “Which Naturalism For Bioethics? A Defense Of Moderate (Pragmatic) Naturalism”, In, *Bioethics*, Volume 22 Number 2, 2008, σελ. 100 και διάσπαρτα.

²⁷¹ Βλέπε την κριτική που ασκείται από την Margaret Urban Walker. Margaret Urban Walker, “Introduction”, In, *Naturalized Biethics : toward responsible knowing and practice*, Hilde Lindemann, Marian Verkerk, Margaret Urban Walker (edit), Cambridge, Cambridge University Press, 2009, σελ.7 και διάσπαρτα. Βλέπε επίσης, Peter Railton, “Toward an Ethics that Inhabits the World”, In, *The future for Philosophy*, Brian Leiter (edit.), New York, Oxford University Press, 2004. Βλέπε επίσης Racine, ο.π., σελ. 97 και διάσπαρτα.

αυτονομίας είναι προβληματική επειδή : 1. βρίσκεται σε αντίφαση με την κοινωνική πραγματικότητα, όπου σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό ετεροκαθορίζομαστε κάτω από τις κοινωνικές / πολιτικές/ πολιτισμικές αιτιακές επιδράσεις και πιέσεις που ασκούνται επάνω μας και 2. έρχεται να επιβάλλει την αυτονομία ως «αξία» σε κοινωνίες οι οποίες έχουν διαφορετικές αξίες. Έτσι, υποστηρίζοντας είτε ότι η κοινωνική εμπραγμάτωση της αυτονομίας είναι ανέφικτη, είτε ότι είναι ανεπιθύμητη (ή, έστω, δεν είναι παντού και πάντοτε – δηλαδή γενικώς- επιθυμητή), ο μετριοπαθής νατουραλισμός φαίνεται να καταλήγει ότι η (βιο)ηθική θα πρέπει να αναζητήσει άλλες, καταλληλότερες αρχές και ενδεχομένως θα πρέπει να ανατρέξει στις ανθρωπιστικές και κοινωνικές μελέτες για να καθορίσει τα κανονιστικά κριτήρια της πράξης. Όμως, όπως σημειώνει η Ο' Neill, *η γνώση του τρόπου με τον οποίον κάποιες φορές ή συχνά αναπαρίστανται τα πράγματα δεν οδηγεί αυτομάτως σε κανονιστικά συμπεράσματα, ούτε υποστηρίζει κανονιστικά συμπεράσματα πέρα από τα σχετικά με τις εν λόγω αναπαραστάσεις.*²⁷²

Αναμφισβήτητα, η βιοηθική αποτελεί ένα πεδίο ανατροφοδοσίας ανάμεσα σε διαφορετικές επιστήμες, φυσικές και ανθρωπιστικές, και στην ηθική φιλοσοφία. Ο πυρήνας της βιοηθικής, ο βιοηθικός δηλαδή αναστοχασμός, τροφοδοτείται και οφείλει να τροφοδοτείται από τις γνώσεις που κομίζουν οι επιμέρους επιστήμες, διατηρώντας, ωστόσο, τον αυτόνομο, θεμελιωδώς κριτικό του χαρακτήρα. *Η βιοηθική, όπως ορθά παρατηρεί ο Eric Racine, δεν είναι ούτε αποκομμένη από την εμπειρική γνώση, αλλά ούτε καθυποταγμένη σε αυτήν.*²⁷³

Είναι, σαφώς, απαραίτητη τόσο η γνώση των φυσικών και κοινωνικών αιτιακών επιδράσεων που ασκούνται επάνω μας, όσο και η γνώση της αδυναμίας και των αιτιών της αδυναμίας της κοινωνικής εμπραγμάτωσης της αυτονομίας. Όμως, όπως είδαμε στα προηγούμενα κεφάλαια, η εξέταση της εμπειρικής πραγματικότητας, η γνώση του πώς έχουν τα πράγματα δεν οδηγεί σε κανονιστικά συμπεράσματα για το πώς πρέπει να έχουν τα πράγματα.

Όταν επικαλούμαστε στη (βιο)ηθική την αυτονομία δεν αναφερόμαστε ούτε στη βιολογική σύσταση του ανθρώπου, ούτε στην κοινωνική του υπόσταση. Όταν αναζητούμε να ορίσουμε τα κανονιστικά κριτήρια της πράξης δεν επικαλούμαστε την εμπειρική αυτονομία, την κατά βούληση, δηλαδή, υποκειμενική επιλογή και πράξη.

²⁷² O'Neill, "Applied Ethics: Naturalism, Normativity and Public Policy", ο.π., σελ. 220.

²⁷³ Racine, ο.π., σελ. 93.

Δεν επικαλούμαστε, με άλλα λόγια, την αυτονομία ως *ατομική ανεξαρτησία*.²⁷⁴ Η έννοια της αυτονομίας την οποίαν επικαλούμαστε στη (βιο)ηθική δεν είναι σχετική με κάτι (*σχεσιακή*), ούτε σχετική με κάποιους (*επιλεκτική*), ούτε *επιδεκτική διαβάθμισης*.²⁷⁵ Δεν επικαλούμαστε την αυτονομία ως περιεχόμενο της εμπειρίας, αλλά ως όρο της ηθικής κρίσης και πράξης. Η έννοια της αυτονομίας, όπως είδαμε ειδικότερα στο προηγούμενο κεφάλαιο εξετάζοντας την απάντηση της Korsgaard στον De Waal, αποτελεί συγκροτητικό στοιχείο τόσο της ηθικής όσο και της πράξης. Είναι μια έννοια συστατική της έννοιας της ηθικής πράξης.

Εάν είναι να κάνουμε λόγο για ηθική δεν έχουμε άλλη λύση παρά να προϋποθέσουμε την αυτονομία των ηθικών δρώντων. Για να θεωρήσουμε ότι μπορούμε να καθορίσουμε και να επανακαθορίσουμε τα κριτήρια της πράξης χρειάζεται να προϋποθέσουμε ότι είμαστε αυτόνομοι. Και χρειάζεται να προϋποθέσουμε ότι όλοι οι εν δυνάμει σαν κι εμάς άλλοι είναι και πρέπει να είναι αυτόνομοι, ώστε να μπορούν να καθορίζουν και να επανακαθορίζουν τα κριτήρια των δικών τους πράξεων επιτρέποντας και σε εμάς να συνεχίσουμε να κάνουμε το ίδιο. Αυτή η θεώρηση της αυτονομίας δεν είναι εμπειρική. Είναι φιλοσοφική. Είναι προϊόν κατασκευής του κριτικού - πρακτικού λόγου που καθιστά δυνατή την έννοια της ηθικής κρίσης και πράξης. Η αυτονομία, για να το διατυπώσουμε ορθότερα, είναι ο ίδιος ο κριτικός - πρακτικός Λόγος.

Γίνεται, έτσι, εμφανές ότι η θεώρηση σύμφωνα με την οποίαν η αρχή της αυτονομίας είναι μια μεταξύ άλλων αρχών που σταθμίζονται και ενδέχεται να συγκρούονται εκκινεί από μια «παρανόηση» των επιστημολογικών θεμελίων της βιοηθικής. Η θεώρηση ότι η αρχή της αυτονομίας είναι μια μεταξύ άλλων αρχών που παρατίθενται παρατακτικά ή διαζευκτικά είναι προϊόν μιας νατουραλιστικής προσέγγισης της αυτονομίας η οποία δημιουργεί, εν προκειμένω, διλήμματα που δεν υφίστανται.

²⁷⁴ Βλέπε, O'Neill, *Autonomy And Trust In Bioethics*, ο.π., σελ. 21- 26 και διάσπαρτα.

²⁷⁵ Βλέπε, ο.π., σελ. 25, 83, 84.

Επίλογος.

Η μεταηθική εξέταση των θεμελίων της βιοηθικής είναι απαραίτητη όχι μόνον για την δικαιολόγηση της επιλογής της κανονιστικής θεωρίας που θα ακολουθήσουμε αλλά πρωτίστως για την αντίληψή μας σχετικά με τη μεθοδολογία και τις αρχές της βιοηθικής.

Κάθε απόπειρα φυσικοποίησης της βιοηθικής βασίζεται στη ρεαλιστική αντίληψη ότι, με τον έναν ή τον άλλον τρόπο, η ηθική αξιολόγηση θεμελιώνεται στον εμπειρικό κόσμο. Σύμφωνα με αυτήν τη θεώρηση, η εξέταση και η κατανόηση του πώς είναι ο εμπειρικός κόσμος οδηγεί σε περιεχομενικές αντικειμενικές (βιο)ηθικές αρχές. Εάν δεχθούμε την «ύπαρξη» περιεχομενικών αντικειμενικών αρχών, τότε η πραγματικότητα της ηθικής ασυμφωνίας και του πλουραλισμού των απόψεων οδηγεί στο συμπέρασμα ότι μόνον ορισμένοι από εμάς έχουν πρόσβαση σε αυτές. Όμως, η επιλογή των καθοδηγητικών των πράξεων μας αρχών δεν μπορεί να επαφίεται στην ικανότητα κάποιων από εμάς να «συλλαμβάνουμε» την κανονιστική πλευρά του κόσμου, δηλαδή τις ηθικές αλήθειες που ταυτίζονται είτε με τις ανακαλύψεις των φυσικών επιστημών, είτε με τις ερμηνείες των κοινωνικών αναπαραστάσεων. Με αυτήν την θεώρηση, την ηθική κατέχουν μόνον όσοι έχουν απευθείας πρόσβαση στις φυσικές ή κοινωνικές επιστήμες. Η ρεαλιστική, άλλωστε, θεώρηση περί ηθικής αντικειμενικότητας εκβάλλει στον σχετικισμό, καθώς όσο μετριοπαθής και εάν εμφανίζεται, η φυσικοποιημένη (βιο)ηθική δεν μπορεί παρά να οδηγεί σε υποθετικές και μόνον προστακτικές, σε προστακτικές, δηλαδή, οι οποίες έχουν τη μορφή μιας *αιτιακής ακολουθίας συμβάντων*.²⁷⁶ Μέσα σε αυτό το πλαίσιο δεν ικανοποιείται το αίτημα του αυτόνομα κριτικού και απρουπόθετα κατηγορικού χαρακτήρα της (βιο)ηθικής. Καθώς η (βιο)ηθική έχει κανονιστικό, δηλαδή κατευθυντικό της πράξης, χαρακτήρα, το ζήτημα του πώς προκύπτουν οι ηθικές μας υποχρεώσεις, πώς δηλαδή κινητοποιούμαστε, ώστε να πράξουμε ηθικά, και πώς στη συνέχεια δεσμευόμαστε από τα ηθικά πρότυπα είναι καίριας σημασίας. Η απάντηση στο ερώτημα αυτό μέσα από τη ρεαλιστική νατουραλιστική θεώρηση της ηθικής μένει εκκρεμής. Φαίνεται πως η μεταηθική πρόταση του κονστρουκτιβισμού απαντά με πιο εύλογο τρόπο στο (βιο)ηθικό πρόβλημα της σύνδεσης της ηθικής αντικειμενικότητας με τον πρακτικό και κατηγορικό χαρακτήρα της ηθικής.

²⁷⁶ Βλέπε, Τσινόρεμα, ο.π., σελ. 227.

Η βιοηθική καλείται να αξιολογήσει τον ορίζοντα της πράξης και να καθορίσει τα κριτήριά της. Όχι μόνον αξιολογικές έννοιες, όπως «αγαθό» είναι, όπως γνωρίζουμε από τον Moore, ανεπίδεκτες αναγωγής σε φυσικά και εμπειρικά δεδομένα, αλλά ακόμη και η μη αξιολογική έννοια της φύσης και του φυσικού μεταβάλλεται με την εξέλιξη της τεχνολογίας και της επιστήμης.²⁷⁷ Ούτε η αξιολόγηση, και για έναν περισσότερο λόγο, ούτε η αναθεώρηση της πραγματικότητας δεν μπορεί να γίνει από τις επιμέρους φυσικές ή κοινωνικές επιστήμες. Η κανονιστική κρίση δεν μπορεί παρά να δεσμεύεται μόνον από άλλες περαιτέρω κανονιστικές κρίσεις και οι καθολικές ηθικές αρχές δεν μπορεί παρά να προκύπτουν μέσα από το πλέγμα των κανονιστικών κρίσεων σε συνδυασμό με τις κάθε φορά συγκεκριμένες πραγματικές περιστάσεις.

Η αντινατουραλιστική κονστρουκτιβιστική θεμελίωση της (βιο)ηθικής, προϋποθέτοντας τον πλουραλισμό των ηθικών απόψεων, βασίζεται στην αντίληψη ότι οι κανονιστικές σχέσεις και η ηθική αντικειμενικότητα αποτελούν προϊόν του κριτικού - πρακτικού λόγου, της έλλογης, δηλαδή, ανθρώπινης δραστηριότητας. Με αυτήν τη θεώρηση η (βιο)ηθική διατηρεί τον κριτικό αναστοχαστικό της χαρακτήρα και παράλληλα γεφυρώνει τη θεωρία με την πράξη, αναζητώντας να προσφέρει, πάντοτε με όρους καθολικευσιμότητας, διαφορετική λύση σε κάθε επιμέρους πρόβλημα. Η πρόταση του ηθικού κονστρουκτιβισμού φαίνεται να αποτελεί την πιο εύλογη «θεμελίωση» της αντικειμενικότητας και «πηγή» της κανονιστικότητας στη (βιο)ηθική.

²⁷⁷ Βλέπε, Stroud, ο.π., σελ. 43, 44, Railton, “Toward an Ethics that Inhabits the World”, ο.π., σελ. 280, 281 και Flanagan, ο.π. σελ. 5.

Βιβλιογραφία [Κείμενα που έχουν χρησιμοποιηθεί]

- Βιρβιδάκης, Στέλλιος, *Η Υφή της Ηθικής Πραγματικότητας*, Αθήνα, Leader Books, 2009
- Beauchamp, Thomas L. and Childress, James F., *Principles of Biomedical Ethics*, New York, Oxford University Press, 1994
- Belmont Report, <http://www.hhs.gov/ohrp/humansubjects/guidance/belmont.htm>
- Blair, James, “Normative Theory or Theory of Mind? A Response to Nichols”, In, Walter Sinnott-Armstrong (ed.), *Moral Psychology, The Cognitive Science of Morality: Intuition and Diversity*, Volume 2, Cambridge, Massachusetts, MIT, 2008, σελ 275 - 278
- Boyd, Richard N., “How to Be a Moral Realist”, In, Geoffrey Sayre-McCord (ed), *Essays on Moral Realism*, Cornell, Cornell University Press, 1988, σελ. 181-228
- Brink, David O., *Moral Realism and The Foundations of Ethics*, Cambridge Studies in Philosophy, Cambridge, Cambridge University Press, 1989
- Copp, David (ed.), *The Oxford Handbook of Ethical Theory*, Oxford, Oxford University Press, 2006
- Darwall, Stephen, Gibbard, Allan and Railton, Peter, “Toward Fin de Siècle Ethics: Some Trends”, In, *The Philosophical Review*, 101: 1, (Jan., 1992), σελ. 115-189
------(eds), *Moral Discourse and Practice*, Oxford, Oxford University Press, 1997
- Δραγώνα- Μονάχου, Μυρτώ, *Σύγχρονη Ηθική Φιλοσοφία, Ο αγγλόφωνος στοχασμός*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2009
- Dworkin, Ronald, “Objectivity and Truth: You’ better believe it”, In, *Philosophy and Public Affairs*, 25: 2 (Spring 1996) : 87- 139
- Flanagan, Owen, Sarkissian, Hugo and Wong, David, “Naturalising Ethics”, In, Walter Sinnott -Armstrong (ed), *Moral Psychology, Volume 1: The Evolution of Morality: Adaptations and Innateness*, Cambridge, Massachusetts, MIT, 2007, σελ. 1-27
- Gauthier, David, *Morals by Agreement*, Oxford, Oxford University Press, 1989
- Gibbard, Allan, *Wise Choices, Apt Feelings, A Theory of Normative Judgment*, Oxford, Clarendon Press, 2001
- Goldman, Alvin I., *Γνωσιοεπιστήμη: Φιλοσοφικές Εφαρμογές, Μετάφραση Γιώργος Μαραγκός*, Αθήνα, Εκδόσεις Οδυσσέας, 1998

- Harman, Gilbert, “Moral Relativism Defended”, In, *The Philosophical Review*, 84 : 1, (Jan., 1975) : 3-22
- Hobbes, Thomas, *Λεβιάθαν*, μετάφραση Γρηγόρης Πασχαλίδης, Αιμίλιος Μεταξόπουλος, Αθήνα, εκδόσεις Γνώση, 2006
- Hodge, Jonathan and Radick, Gregory (eds), *The Cambridge Companion to Darwin*, Cambridge, Cambridge University Press, 2003
- Horgan, Terry and Timmons, Mark, “Non descriptivist Cognitivism: Framework for a New Metaethic”, In, *Philosophical Papers*, 29, (2000): 121-153
- Hoffe, Otfried, “Kant’s Principle of Justice as Categorical Imperative of Law”, In, Yirmiyahu Yovel (ed), *Kant’s Practical Philosophy Reconsidered, Papers Presented at the Seventh Jerusalem Philosophical Encounter*, Jerusalem, December 1986, Kluwer Academic Publishers, 1989, σελ. 149-167
- Hume, David, *Treatise of Human Nature*, [1739], Oxford, Oxford University Press, 1978
-----*An Enquiry concerning the Principles of Morals*, Oxford, Oxford University Press, 1998
- Hussain, Nadeem and Shah, Nishi, “Misunderstanding Metaethics: Korsgaard’s Rejection of Realism”, In, Russ Shafer- Landau (ed), *Oxford Studies in Metaethics*, vol. 1, Oxford, Oxford University Press, 2006, σελ., 265-294
- Jonsen, Albert R., and Toulmin, Stephen, *The Abuse of Casuistry, A history of Moral Reasoning*, California, University of California Press, 1989
- Jonsen, Albert, *The Birth of Bioethics*, Oxford, Oxford University Press, 1998
- Kant, Immanuel, *Τα Θεμέλια της Μεταφυσικής των Ηθών*, Μετάφραση Γιάννης Τζαβάρας, Αθήνα-Γιάννενα, Εκδόσεις Δωδώνη, 1984
- Kim, Jaegwon, *Η Φιλοσοφία του Νου*, Μετάφραση Ελ. Μανωλακάκη, Αθήνα, Leader Books, 2005
- Kitcher, Philip, “Giving Darwin His Due”, www.columbia.edu/~psk16/darwin.htm
----- “Four Ways of “Biologizing” Ethics”, In, K. Bayertz (ed.), *Evolution und Ethic*, Stuttgart, Reclam, 1993, σελ. 439- 449
----- “Biology and Ethics”, In, *The Oxford Handbook of Ethical Theory*, David Copp (ed.), Oxford, Oxford University Press, 2006, σελ. 163 - 185
-----“Ethics and Evolution : How to Get Here from There”, In, Frans De Waal, *Primates and Philosophers, How Morality Evolved*, Edited and Introduced by

Stephen Macedo and Josiah Ober, Princeton New Jersey, Princeton University Press, 2006, σελ. 120 - 139

▪ Korsgaard, Christine M., *The Sources of Normativity*, Cambridge, Cambridge University Press, 1996

----- “Fellow Creatures: Kantian Ethics and Our Duties to Animals”, www.TannerLectures.utah.edu, 2004

----- “*Morality and the Distinctiveness of Human Action*”, In, Frans De Waal, *Primates and Philosophers, How Morality Evolved*, Edited and Introduced by Stephen Macedo and Josiah Ober, Princeton New Jersey, Princeton University Press, 2006, σελ. 98 - 119

-----*The Constitution of Agency: Essays on Practical Reason and Moral Psychology*, Oxford, Oxford University Press, 2008

-----*Self-Constitution*, Oxford, Oxford University Press, 2009

-----*Moral Animals*, Lecture Two; Human Nature and the Right, p.p. 1-4, http://www.csmn.uio.no/events/2008/korsgaard_workshop_3.xml

▪ Kramer, Matthew H., *Moral Realism as a Moral Doctrine*, Oxford, Wiley-Blackwell, 2009

▪ Lewens, Tim, “What is Darwinian Naturalism?”, In, *Biology and Philosophy*, (2002), 20 : 901-912

▪ Lindemann, Hilde, Verkerk, Marian, Urban Walker, Margaret (eds.), *Naturalized Bioethics : toward responsible knowing and practice*, Cambridge, Cambridge University Press, 2009

▪ Locke, John, *An Essay Concerning Human Understanding*, [1690], The Pennsylvania State University, 1999

▪ Mackie, J. L., “From Ethics: Inventing Right and Wrong”, In, Stephen Darwall, Allan Gibbard and Peter Railton (eds), *Moral Discourse and Practice*, Oxford, Oxford University Press, 1997, σελ. ?

▪ Michlmayr, Martin, *Simulation Theory versus Theory Theory, Theories Concerning the Ability to Read Minds*, Diplomarbeit zur Erlangung des akademischen Grades eines Magisters an der Geisteswissenschaftlichen Fakultät der Leopold-Franzens-Universität, Innsbruck eingereicht bei Herrn Univ.-Doz. Dr. Hans Kraml, Innsbruck, Marz, 2002

▪ Miller, Alexander, *An Introduction to Contemporary Metaethics*, Cambridge, Polity Press, 2003

- Milo, Ronald, “Contractarian Constructivism”, In, *Journal of Philosophy*, 92: 4 (Apr., 1995) : 181-204
- Mizzoni, John, “Darwinian Ethics and Moral Realism”, In, *Ethical Issues for the Twenty- First Century*, Charlottesville, Virginia, Philosophy Documentation Center, 2005, σελ. 199- 212
- Moore, G. E., From *Principia ethica*, [1903], Darwall, Stephen, Gibbard, Allan and Railton, Peter (eds), *Moral Discourse and Practice*, Oxford, Oxford University Press, 1997
- Ντάρβιν, Κάρολος, *Η Καταγωγή του Ανθρώπου*, Μετάφραση Β. Βασιλείου, Αθήνα, Εκδόσεις Γκοβόστη, 2006
- Ober, Josiah and Macedo, Stephen, “Introduction”, In, Frans De Waal, *Primates and Philosophers, How Morality Evolved*, Edited and Introduced by Stephen Macedo and Josiah Ober, Princeton New Jersey. Princeton University Press, 2006, σελ. ix - xix
- O’Neill, Onora, *Constructions of Reason, Exploration of Kant’s practical philosophy*, Cambridge, Cambridge University Press, 1989
- “Vindicating reason’, In, *The Cambridge Companion to Kant*, Paul Guyer (ed), New York, Cambridge University Press 1992, σελ. 280 - 308
- *Towards Justice and Virtue, A constructive account of reasoning*, Cambridge, Cambridge University Press, 1998
- *Bounds of Justice*, Cambridge, Cambridge University Press, 2000
- Autonomy And Trust In Bioethics*, Cambridge, Cambridge University Press, 2002
- “Constructivism vs Contractualism”, In, *Ratio (new series)*, XVI (4 December 2003) : 319- 331
- “Applied Ethics: Naturalism, Normativity and Public Policy”, In, *Journal of Applied Philosophy*, 26 : 3, (2009) : 219- 230
- Racine, Eric, “Which Naturalism For Bioethics? A Defense Of Moderate (Pragmatic) Naturalism”, In, *Bioethics*, 22 : 2, (2008) : 92-100
- Railton, Peter, *Facts, Values and Norms, Essays Toward A Morality Of Consequence*, Cambridge, Cambridge University Press, 2003
- “Toward an Ethics that Inhabits the World”, In, *The future for Philosophy*, Brian Leiter (ed.), New York, Oxford University Press, 2004, σελ. 265- 284
- Rawls, John, “Outline of a Decision procedure for Ethics”, *Philosophical Review*, 60, 1951 : 177-197

- A Theory of Justice*, Cambridge Massachusetts, Harvard University Press, 1971
- “The Independence of Moral Theory”, In, *Proceedings and Adresses of the American Philosophical Association*, Vol. 48, (1974- 1975) : 5-22
- “Kantian Constructivism in Moral Theory”, In, *Journal of Philosophy*, 77, 1980 : 515-572
- Lectures on the history of moral philosophy*, Barbara Herman (ed), Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 2000
- Reichlin, Massimo, “Observations On The Epistemological Status of Bioethics”, In, *The Journal of Medicine and Philosophy* 19 (1994) : 79- 102
 - Rosenberg, Alex, “A Field Guide to Recent Species of Naturalism”, In, *British Journal for the Philosophy of Science*, 57 (1996) : 1-29
- “Darwinism in Moral Philosophy and Social Theory”, In, Jonathan Hodge and Gregory Radick (eds), *The Cambridge Companion to Darwin*, Cambridge, Cambridge University Press, 2003, σελ. 310- 332
- Ruse, Michael and Wilson, Edward O., “Moral Philosophy as Applied Science”, In, *Philosophy*, 1986, 61: 173-192
 - Ruse, Michael, “Is Darwinian Metaethics Possible? (And If It Is, Is It Well Taken?)”, In, Giovanni Boniolo, Gabriele De Anna (eds), *Evolutionary Ethics and Contemporary Biology*, Cambridge, Cambridge Studies in Philosophy and Biology, 2006, σελ. 13-26
 - Sayre-McCord Geoffrey (ed), *Essays on Moral Realism*, Cornell, Cornell University Press, 1988
- “Introduction : The Many Moral Realisms”, In, *Essays on Moral Realism*, Geoffrey Sayre-McCord (ed), Cornell, Cornell University Press, 1988, σελ. 1-26
- , “Moral Realism”, In, *The Oxford Handbook of Ethical Theory*, David Copp (ed.), Oxford, Oxford University Press, 2006, σελ. 39 - 62
- Scanlon, T. M., *What we Own to Each Other*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 2000
- “The Aims and Authority of Moral Theory”, In, *Oxford Journals of Legal Studies*, 12 : 1 (Spring, 1992) : 1-23
- Shafer-Landau, Russ, *Moral Realism, A Defense*, New York, Oxford University Press, 2003

- Shafer-Landau, Russ (ed), *Oxford Studies in Metaethics*, Vol. 1, Oxford, Oxford University Press, 2008
- Shafer-Landau, Russ (ed), *Oxford Studies in Metaethics*, Vol. 3, Oxford, Oxford University Press, 2008
- Smith, Adam, *The Theory of Moral Sentiments*, [1759], New York, Cossimo Classics, 2007
- Sias, James M. III, *Naturalism and Moral Realism*, A Thesis submitted in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Master of Arts in the College of Arts and Sciences, Georgia State University, Under the direction of Andrew Altman, 2007
- Singer, Peter, “Morality, Reason and the Rights of Animals”, In, Frans De Waal, *Primates and Philosophers, How Morality Evolved*, Edited and Introduced by Stephen Macedo and Josiah Ober, Princeton New Jersey, Princeton University Press, 2006, σελ. 140 - 158
- Sinnott –Armstrong, Walter (ed), *Moral Psychology, Volume 1: The Evolution of Morality: Adaptations and Innateness*, Cambridge, Massachusetts, MIT, 2008
- Sinnott –Armstrong, Walter (ed), *Moral Psychology, Volume 2: The Cognitive Science of Morality : Intuition and Diversity*, Cambridge, Massachusetts, MIT, 2008
- Smith, Michael, *The Moral Problem*, Oxford, Blackwell Publishing, 2004
- Street, Sharon, “A Darwinian Dilemma”, In, *Philosophical Studies* 127 : (2006) : 109- 166
- “Constructivism about Reasons”, In, Russ Shafer- Landau (ed), *Oxford Studies in Metaethics*, Vol. 3, Oxford, Oxford University Press, 2008, σελ. 207-246
- Stroud, Barry, “The Charm of Naturalism”, In, *Proceedings and Addresses of the American Philosophical Association*, 70 : 2 (Nov. 1996) : 43- 55
- Timmons, Mark, “The Limits of Moral Constructivism”, In, *Ratio (new series)*, XVI (4 December 2003) : 391- 423
- Τσινόρεμα, Σταυρούλα, «Η Βιοηθική και η σύγχρονη κριτική της πράξης. Η Ηθική στην εποχή της βιοτεχνολογίας», *Δευκαλίων*, 24/2, (Δεκ. 2006) : 213-250
- Urban Walker, Margaret, “Introduction”, In, *Naturalized Biethics : toward responsible knowing and practice*, Hilde Lindemann, Marian Verkerk, Margaret Urban Walker (eds), Cambridge University Press, 2009, σελ. 1-20
- Wood, Allen W., “Kant’s Compatibilism”, In, *Self and Nature in Kant’s Philosophy*, Allen Wood (ed), Cornell, Cornell University Press, 1984, σελ. 73 -

- Waal, Frans de, *Primates and Philosophers, How Morality Evolved*, Edited and Introduced by Stephen Macedo and Josiah Ober, Princeton New Jersey, Princeton University Press, 2006